

Հարգելի՝ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԳՐ. Ա. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Դայկական Վիճագրություն» ուսումնական ձեռնարկը
տպագրվել է «Զանգեզուրի պղնձա-մոլիբդենային կոմբինատ»
ՓԲԸ գործադիր տնօրեն
Մաթում Անուշավանի Դակորյանի
հովանավորությամբ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽԵՍՏԻՏՈՒՏ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԱԿՈՐԿԱԾ Է ՈՐՈՇՍ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԶԵՐԱՐԿ
ՀՅ ԿԳ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿՈՂՄԻՑ

ԳՐՅԻՆ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐ

ՄԱՔՍԻՄ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ

Թանկագին Մաքսիմ Անուշավանի.

Ի սրտե շնորհակալ եմ աշխատության տպագրական ծախսերը հոգալու համար: Դուք աշխարհաշեն ճարդ եք, մտավորական այրերի աջակիցն ու բարեկամը: Վկա՞մ այս գործի լույս ընծայումը: Տասնյակ տարիներ շարունակ ես աշխատում եմ Սյունյաց փառքի տաճարներից մեկում՝ Վահանականքում, որ խաղաղ ննջում են Լեռնաշխարհի հայրենանվեր արքաները, շինարար բագուհիները, հոգևոր դասի առաջնորդները: Նրանց բոլորի մասին ես շարադրել եմ Սյունիքի ֆիշնադարին նվիրված իմ երեք մենագրություններում և հոդվածներում:

Այսօր, երբ Ձեր հովանավորությամբ լույս է տեսնում սույն ձեռնարկը՝
ուզում եմ երախտագիտությամբ ասել, - «Ըստ գործոց Ձերոց եղիցին Ձեզ», -
սիրնի բարեկամ:

Ձեր՝ Գրիգոր Գրիգորյան

22.11.2000

Երևան-Կապան-Վահանավանք

Գ. Մ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Համառոտ ձեռնարկ բուհերի պատմության և բանահրության
ֆակուլտետների համար

Գ. Մ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

АРМЯНСКАЯ ЭПИГРАФИКА

учебное пособие для вузов

Երևան 2000

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի բոշխամբ և Երևանի պետական համալսարանի
հայոց պատմության ամբողջն երաշխասնորության

Գրախոս՝ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Խմբագիր՝պատմական զիտուրյունների
դրկուոր, արոքեսոր

Բարկեն Առաքելյան

Գրիգորյան Գր.
Գ. 888 ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԱՅԻՆՈ օՐԵՐԸ

Համառոտ ձեռնարկ բուհերի պատմության և քանասիրության ֆակուլտետների համար: - Եր.: Զանգակ-97, 2000.- 208 էջ:

«Հայկական վիմագրություն» ուսումնական ճեղնարկում հակիրճ ներկայացված են վիմագրության զարգացման փուլերը, պատմիչների, տեղագիրների և գիտնականների վիմագրագիտական գործութեառքյունը, վիմագրերի ընդորինակնան և վերծանության տարրեր Եղանակներն ու ձեւերը, լեզվական իրողությունները, բովանդակային տարրերակառամերը: Կարևորված է վիմագրերի՝ որպես արժանահավատ սկզբանադրութերի հշանակությունը:

Թեսնարկը բաղկացած է եթե՛ հիմնական բաժիններից՝ տեսական մաս, ընագորեք և վերծանություններ։

Նախատեսվում է բուհերի պատմության, բանասիրության և այլ հումանիտար բաժիններում սովորող ուսանողների, ինչպես նաև հայագիտությամբ զբաղվող մասնագետների հանդար:

$$q \frac{0502000000}{0003(01)-2000} - 2000$$

9U1 63.2

ISBN 99930 - 2 - 148 - 2

© «Զանգակ-97»
© Գր. Գոհառուած

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Հայկական վիմագրություն» բուհական ձեռնարկը լույս է տեսնում առաջին անգամ: Հեղինակը տարիներ շարտնակ այս առարկան դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանում, Խ.Արքյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտում, «Հայա Սճառյան» համալսարանում և հանրապետության այլ բուհերում: Նման ձեռնարկի կարիքը Վաղողի ի վեր զգացվում էր ոչ միայն պատմության և բանափրության ֆակուլտետների, այլև Սփյուռքի կրթօջախների համար: Ուստի ընդհանաջերվ Մայր բուհի հայոց պատմության ամբիոնի երջանկահիշատակ Վարիչ, ակադեմիկոս Լ.Ա.Խուրշչույշանի ցանկությանը, ինչպես նաև մի շարք հայագետների հորդրանքին՝ ձեռնանուխ եղանք շարադրելու այս աշխատությունը ի պետս ուսանող երիտասարդության:

Հայ եռթյան, սա փաստորեն բանալի է լինելու հայոց «քարագործ սատրաները» վերծանելու, ընդօրինակելու և ուսումնասրդության համար:

Գրքում ներկայացված են հայկական վիճագրության սկզբնավորսան և գարզացման աստիճանական փուլերը, վիճագրագետ-պատմիչների հակիրճ կենսագրականները (Ստեփանոս Օքրելյան, Զարարիա Քանաքեռնի), ըստ հարկի նշանակած է գիտական վիճագրագիտության երախտավորների արգասաքեր գործունեությունն այս ասպարեզում, խոսվում է բնագիր վերծանության ժամանակ կիրառվող սկզբունքների, պայմանական նշանների, գրչության առանձնահատկությունների (կցագիր, փակագիր և այլն), զաղափարանշանների, թվագրության ծների ու եղանակների, վիճագիր ծածկագրության, քանաստեղծական թնագրերի, շինարար վարպետների նշանների, ինչպես նաև անվանաբանական (օնոմաստիկ) երևույթների մասին:

Ախմատովյունն օժտված է անհրաժեշտ լուսանկարներով, գրչագիրով և բնապերի կերծանության ներառմանով:

**Գրիգոր Մեսրոպի Գրիգորյան
Պատմ. գիտ. դակտոր, պրոֆեսոր**
2.05.2000 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Դասարակության զարգացման պատմությունը ցույց է տալիս, որ վաղմշական ժամանակներից սովորույք է եղել հմաստավորված նշաններ ու պատկերներ քաղաքակել կամ դրոշմել ժայռերի ու ժայռաբեկորների, կավե տախտակների, ուսկրե, փայտե, մետայս առարկաների, առտինի կենցաղային իրերի, ինչպես նաև պատկրուտների վրա: Դրանք հանդիսանում են հնագույն ժողովուրդների պատմության փաստագրերը կամ վավերագրերը, քանզի արտացոլում են հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտները՝ պետական-քաղաքական, ռազմական, օրենսդրական, առևտրային, մշակութային և այլն: Պետական նշակության վավերագրերը, որպես կանոն, պահպանվում են արքունական դիմաներում և պաշտամունքային կենտրոններում, իսկ օրենսդրական ակտերը, ծեռագիր նաև առաջանական գատ, հաճախ փորագրվում են մեխանների, հասարակական շենքերի, հետագայում նաև եկեղեցիների որմերին կամ առանձին կորոների վրա:

Վիմագրությունը տարածված է եղել Դիմ աշխարհի բազմաթիվ երկրներում՝ Եգիպտոսում¹, Չին Շունաստանում², Չին Շունաստանում³, Չոռոմու⁴ և այլուր:

Դիմ Ռուսիայում զգալի քանակ են կազմում ներտաճարային սվաղի և որմանկարների վրա ամկանոն ծևով կատարած մակագրությունները, (րաֆֆիտ), որոնց հեղինակները տարրեր ժամանակներում պաշտամունքային կենտրոններ այցելած հավատացյալներն են: Կիևի Ս.Սոֆիա տաճարի պատերին մեզ հաջողվել է հայտնաբերել 24 հայերեն մակագրություններ՝ բվագրված 16–18-րդ դարերով: Այդ արձանագրությունները վկայում են, որ Դիմ Ռուսիայի մայրաքաղաք Կիևը բաթարական տիրապետության շրջանում վերանվանվել և կոչվել է Մանքուն՝ գովելի, գեղեցիկ քաղաք (ηψιչաղերեն լեզվով)⁵: Կիևի, Նովգորոդի և այլ պաշտամունքային օջախների մակագրությունները վերծանել և հրատարակել են Բ.Ա.Ռիբակովը⁶, Ս.Ա.Վիսոցկին⁷, Ա.Ա.Սեղինցևան⁸ և ուրիշներ:

Դայաստանում նույնպես վաղմշական ժամանակներից կիրառվել են այլևայլ գաղափարանշաններ, մեհենագրեր, հիերոգլիֆներ, որոնց ընթերցմանը և մեկ-

նարանությամբ նախկինում գրադիվել և այժմ շարունակում են ուսումնաժիրել մի շարք գիտնական այլեր (Ա.Գ.Արտահամյան⁹, Լ.Ա.Բարսեղյան¹⁰, Ռ.Դ.Բարձեր¹¹, Դ.Ա.Մարտիրոսյան¹², Ա.Ե.Մովսիսյան¹³ և այլք): Լ.Ա.Բարսեղյանը 1960-ական թվականներին առաջինը հանգամանորեն ուսումնաժիրեց և հրապարակեց 97 նշանագրեր: Նախամաշտոցյան գրեթեն և, նաևնավորապես, Վանի բազավորության մեհենագրերին վերցերս հատուկ անդրադապավ Ա.Մովսիսյանը, որը փորձեց նոր մեկնարանություններ տալ «շուրջ հինգ տասնյակ մեհենագրերի»¹⁴:

Մինչև այժմ հայտնի են 1350 գրակիր առարկաներ¹⁵, ընդ որում շուրջ 300 մեհենագրեր¹⁶: Ուսումնամակրողները ժառանգական կապ են տեսմում միջնադարյան մատյանների նշանագրերի և հիերոգլիֆների միջև: Առաջ է բաշվում այն վարկածը, ըստ որի «Քիայնական մեհենագրերի լեզուն հնագույն հայերենն է»¹⁷: Այս կարծիքն առանց բանձրացնելու Ա. Մովսիսյանը հայտնել է «Դնագույն պետությունը Դայաստանում Արատուա» (Երևան, 1992) աշխատության մեջ, գրելով: «Ք.ա. III հազարամյակի առաջին կեսին Դայկական լեռնաշխարհում բարձրացած պետությունն ունեցել է սեփական գիր»¹⁸ ընդ որում, «գրային համակարգի նշաններն (Կանի բազավորության ժամանակ) ունեին ավելի գծային, քան նշաններն (Կանի բազավորության ժամանակ) ունեին ավելի գծային, քան նկարային տեսք»¹⁹ և որ գծային գրերի համակարգն առաջացել է տեղական պատկերագրությունից: Գրի առաջացնան նախափուլ Դայկական լեռնաշխարպատկերագրությունից: Գրի առաջացնան նախափուլ Դայկական ակտերը հում սկզբնավորվել են քարենարյան ժամանակաշրջանում՝ անցնելով երկու փուլ՝ «առարկայական գիր» և վաղ պատկերագրությունը²⁰: Ա.Մովսիսյանի կարծիքով գաղափարագրությունը ծևավորվել է V հազարամյակից: Նմանատիպ հացեցին առատ լույս են սկզբում լեզվաբանական աշխարհագրությունը, հմեաբանությունն ու հնագիտությունը:

Սեզ են հասել երկլեզու (բիլինգվա) և եռալեզու (տրիլինգվա) մի շարք արձանագրություններ (Ղարեն I-ի Բիհիսբունյան ու Ռոգեթյան քարի բնագրերը), որպիսի երևույթը ավանդաբար պահպանվել է մինչև օրս հատկապես հայ գաղթօքախներում²¹: Բազմաթիվ բնագրերը կարելի է վերծանել լեզուներից մեկի բազմաթիվ մասերում՝ գովելի, գեղեցիկ քաղաք (ηψιչաղերեն լեզվով)²²: Օրինակ՝ Սելիմի կարավանատան 1332 թ. արձանագրության բոօնությամբ²³: Օրինակ՝ Սելիմի կարավանատան 1332 թ. արձանագրության բոօնությամբ՝ Պ.Ալիշամը վերականգնեց նույն տեղում փորագրված արաբականագրությունը՝ Պ.Ալիշամը բազմաթությամբ²⁴:

Արդեն նշել ենք, որ ժառանգական կապ կա հնադարյան հիերոգլիֆների և միջնադարյան ծեռագիր մասումներում եղած նշանագրերի (գաղափարանշանների) միջև: Սկզբնաղյուրներում դրանք կոչվում են «Նշանագիրը իմաստանոց» կամ գաղափարագրերը²⁵: Առաջին անգամ այս նշանագրերի վրա ուշադրություն դարձեց Ս. Չամչյանը²⁶, այնուհետև՝ Գ. Մրվանձտյանը²⁷, Իս. Դարությունը²⁸, Տ. Պալյանը²⁹ և ուրիշներ, որոնց ընթերցմանը և մեկ-

Նշանագրերին համոզիչ մեկնաբանություններ են տվել ակադ. Հր. Աճառյանը²⁹ և պրոֆ. Ա.Գ. Աբրահամյանը³⁰. Նրանց ջանքերով գիտական շրջանառության մեջ են դրվել ավելի քան 700 նշանագրեր:

Այդ նշանագրերից են՝

	– երկինք		– լուսին
	– երկիր		– աղբյուր, քերան
	– արև		– աճրոց, քերդ
	– աշխարհ ³¹		– մարդ
	– աստղ		– փառամոլ
	– աստղեր		– սատանա
	– ճանապարհ		– ամեն
	– եկեղեցի		– այսինքն ³² և այլն:
	– խորան		
	– խաչ		

ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Վիմագրությունը պատմագիտական օժանդակ դիսցիպլին է: Այն արտացոլում է հասարակության գարգացնան պատմական իրողությունները, լեզուն և լեզվական մտածողությունը, քաղաքական, տնտեսական, իրավական գարգացումների աստիճանական փուլերը, հավաստի տեղեկություններ և պարունակում պատմական անցուղարձների ու գործիչների մասին:

Վիմագրությունն, իրու առանձին գիտաճյուղ, սերտորեն առնչվում է հնագրության (ուլուցօրգաֆիա) հետ, սակայն եթե հնագրությունը ուսումնասիրում է գրչության արվեստն ու զարգացման աստիճանական փուլերը, առանց խորանալու բնագրի բովանդակության մեջ, ապա վիմագրագիտությունը պատմական սկզբնաղբյուրները դիտում է իրու առանձին ուսումնասիրության առարկա:

Դնագրության ոլորտում են գտնվում պապիրուսագիտությունը (պապիրոլոգիա), դրանագիտությունը (հնումզմատիկա) և կմբագիտությունը (սփրագիստիկա)³³:

Վիմագրություն բառը կազմված է հայերեն վեմ (քար) և գրություն եղություններից և բառացի նշանակում է գրություն քարի վրա՝ քարագրություն³⁴:

Միջազգային տերմինաբանությամբ առարկան կոչվում է էափառֆիկա (հուն. έαψη-μάκι, վրա, երես և գրաֆիկա (գրություն), որ քարգմանարար նշանակում է նաև ագրություն). հենմու. էափութու-մակրիդ, էափտաֆիա-մակագրություն տապանի վրա՝ տապանագիր և այլն:

Հայերենում գործածվում է նաև արձանագրագիտություն եզրույթը, որն առավել լայն ընդուրվում ունի, քան վիմագրագիտությունը:

Վիմագրագիտության նպատակն է ուսումնասիրել հիմնականում քարի վրա փորագրված կամ հասուկ մելանով (կամ այլ ներկանյութով) մակագրված արձանագրությունները: Իրու պատմական հավաստի սկզբնաղբյուրներ, վիմագրություններն ունեն աղբյուրագիտական հույժ կարևոր արժեք, քանզի հանդիսանում են ժողովուրդների կերտած վստահելի «քարակերտ մատյանները»³⁵:

Վիմական բնագրերը տասնյակ հազարներով սկսված են Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ վայերում կառուցված տաճարների, ամրոց-դղյակների, կամուրջների, ջրի ակունքների մերձակայքում, խաչքարերի, տապանաքարերի և հասարակական շենքերի վրա:

Դնագույն վիմագրական տեքստեր կարելի է համարել ժայռապատկերները (պետրոգլիֆներ, իջազերեր), որոնք կերտված են ժայռերի կամ ժայռաթեկորների բնականից հարթ մակերեսներին մ.թ.ա. 7-ից 1-ին հազարամյակների ընթացում: Ժայռապատկերներում արտացոլված են նեոլիթ-էնեոլիթյան դարաշրջա-

նում ապրած մարդու պարզունակ ընկալումներն ու պատկերացումները իրեն շրջապատող երևույթների, հավատալիքների ու սովորությների, առօրյա կենցաղի, ինչպես նաև տոմարական հաշվումների վերաբերյալ։ Առանձնապես բազմաքանակ են կենդանական աշխարհի՝ մասն ու խոշոր եղջերավոր անասունների, ինչպես նաև գիշատիչ կենդանիների սիսեմատիկ գծապատկերները։ Դարուստ և բովանդակալից ժայռապատկերներ ունեն Գեղամա³⁸ և Սյունյաց լեռները։ Այդ նմուշներն ընդորինակվել և գիտական շրջանառության մեջ են դրվել հնագետ-պատմաբաններ Դ. Մարտիրոսյանի, Դ. Խորայելյանի, Գր. Կարախանյանի, Պ. Սաֆյանի և ուրիշների ջանքերով³⁹։

Վերջին տարիներին հայտնաբերված ժայռապատկերներից և քարակերտ արձաններից առավել կարևորվում են Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու շրջանի Չոլաքար (Չոլախաչ) գյուղի հանդամասերից մեկում գտնված մարդկային կերպարանքներն ու աղավնակերպ ժայռաքանդակները, ինչպես նաև շրջանաձև գծանկարները, որոնք խորհրդանշում են արևի պաշտամունքի առկայությունը նախնադարյան հասարակության մեջ։

Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողները ժայռապատկերներն իրավաբեր համարում են «Քարե հանրագիտարաններ»⁴⁰։

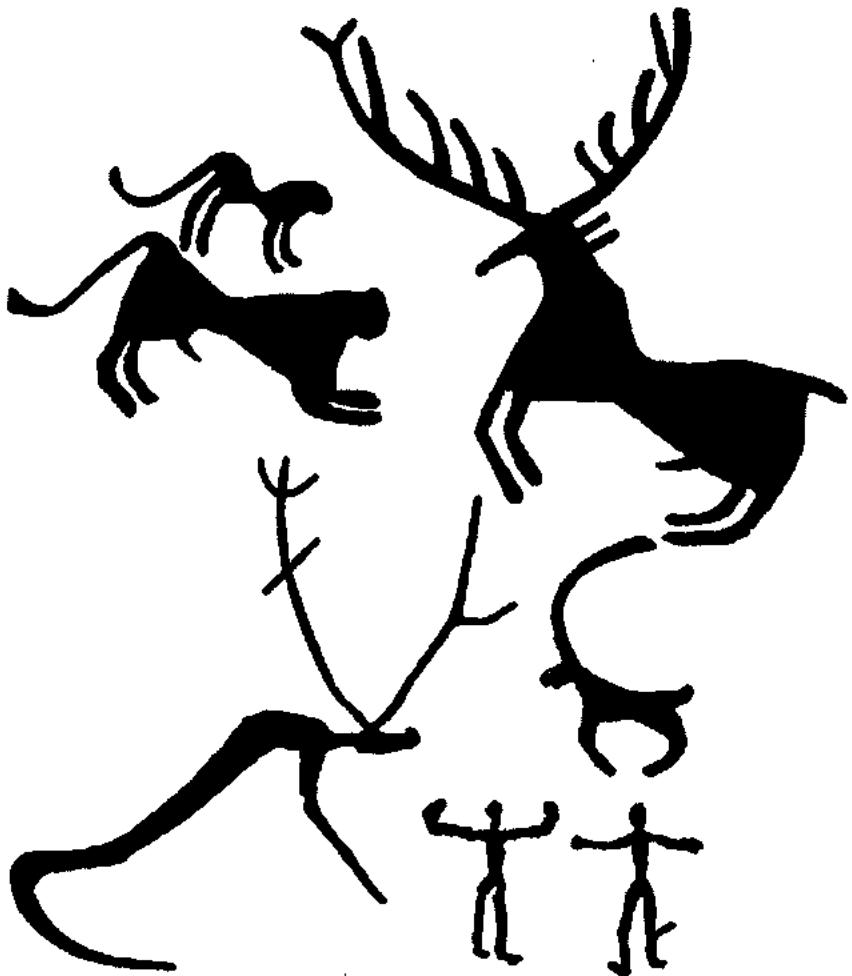
Մ.թ.ա. 9-6-րդ դարերում իրեն պաշտոնական գրագրության նշանագրեր հայաստանում լայն կիրառում ունեցան սեպագրերը կամ թևեագրերը,⁴¹ որոնք որոշ մասնագետների կարծիքով, չեն եղել տողովրդա-խոսակցական լեզվի և նոտածողության արտահայտիչները։⁴² Ա. Մովսիսյանի կարծիքով կամի թագավորության շրջանում կիրառվել են «Երեք գրային համակարգեր, միջազգետական սեպագրիք ասուլերեն, տեղական ոճի սեպագրիք» բիայնական սեպագրության լեզվով, և բնիկ հայաստանյան ծագում ունեցող մեհենագորերը՝ իհերոգլիֆները»։⁴³ Նա չի առարկում Ի. Մ. Ղյակոնովին, ըստ որի «բիայնական սեպագրությունը պետք է ստեղծված լինի դեռևս Բ. ա. 14-13-րդ դարերում՝ ծագելով Միտանիի և խեթական տերության գրչության դպրոցներից»։⁴⁴

Սեպածն նշանագրերով շուրջ 600 արձանագրություններ են գտնվել Արարատյան (Ուրարտուի) մայրաքաղաք Վան-Տուշպայից, Երևանից, Աևանի ավագանից, Շիրակից, Զանգեզուրից և այլ վայրերից։ Ընորիկվ Երերունի (Արին Բերդ) ամրոցում 1950 թ. սեպտեմբերի 25-ին հայտնաբերված Արգիշտի 1 թագավորի արձանագրությամբ տեղեկանում ենք, որ Հայաստանի մերկա մայրաքաղաքը Երևանը իիմնադրվել է մ.թ.ա. 782 թվականին։

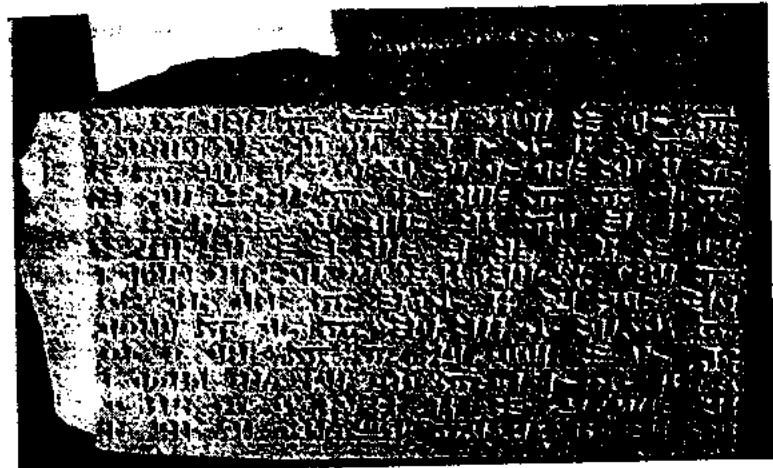

Նկար 1
Ժայռապատկերներ (Սյունիք)

Ահա այդ սեպագիր արձանագրության թարգմանությունը.

Նկար 2
Ժայռապատկերներ (Սյունիք)

«Խալդի աստծու մեծությամբ Արգիշտիհ Սենուայի որդին այս անառիկ ամրոցը կառուցեց և անվանեց Էրեբունի քաղաք՝ ի հզորություն Բիայնիայի և ի ահաբեկում թշնամու երկրի: Արգիշտիհ ասում է. հողն այստեղ ամայի էր, այստեղ ես մեծ գործեր կատարեցի: Խալդի աստծու մեծությամբ, Սենուայի որդին՝ Արգիշտիհ, Բիայնիայի հզոր քաջավորը, Տուշա քաղաքի տերը»:⁴³

Էրեբունին հիմնադրելու մասին Արգիշտիհ հիշատակություն է թողել նաև Կա- ցի Խորխոնյան արձանագրությունում, որը հայտնաբերվել է 1916 թվականին:

Սեպագրերից հետո Հայաստանում սկսվեց կիրառվել արամեերենը (արա- մեական գիրը), որը պատկանում էր լեզուների սեմական ցննուածիքին և իբրև մի- ջազգային լեզու լայն կիրառում է ունեցել նաև Հայաստանում:⁴⁴

Արամեական արձանագրություններ, հիմնականում «սահմանաքարեր», հայտնաբերվել են Սևանի ավազանում, Զանգեզուրում և այլուր: Դրանք համա- պոտ հիշատակագրություններ են, որոնցում նշվում են իշխանավորներին ար- քայի անունից տրվող կամ նրան նմբակա տարածքների սահմանները:

Ամենածավալուն արամեերեն արձանագրությունը, 9 տող, Հայաստանում հայտնաբերվել է Միսիանից Գորիս ընթացող մայրուղու շինարարության ժամանակ: Այս, ինչպես և Գառնիի արձանագրության վերքանությունը կատա- րել է հայտնի արևելագետ Ա. Գ. Փերիխանյանը:⁴⁵

Այլավորութիւնը քաջ ծանոր են եղել մեր միջնադարյան պատմիչներն: Սովոր Խորենացին նշում է. «Ոչ միայն այս (խոսքը Վանի ժայռի արձանագրության մասին է-Գ. Գ.), և այլև ի բազում տեղիս յաշխարհին Դայոց արծան հաստատեալ նովին գրով յիշատակ ինչ էլ էր հրամայէ (Շամիրամ) գրել. և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր»:⁴⁶

Պատմահայրը Վկայում է «Արտաշիսյան սահմանագրերի», Գառնիի հունարեն արձանագրության⁴⁷. Ինչպես նաև «հելենացի գրով» այլ վիմագրերի մասին:⁴⁸

7-դարի պատմիչ Դոփիան Մամիկոնյանը նշում է, որ քուրմերի և քրիստոնյաների ճակատարտից հետո սպանվածների ոդակները լցոնցին մի փոփի մեջ և հուշարձան կանգնեցրին վրան մակագրելով.

«Առաջին պատերազմ, որ եղել յոյժ սաստիկ պատերազմին գլխաւոր Արծան քրմապետին, որ կայ այսր ի բաղման եւ ընդ նմա արս հագար երեսուն եւ ութ եւ զայս պատերազմ արարաք Վասն Գիսանեայ կող եւ վասն Ջրիստոսի»:⁴⁹

Այս հուշակոթողի արձանագրությունը, պատմիչի վկայությամբ, «գրեցին ատրի և հելենացի գրով եւ յոյն եւ խմայնացի նշանաւ».⁵⁰ Նա նշում է նաև «ի տախտակս պղնձի»⁵¹ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից արձանագրություն փորագրել տալու, ոեռևս կիրաւովոյ «քեւոների նշանների» («գրեւոս նշանին») այսինքն սեպագրերի մասին:⁵²

Նախանշտոցյան շրջանում, արամերենից հետո, առավել գործածական է եղել հունարենը, որով մեզ են հասել տասնյակ վիմագրեր Տիգրանակերտից,⁵³ Ասարանից,⁵⁴ Արմավիրից⁵⁵ և այլ վայրերից: Դայաստանում գտնվել են նաև լատինատառ և արաբատառ արձանագրություններ: ⁵⁶

Հատիներեն 6 արձանագրություններ են հայտնաբերվել Խարբերդում, Վաղարշապատում, Արտաշատում և այլուր: Ահա Արտաշատի արձանագրությունը՝ դարշապատում, Արտաշատում և այլուր:

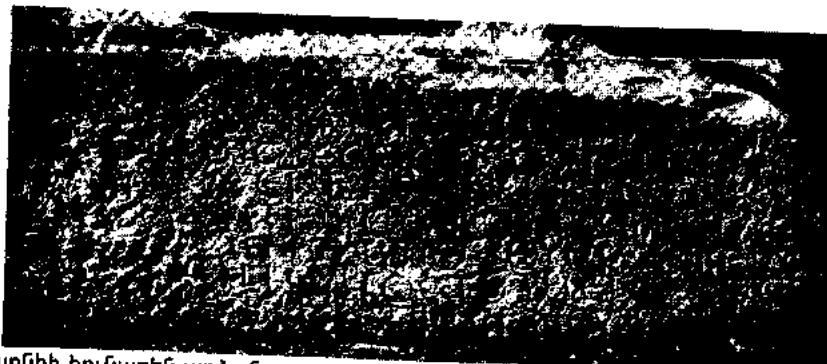

Թագոր. «Խմակերասուր Կեսար աստվածային, Ներվայի որդի Ներվա Տրայանոս, Օպտիմոս (լավագույն), Օգոստոս (վեհափառ), Գերմանիկոս (Գերմանական). Դակիկոս (Դակիական), Պարթևիկոս (Պարթևական), Գերագույն քուրմ, Մարտինոս (մարտունյ), Մորթունի իշխանագրայմ (օժուված) 20 անգամ. Կայսր (հօսակած) 13 անգամ, Եղուպատոս 6 անգամ (հայրենիքի հայր), Ակցության IV լնգենը կատարեց (կանգնեցրեց)». (ՊԲՀ, 1967, N 4, էջ 308)

Զանգեզուրում հայտնաբերված արամերեն վեմագրի վերծանությունը բարգանաբար

«... Գյուղը պատկանում է Արտաշեն Արքային, Բարուն, Զարթի որդուն և Նելլիառին, բազաղի, Աշխարհաստի որդուն»:

Գառնիի հունարեն արձանագրության թարգմանությունը.

«Դելիս Տրդատը, թագավոր Մեծ Դայոք... որպես դեպալու իհմնեց Ազ... թագուհու համար այս անառիկ բերդը՝ թագավորության 11-րդ տարում: Մեննեասը իշխանագործ հովանավորության ներքո, վճարում է որպես լիսուրգոս մեծ եռանդով և շնորհակալությամբ գինը՝ Սատե Վկայի Անդրեայթյամբ» («ԱՄ Տեղեկագիր» (Խաչ. գիտ.), 1956, N 3, էջ 53-54):

ԴԱՅԱՏԱՌ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

«Երանց (հայերի) պատմությունը
քարերի և իրենց երկրի ժայռերի վրա գրված
արձանագրություն է»:

Սեն-Մարտեն

Յայերեն (Սաշտոցյան) գրերով վիմագրությունը սկիզբ է առել 5-րդ դարում գրերի գյուտից հետո:

Եղիշե պատմագիրը, խոսելով 451 թ. գլուխարտի մասին, վկայում է, որ Ավարայրի ծակատամարտում զոհվածներից շատերի աճյունների վրա հետագայում կամքմեցնում էին մահարժաններ՝ նահատակվածների անունների հիշատակ-մամբ.

«Բագում արձանք էին կանգնեալ յանուն նոցա և անուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նուս»:⁵⁷

Ավանդություն է պահպանվել այն մասին, թե ինչպես Յոթիվսիմե արքայադուստրը մահամերձ վիճակում թախանձուն է հորը՝ Աշոտ Գ Ռոյրուածին (953-977) իր վախճանից հետո հիշատակագրություն փորագրել տալ «Ի վերայ վիմի միոց» քանզի «Քուղքըն եղծանիցին ի հրոյ կամ ի ջրոյ, սակայն քարեայ արձանն անցինք յալիտեան»»:⁵⁸

Դայ ժողովոյի «քարակերտ մատյանները» երկրի քաղաքական անքարեն-պատ պայմանների պատճառով մնում էին գիտնականների տեսադաշտից դուրս, թեև պատմիչներն ըստ անհրաժեշտության երթեմն վերծանել և օգտա-նանվեր ճանապարհորդ-աշխարհագիրները, որոնք շրջագայությունների ժա-մանակ չեն զլացել ընդօրինակել և իրենց գրքերում զետեղել հարյուրավոր վի-մագրեր: Սակայն նպատակաւոր կերպով վիմագրերը վերծանել և իրու պատ-փանու Օրբելյանը:

ՎԻՄԱԳՐԱԳԵՏ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ

1. ՍԵԹՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ (1250-ական թթ.-1303)

Միջնադարի ականավոր պատմագիր, կրոնական, քաղաքական և մշակու-թային գործիչ, վիճագրագետ Ստ. Օրբելյանը ծնվել է պատմական Սյունիքի ծղուկ գավառում (այժմյան Սյունիքի նարզի Սիսիանի ենթանարզ) 13-րդ դարի 50-ական թթ.: Նրա հայրը Սյունիքի իշխանաց իշխան, հայոց և վրաց աթարեն (զահաժառանգի խնամակայ) Տարսային Օրբելյանն էր, նայոր՝ «բարեպաշտ» (տիկին) Արուց Խաթունը: Սանկուց Ստեփանոսը որդեգրվել է հորեղերոք՝ զահե-տիկին» Արուց Խաթունը: Սախնական կրթությունը ստացել է որց իշխան Մբրատին (Մբրատ «արքային»): Նախնական կրթությունը ստացել է Տարեկ վանքում, ուր այլ առարկաներին զուգընթաց երաժշտության դասեր է վերցրել նշանավոր վանահայր Յայրակետ Եպիսկոպոսից:

1273 թ. հորեղերոք մահվանից հետո, զահերեցությունն անցնում է Տարսային, որը և տեղափոխվում է Վայոց ձոր, բնակություն հաստատելով նախ՝ Արփա ճիմ, ապա՝ իշխանանիստ Եղեգիս գյուղաքաղաքուած:

1282 թ. Տարոնից Արևելյան Յայատան գաղթած գիտնական-վարդապետ Ներսես Մշեցու ջանքերով, Պառշյան և Օրբելյան տոհմերի նյութական և բարո-յական օժանդակությամբ քացվում է Գլածորի ուսումնա-գիտական կենտրոնը, որի առաջին ունկնդիրներից է նաև լինում պատմանի Ստեփանոսը: Օրբելյան իշխանները ցանկանում էին իրենց տոհմի մենաշնորհը դարձնել նահանգի ոչ միայն քաղաքական իշխանությունը, այլև իրօնոր նվիրապետությունը: Թերևա, սա էր իհմնական պատճառը, որ Մեծն Տարսային իշխանը Գլածորի համալսարանն ավարտած իր շնորհակի գավակին ուզում էր տեսնել Սյունյաց 12 գավա-ռերի մետրոպոլիտի աթոռին: 1287 թ. արևելյան եպիսկոպոսների հանճարա-րականով Ստեփանոս վարդապետը մեկնում է Կիլիկիա՝ հայոց հարյապետից ե-պիսկոպոս ծեռնադուկնու ակնկալիքով: Այստեղ եղած երեք ամիսների ընթաց-քում նա մտերիմ հարյուրություններ է հաստատում Լևոն Գ քագավորի, ազն-վականների և քարծրաստիճան հոգևորականության հետ, խորանում է լինում կարողիկոսարանի հարուստ գրապահոցների մեջ, ուսումնակիրում է Կիլիկիան հայկական թագավորության քաղաքական-տնտեսական և մշակութային կյան-հայկական գավագիրության մեջ:

Նորընժամ բնական առաջնորդին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է միավո-

Իր Տարկի և Նորավանքի Երկփեղկված աթոռները՝ մեկ գավազան, մեկ հոգևոր հովիկ կարգախոսով։ Ստ. Օրբելյանը Եկեղեցու հեռացնում է նաև «գայլացեալ հովիմերին», որոնք մակարույժ կյանք էին վայրում։

Իր բարեկիրդ և մեծահարուստ իշխանազուն, նա առանձնակի ուշադրություն է դարձնում նահանգի հոգևոր-կրթական օջախներին, վերականգնում է մոնղոլ խաներից ստացած «ինչոր»—ական իրավունքը, ապահարկել է տալիս իր տնօրինության տակ եղած վանքերն ու Եկեղեցիները, նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով Գլածորի համալսարանի ուսուցչապետների և սաների համար։

Ստ. Օրբելյանի գրական ժառանգությունից մեզ են հասել մի շարք ստեղծագործություններ,⁵⁹ որոնց մեջ առանձնանում է «Պատմութիւն տանն Ախական» պատմագիտական երկը, որը նա պարտին է հասցով 1297 թ. Վայոց ծորի Նորավանքում։

Նա առաջին հայ պատմիչն է, որ ընդորինակի և իր «Պատմութեան» էջերու գետեղի է բազմաթիվ վիճական արծանագրություններ, որոնց գիտական արժեքը՝ իր պատմական սկզբաղյուրների, դարից դար առավել կարևորվում է հայագիտության համար։

Ստ. Օրբելյանի վերծանությունների շնորհիվ մեզ են հասել Տարկի, Վանեվանի, Մաքենյաց վանքի, Նորավանքի և բազմաթիվ այլ պաշտամունքային կենտրոնների պատերին փորագրված վիճագրությունները, որոնցից շատերն այժմ եղծված են, քայլայված կամ չարանտորեն ոչնչացված։ Ստ. Օրբելյանի «Պատմութեան» մեջ վկայակոչված արծանագրությունները արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և իրավական հարաբերությունների, ժողովրդից գանձվող հարկերի ու տուրքերի և դրանց վերացման՝ ապահարկության ձևերի ու եղանակների, իշխանական տոհմերի, ինչպես նաև երկրի մշակութային կյանքի տարրեր ոլորտների մասին։

Ստ. Օրբելյան-վիճագրագետի դիմանկարը ցույց տալու համար՝ զուգահեռ մեջքերենք Վանեվանի Ս. Գրիգոր Եկեղեցու 903 թ. արծանագրության օրբելյանական ընթերցումը՝ բարդատելով այն գիտական իրատարակության հետ։

Ըստ Ստ. Օրբելյանի

«Յանուն Աստուծոյ ես Շապուհ Բագրատունի՝ Դայոց սպարապետ, տերանց տէր, որդի Աշոտոյ Դայոց թագավորի, ի ժամանակս Դայոց թագաւորի մեժին Սմբատայ հարազատ եղթօք իմոյ, և վերադիտողի Դայոց հայրապետի տեղան Յովիաննիսի, իմացայ և ծանեայ, թե ամենայն փառը և մեծութիւն սպառելոց են և վաղին կրոնչելոց. մեծափափագ տենչանօք վերակացու և տեսուչ առնելով գրոյր իմ Մարիամ Միւնեաց տիկին. յիմունս իշխանութեան ի Կանեվանս տուն Աստուծոյ կանգնեալ վիճատաշ կոփածովք, շատածախ գանձիք և մեծացան վաստակովք կատարեալ. Քերևս լիցի ինձ ողորմութիւն յայնն աւուր, յորժամ բանքն սպառին և գրոքն թագավորեն: Եւ տուաք ի քնզ Կանեվանուց վանական հայր Արքահամ, աղօթել և վայելել, և որ այլք յետ քո յաջորդն և պաշտօնեայք խորանին՝ յորժամ ժողովիք միարան յադօքս, և կերակրի յանմահական կերակրոյն, յիշնչելոք գիս և զիմսն, զի արասց ողորմութիւն ողորմածն Աստուծօ: Եւ եսու իինք գեղոց սահման՝ Կորաքարն, Աղարոյ վանսն, Շաւառնահոլն, Գետամեզն, Կրանցն, Գետավանաց ծովն, Երկու հարիւր վարսուն դրամ ի Կորաքարուն, իինք հարիւր Երեսուն ի Բրտենացն, վեց հարիւր վարսուն Ալդարոյ վանացն ծովէ, իմն հարիւր իննսուն ի Կարբին գետերեն և մաւերեն. որում մի ոք իշխնեց հակառակել: Եւ թէ յանդգնի ոք յերեք հարիւր ուր և տասն հայրապետացն նզովեալ եղիցի, և մասն և բաժին զՅուդային առց: Ի բոլիս Դայոց 352 (903).⁶⁰

Ըստ «Դիվանի»

«Յանուն Աստուծոյ. Ես Շապուհ Բագրատունի, Դայոց սպարապետ, տերանց տէր, որդի Աշոտոյ Դայոց թագավորի, ի ժամանակս Դայոց թագաւորի մեժին Սմբատայ հարազատ եղթօք իմ սպառաւորի մեծի Սըմպատայ, հարազատ եղթաւը իմոյ, և վերադիտողի Դայոց հայրապետի տեղան Յովիաննիսի, իմացայ և ծանեայ, իմացայ և ծանեայ թէ ամենայն փառը և մեծութիւն սպառելոց են և վաղին կրոնչելոց. մեծափափագ տենչանօք վերակացու և տեսուչ առնելով գրոյր իմ Մարիամ Միւնեաց տիկին. յիմունս իշխանութեան ի Կանեվանս տուն Աստուծոյ կանգնեալ վիճատաշ կոփածովք, շատածախ գանձիք և մեծացան վաստակովք կատարեալ. Քերևս լիցի ինձ ողորմութիւն յայնն աւուր, յորժամ բանքն սպառին և գրոքն թագավորեն: Եւ տուաք ի քնզ Կանեվանուց վանական հայր Արքահամ, աղօթել և վայելել, և որ այլք յետ քո յաջորդն և պաշտօնեայք խորանին՝ յորժամ ժողովիք միարան յադօքս: Եւ պուաք կերակրի յանմահական կերակրոյն, յիշնչելոք գիս և զիմսն, զի արասց ողորմութիւն ողորմածն Աստուծօ: Եւ եսու իինք գեղոց սահման՝ Կորաքարն, Աղարոյ վանսն, Շաւառնահոլն, Գետամեզն, Կրանցն, Գետավանաց ծովն, Երկու հարիւր վարսուն դրամ ի Կորաքարուն, իինք հարիւր Երեսուն ի Բրտենացն, վեց հարիւր վարսուն Ալդարոյ վանացն ծովէ, իմն հարիւր իննսուն ի Կարբին գետերեն և մաւերեն. որում մի ոք իշխնեց հակառակել: Եւ թէ յանդգնի ոք յերեք հարիւր ուր և տասն հայրապետացն նզովեալ եղիցի, և մասն և բաժին զՅուդային առց: Ի բոլիս Դայոց 352 (903).⁶⁰

Արծանագրության մնացած մասը չենք մեջբերում այլոց հավելում լինելու պատճառով:

Ինչպես տեսմուն ենք, Ստ. Օրբելյանն այս վիմագրությունն օգտագործել է իրեն պատմական սկզբնադրյուր, կատարելով մասնակի շտկումներ, որոնցից եապես չի տուժել բնագրի բովանդակությունը: Պատմիշը ավելացրել է միայն անեղի մասը, որպիսին, իրոք, բացակայում է Վանեվանի արծանագրության մեջ:

Ակադ. Գ. Օրբելին, նկատի ունենալով Ստ. Օրբելյանի վիմագրագիտական վաստակը, նրան է վերագրում «հայկական արծանագրությունների առաջին հավաքողի» պատիվը:⁶²

Մեծանուն պատմագիրը վախճանվեց 1303 թ. և ամփոփվեց Ամաղուի Նորավանքի Օրբելյան իշխանազումների տոհմական գերեզմանատանը: Տապանաքարին փորագրված է:

«ԹՎ. :ՉԺԲ: (1303). ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՄ ՀԱՍԳԱՏԱԼ ԱՂՆ ՄԵԾԻ ՄԵՏՐԱՊԱՒԼԻՏԻՆ ՍԻՒՆԵՎԱ ՍԵԹՓԱՆՈՒ:»⁶³

2. ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՑՈՒՔ (1627-1689)

Ուշ միջնադարի ականավոր պատմագիր, վիմագրագետ Զաքարիա Քանաքեցին ծնվել է 1627 թ. Քանաքեռ ավանում: Պատանի հասակից եղել է կրոնավոր: Տարիներ շարունակ գրադիւնը է ուսուցչական աշխատանքով: Յովիկաննավաճրում վաճառայր եղած ժամանակ գրել է «Պատմագրութիւն» խորագիրը կրող աշխատությունը, որի 3-րդ մասը ամփոփում է իիշյալ վանքի պատերին փորագրված արծանագրությունները:

Խոսելով Զաքարիա Քանաքեցու մասին, ակադ. Մ. Աբեղյանը նկատում է.

«Զաքարիա Սարկավագք բացի մատենագիրներից և գրքերի հիշատակարաններից՝ օգտվում է նաև արծանագրություններից. նա ընդունակում է պատերի վրա եղած արծանագրությունները և մանրամասն ծշությամբ գետեղում է իր «Կոմդակի» մեջ, որով Զաքարիան հանդիսանում է մեր մատենագրական, արծանագրական բանկագին հիշատակները ժողովողների նախահայրը»:⁶⁴

Սեծ գրականագետի կարծիքն ընդունելի է այն առումով, որ Զաքարիա պատմագիրը վերծանել և ընդորինակել է Յովիկաննավանքի բոլոր կարևոր վիմագրերը, իսկ Ստ. Օրբելյանը՝ ապրելով Զաքարիայից շուրջ 400 տարի առաջ, վիմական բնագրերն օգտագործել է խիստ ընտրությամբ, ըստ անհրաժեշտության:

ՀԱՎԱՔՋԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱԱՆՔԵՐԸ ՀԻԽ-ՀԿ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Վիմական արծանագրություններ հավաքելու և հրատարակելու աշխատանքները ծավալվեցին 19-րդ դարում: Ներսես Աշտարակեցին 1825 թ. օգոստոսի 31-ին Սամահինի վանքի առաջնորդ Դարրություն վարդապետ (հետագայում արքեպիսկոպոս) Բարսեղյանին հղած նամակով առաջարկում է ուշադրույթը արտագրել վանքերի, եկեղեցների, հնագույն գերեզմանաբարերի վրա թագմաբար արտագրել վանքերի պատմական արծանագրության մեջ:

Դայոց «քարե մատյանները» վերծանելու, ընդորինակելու և հրատարակելու ասպարեզում վիրեարի գործ կատարեցին Միհնաս Բժշկյանը.⁶⁵ Յովիկաններ հակիմաբունյանցը,⁶⁶ Սարգիս Զալայյանը,⁶⁷ Մկրտիչ Էմինը,⁶⁸ Մակար Բարխունյանցը,⁶⁹ Մեսրոպ Սմբատյանցը,⁷⁰ Զաքերերունին (թժ. Գ. Տեր-Դովիկաննիդայիանը),⁷¹ Յովիկաններ Պրիմակես Սեղրակյանը,⁷² Երվանդ Լալայանը,⁷³ Կովիկաններ Պրիմակեսինյանը,⁷⁴ Մելիքսեր Բեկը,⁷⁵ Կարապետ Բասնը,⁷⁶ և շատ ուրիշ երախտավորներ:

Առանձնակի պետք է նշել մեծանուն հայագետ Ղևոնդ Ալիշանի՝ իրեն տեսական մաշատուր Շուշուկ-Յովիկաննիսյանը,⁷⁷ Մելիքսեր Բեկը,⁷⁸ Կարապետ Բասնը⁷⁹ և շատ ուրիշ երախտավորներ:

Միհնաս Բժշկյան

Սարգիս Զալայյան

Մակար Բարխունյարյան

Երվանդ Լալայան

Մեսրոպ Սմբատյան

Ղևոնդ Ալիշան

Կարողացել է իր գրքերում⁷⁹ զետեղել նախորդ վերծանողների և իրեն թրակցողների կողմից ուղարկված հարյուրավոր վիճագործ, որոնք տրվել են շատ դեպքերում բռնորովին նոր ընթերցմանը կամ էական ուղղումներով:

Դ. Ալիշանը գտնում էր, որ հայկական վիճագործը «ոչ նուազ պատուական աւանդը են ազգային պատմութեան», քանզի «անխար հայելիք են հանձարոյ եւ ոգույ նախնեաց մերոց»:⁸⁰ Եվ քանի որ ժամանակը «ամ ըստ ամէ եւ օր աւուր կրծէ, ծախէ եւ ծածկէ զնոսիմ», խորհուրդ է տալիս առանց հապաղելու զբաղվել վիճագործի հավաքան աշխատանքներով:⁸¹

Ակադ. Դ. Մանանյանը վիճական արծանագրությունները հաճարում էր «Առաջնակարգ աղբյուրներ», առանց որոնց հնարավոր չէ հանգամանորեն լուսարանել միջնադարյան Հայաստանի իրավա-քաղաքական և հատկապես սոցիալական կյանքը:⁸² Համանձան կարծիք են հայտնել Ն. Մաօք⁸³ և ուրիշները:

1912 թ. «Դամիւն Ամսորեայ» պարբերականում ականավոր լեզվաբան Դր. Ա. Ճառանձ տպագրեց հայուսարարավոր այն մասին, որ ինը պատրաստվում է հրատարակել «Հայարձան» խորագրով մի ժողովածու և խնդրում է իրեն ուղարկել վիճական բնագրերի ընթրինակումները:⁸⁴

Կարապետ Կոստանյան

1913 թ. Ն. Յաօի ռուսերեն առաջարանով Մանկու-Պետքերություն տպագրվեց ճանաչված հայագետ Կարապետ Կոստանյանի կազմած «Վիճական տարեգիրք»:⁸⁵ ուր ամփոփված էին 1328 արծանագրություններ՝ դասավորված ժամանակագրական սկզբունքով: Անշուշտ, սա հետու էր գիտական կորպուս-ժողովածու կոչվելուց, թեն երկար տարիներ հանդիսացավ հայագետների սեղանի գիրքը: Այստեղ բացակայում են վիճագրերի լուսանկարները, գրչագրերը, էտամպային կրկնօրինակումները: «Վիճական տարեգիրք» տարբեր հեղինակների աշխատություններից բանաբարձր ժողովածու է:

Բոլոր նախորդ հրատարակիչները հնարավորություն և միջոցներ չունեին հայկական վիճագրերը տպագրել եվրոպական կորպուս-ժողովածուների մակարդակով: Սակայն նրանց կատարածը ամուրանայի է և մեծ գնահատանքի արժանի:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հարաբերականորեն ճնպաստավոր պայմաններ են ստեղծվել վիճագրագիտությանը զարկ տալու համար: Ինչնես էին եկել հանգստանական լոթությամբ ճնիբայններ՝ թերովք Պատկանյան, Շովիաննես Ամինի, Ներսես Ներսիսյան, Մկրտիչ Էմին, Գրիգոր Խալաթյան, որոնք Պետերբուրգի համալսարանում և Լազարյան ճնմարանում պատրաստում էին հայագետ-կովկասագետներ: Նրանց սաներից և գրքներներից էին Ն. Յաօը, Դ. Ա. Օրբելին և ուրիշներ, ինչ փուլք, թե նրանք գործելու էին կամ գիտական ժրագրեր էին մշակելու Հայաստանի սահմաններից հեռու, ռուսական կայսրության նայագրադարձներում, Կովկասում կամ այլուր:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

1 ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՄԱՊ (1864-1934)

Դայ վիճագրությամ իբրև առանձին գիտաճյուղի զարգացման մեջ երախտավորները համբիսացան Ն. Յաօը և Դ. Ա. Օրբելին: Ուսումնասիրելով նրանց թողած գիտական ժառանգությունը, հիրավի, զարժանք ու հիացմունք է առաջացնում այս մեծանուն այրերի նվիրվածությունը հայ ժողովրդի անցյալի շակովիքի, մասնավորապես գրավոր աղբյուրների նկատմամբ:

Ն. Մաօը առաջին անգամ Դայաստան եկավ 1890 թվականին, իսկ 1892-ին ճառայանը Անի քաղաքի պեղումները: 1909-1911 թթ. Յա. Ի. Միմիռնովի և ճարտարագետ Կ. Կ. Ուռմանովի ընկերակցությանը մա պեղումներ կատարեց Գառնիի հերանոսական տաճարի ավերակներում, սակայն մեծ գիտնականի ուշադրության կենտրոնը միշտ մնում էր Անին իր խորհրդավորությամբ:

Խոսելով Բագրատունյաց հոչակավոր մայրաքաղաքի մասին՝ Ն. Մաօը գրում է. «Անին գիտության համար թանկ է ոչ միայն հայկական արվեստի ստեղծագործություններով, այլև իր բոլոր վիճագրական և առարկայական հուշարձաններով»:⁸⁶ Ն. Մաօի գնահատումը «Արձանագրությունները պահուակում են շատ տվյալներ ինչպես ժամանակագրության և տիրող տոկումնակում են շատ տվյալներ ինչպես ժշտման, այնպես էլ հարուստ տեղեկությունների ծագումնաբանության ծշտման, այնպես էլ հարուստ տեղեկություններ են պարունակում ժամանակի հասարակության ներքին կյանքի լուսաբանման համար մայրաքաղաքի և ամբողջ իշխանության ու եկեղեցական կազմակերպչական ծերերի, տուրքերի համակարգի և հարկերի տեսակների ու շատ այլ հարցերի վերաբերյալ»:⁸⁷

Դայ վիճագրական հուշարձանների կապակցությամբ Ն. Ակադի շարադրած հողվածներն ու գեկուցագրերը⁸⁸ ազնիվ հոգատարության արգասիք են:

Ռուսաստանի կայսերական հնագիտական հանձնաժողովին Ն. Մաօի հոյած գեկուցագրերում բարձր են գնահատվում հայերեն, ինչպես նաև Վրացերեն վիճագրերը, հետևաբար կոչ է արվում անհապաղ ծեռնամուխ լինել հավաքչական աշխատանքներին:⁸⁹

Ն. Մաօն առաջարկում է կազմակերպել վիճագրական արշավախումը՝ հետևյալ կազմով. Թ. Ժորդանիա (պատմաբան), Ա. Քուրաբելած (վրացերենի ուսուցիչ), Ե. Թաղայշվիլի (պատմաբան), Գ. Տեր-Ակրտչյան (իրավունքի դոկտոր), Երկ. Լալայան (ազգագրագետ), Դ. Մանանյան (փիլիսոփայության դոկտոր), Ստ. Մալխասյան (պատմաբան-գրականագետ), Վ. Տեր-Մովսիսյան (Մատոր), Ստ. Մալխասյան (պատմաբան-գրականագետ), Դ. Մարտիրոսյան (Ցանկություն են հայտնել արշավախումին մասնակցելու Դպ. Զավադյանությունը): Ցանկություն են հայտնել արշավախումին մասնակցելու Դպ. Զավադյանությունը:

Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մաօք Անհուն

- 24 -

խովը (Զավախիշվիլի), Ն. Աղոնցը և Ս. Տեր-Ավետիսյանը, որ այդ ժամանակ ուսանում էր կայսերական համալսարանի 4-րդ կուրսում:⁹¹

Ն. Մաօք շահագրգիռ համառությամբ հետևում էր վիմագրական արշավախմբի կազմակերպման ընթացքին, ծգտելով նաև ֆինանսական միջոցներ հայրայթի արշավախմբի մասնակիցների և վիճական բնագրերի լուսամկարման համար:

Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը 1903 թ. մայիսի 12-ի թիվ 1221 որոշմամբ վիմագրական արշավախմբի ընդիհանուր ղեկավար է առաջադրում Ն. Մաօքին: Ծրագրում նախատեսվում էր 10-ական նամուկ ծավալով հրատարակել «Հայերեն և վրացերեն արձանագրությունների ժողովածու»—ներք օժուկած գիտական ապարատով, հատկապես լուսանկարներով և գրչագրերով:⁹²

1904 թ. մայիսի 23-ին կայացավ խորհրդակցություն, իսկ հնագիտական հանձնաժողովի համագումարը տեղի ունեցավ Թբիլիսիում հունիսի 10-ին: Ի թիվս այլոց, համագումարին մասնակցում էին Իվ. Զավախիշվիլին, Օ. Պ. Կարբելով, Ա. Քութարելածեն, Երվ. Լալայանը, Յ. Մանանյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Ստ. Սայհասյանցը, Ե. Թաղայչիլին, Ս. Տեր-Ալեքոսյանը, Սեսրու Սագիստրոսը, Գր. Խալաթյանցը: Ն. Մաօք ժողովականներին ծանուցում է, որ արդեն տպագրության ներքում պատրաստ Երվ. Լալայանի կազմած (Գորիսի) պրակը և Շիրակի արձանագրությունների ժողովածուն: Նա ներկաներին զգուշացնում էր հավաքչական աշխատանքների ժամանակ վիճական բնագրերը վերծանելիս լինել առավել գգույշ՝ հինգ ունենալով նույնականության սկզբունքը: Պահպանելով գիտական էթիկայի տարրական պահանջները՝ մեծ գիտնական առաջարկում էր ստուգել և բնագրերի հետ նորից համեմատել Ղ. Ալիշանի և Ս. Բրոստի նախկին ընթերցումները:

Ցավոք, Ն. Մաօքի կազմակերպական տքնաժան աշխատանքը սպասելի արդյունք չտվեց, հայ-վրացական միացյալ վիմագրական արշավախմբը չգործեց քաղաքական աննպաստ պայմանների և գիտնականների միջև ծագած տարածայնությունների պատճառով: Ի շիր դարձան մեծ հայագետի երազանքները:

Ակադեմիկոս Շովկինի
Օրիբեկի

2. ՇՈՎԿԻՆԻ ՕՐԻԲԵԿԻ (1887-1961)

Ցայ խոշորագույն արևելագետ, հնագետ և վիմագրագետ, գիտության անխոնջ կազմակերպիչ Շովկինի Արգարի Օրիբեկին ծնվել է 1887 թ. մայիսի 8(20)-ին Թուրքիայի Քաղաքում: Ավարտել է Թբիլիսիի արական 3-րդ գիմնազիան (1904 թ.), ապա սովորել և ավարտել է Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը (1911 թ.)՝ ունկնդրելով Ն. Մաօքին, Ն. Անդոնցին, Իվ. Զավախիշվի-

լում, Յա. Սիմիոնովին: 1906–1917 թթ. մասնակցել է Անիի պեղումներին և այլ արշավախմբերի աշխատանքներին: 1912 թ. ընտրվել է Պետերբուրգի Գնացիտական ընկերության անդամ: 1914 թ. Պետերբուրգի կայսերական համալսարանում դասավանդել է հնագիտություն, Դայաստանի պատություն, հայկական արձանագրագիտություն և քոլեգին: 1916 թ. և. Մարի հետ պեղումներ է կատարել Վանում, ապա նաև Գառնիում, Փարպիում, Աշտարակում և Անքերդում:

Երբեք հասարակական մեղադրող նա մասնակցել է ֆաշիստական Գերմանիայի պարագուխմբերի և յուրմբերգյան դատավարությանը (1946 թ.):

Դ. Օրբելին արտասահմանյան մի շարք համալսարանների (Լոնդոն, Թեհրան և այլն) պատվավոր դոկտոր էր և պրոֆեսոր:

Դ. Օրբելին հրավամբ համարվում է հայ գիտական վիմագրագիտության հիմնադիրն «Դիվան հայ վիմագրության մատենաշարի ստեղծողներից մեկը»:

Հայ վիմագրության վերժանության սկզբունքները Դ. Օրբելին առաջին անգամ շարադրեց 1914 թ. սեպտեմբերի 6–ին Պետերբուրգի համալսարանուն կարդացած իր դասախոսություններից մեկում, որը կոչվում էր «Դայակական վիմական արձանագրությունների գիտական նշանակությունը»: Հայերեն թարգմանությանը այլ լույս տեսավ «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի 1–ին պրակում (1966 թ.):

1909 թ. օգոստոսին Ն. Մարի երաշխավորությամբ Ռուսաստանի Կայսերական ակադեմիայի պատնամանափրական բաժանմունքը Դ. Օրբելուն գործուղում է Խաչեն: Ապագա գիտնական ընդամենը 17 օրվա ընթացքում վերժանում և ընօդինակլում է շուրջ 270 վիմագրեր Գանձասարի վանքից, Կաճարից, Խաչութից, Հավապտուկից, Կոշիկ անապատից, Մեծառանից Ս. Դակորա վանքից, Խաթրավանքից, Դադի վանքից և այլ վայրերից: Արցախում եղած ժամանակ Դ. Օրբելին նկատում է պատմությունը կեղծելու այնպիսի մի արգահատելի երևոյթ, որը դժբախտաբար, շարունակվում է նաև հետագա տարիներին: Իրողությունն այն է, որ բնեկերի մի խումք Գանձասարի ընդարձակ կալվածները սեփականելու միտումով քերել և ոչնչացնել է տալիս այդ նշանավոր պատմա–նշակութային օջախի պատերին փորագրված գրությունները, որոնցում հանվան նշված էին վանքապատեան կալվածներն ու տիրուվրեները:

Հայ գիտնականներից թերեւս ամենից ավելի Դ. Օրբելին էր բարձր գնահատում հայերեն վիմագրերի պատնամագիտական արժեքը.

«Դայաստանի առավել հետաքրքրական կողմը՝ ժողովրդի կյանքը, ոչ միայն ընտանեկան կենցաղը, կահկարասին, բաղաքային բարեկարգությունը, այլև նույնիսկ միջնադարյան հայ քաղաքի հասարակական կառուցվածքը,— գրում է նա, — մնում էին միանգամայն անհայտ, բանի դեռ չեին ուսումնափրկել վիմական արձանագրությունները, հնագիտական հուշարձանների այն առաջին տեսակը, որը պատնամագիտական աղբյուրնե-

թի շարքը մտավ շնորհիվ Ս. Բրուսի և Պ. Ալիշանի»:⁹³ Դ. Օրբելու կարծիքով, առանց վիմական արձանագրությունների մենք չենք կարող պատկերացում ունենալ Անիի քաղաքային վարչության ներքին կառուցվածքի, գոյություն ունեցած «քաղաքային խորհուրդների, ավագների խորհրդի, աչքի ընկնող ավագանու և այլնի մասին»:⁹⁴

Պատմիչների երկերում հանդիպող հատուկնենտ տերմիններն իրական նշանակություն կարող են ստանալ արձանագրական նյութի հիման վրա:

Դ. Օրբելին հատուկ ուշադրություն էր դարձնում վիմագրերում հանդիպող անվանաբառական երևույթներին, գտնելով, որ օտար, նույնության մեջ մասամբ արաբական անուններ էին ծգուում ունենալ առաջին հերթին հայ ազնվական դասի ներկայացուցիչները: Սենք այս խնդիրներին հատուկ կանդրադառնանց ստորև՝ «Անձնանուններն ու ազգանունները (տոհմանունները) վիմական բնագրերում» ենթարածում:

«Հայերեն արձանագրագիտության բնագավառում Անիի դպրոցի և հատկապես Դ. Օրբելու վաստակը ոչ միայն նրա հավաքած և հրատարակած արձանագրություններն են, — գրում է ականավոր վիմագրագետ Ս. Գ. Բարխուդարյանը, — այլև գերազանցապես այն, որ նա մշակեց և հիմք դրեց գիտական նոր մոտեցման դեպի այդ սկզբանադրյուրները և ապա մշակեց նրանց հավաքածան և հրատարակման համար ժամանակակից գիտության բարձր պահանջների ոգով սկզբունքները և մեթոդները, որոնք ուղեցույցներ դարձան հետագա ուսումնափրոդների համար»:⁹⁵ Դ. Օրբելին առաջինը հայագիտության ասպարեզում նշակեց հայկական փակագրերի առանձին տառանուշներ, որոնցից 500–ը ներկայացրեց տպագրության «Քրիստոնեական Վոստօք» հանդեսին:

Դ. Օրբելին շնորհակալությամբ է խոսում իր ուսուցիչ Ն. Մարի մասին՝ հմեմատաբար նրան վերագրելով վերժանության գիտական մեթոդ ստեղծելու նախապատվությունը: «Նոր նյութեր հայկական վիմագրության» ծավալուն հողվածում Ն. Մարի քանից առաջարկում էր համախմբել Անդրկովկասի մասնագետների ուժերը գիտական ժողովածուներ հրատարակելու նպատակը, սակայն, ինչպես վերը նշեցինք, այդ կարևոր գործը մնաց խանձարուրում:

Դ. Օրբելու ուսումնափրությունների շրջանում հայագիտությանը հայտնի էին ընդամենը 1500 արձանագրություններ, որոնք նա ցանկանում էր հրատարակել «Corpus inscriptiorum armensicarum»—«Դիվան հայ վիմագրության» խորագրով: Վերնագրի կաղապարը, ըստ երևոյթին, նա վերցրել էր Բելինի համալսարանի պրոֆեսոր Թեոդոր Սունգենի «Corpus inscriptionum latinarum» բազմահատոր ժողովածուից:⁹⁶

Դ. Օրբելին կտրականապես բողոքում էր այն երևոյթի դեմ, երբ պատմական հուշարձանները վերանորոգելիս ծեփի տակ սկաղկում են իին գրությունները: Նա

խիստ զայրացել էր, որ 1912 թ. Օշականում Գրերի գյուտի տոնակատարության նախընթաց օրերին ծեփով սպառել և ծածկել էին հին արձանագրությունները:⁴⁷

7. Օրբելին ստեղծեց նաև հինգ տարբերանշաններ (գծիկ, կախման կետեր (կամ՝ բազմակետեր), կիսափակագծեր, մեծ փակագիծ, տողատման նշան), առանց որոնց չի կարելի ներկայացնել գիտական հրապարակությունները:

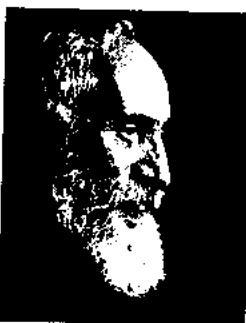
Սկսած ունենալով մեր «քարավերու մատյանների» հույժ կարտորությունը Պայաստանի և հարակից երկրների ժողովուրդների անցյալի պատմության համար՝ Պայաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը քանից անդրադարձել է վիճագրագիտության զարգացման և արշավախմբերի կազմակերպման խնդիրներին՝ առանձնապես կարևորվում է 1986 թ. նոյեմբերի 14-ի որոշումը⁴⁸, որի տակ ուրախությամբ կատորագրեր երջանկահիշատակ Յ. Օրբելին:

3. Օրբելու և և. Մարի կարձիքով ծեռագիր մատյանների հետ միասին հայկական վիճագրերը կազմում են հայ ժողովրդի պատմական անցյալի հիմքերի հիմքը: Զննել մեր նագաղաքյա և քարավերու մատյանները՝ նշանակում է առհավետ կորցնել ոչ միայն անցյալի պատմությունը, այլև հայ ժողովրդի ինքնության առհավատշան:

3. Օրբելին շտապում էր, շտապում էր ավելի, քան մենք այսօր. վիճական բնագրերը մեծ մասամբ գտնվում են բաց երկնքի տակ, մշտապես ենթակա արկի, անձրևի, ձյան, սառնամանիքների, քանու ներգործությանը. անգիտակից անձինք անխնայաբար ոչնչացնում են դրանք, ժամանակի ընթացքում եղջվում և քայլապում են բնագրերը՝ դառնալով անընթեսնելի:

Այս կապակցությամբ Յ. Օրբելին գրում էր.

«Չխոսելով արդեն այն գանձերի մասին, որոնք ծածկված են հին շենքերի ավերակների կամ քերածո ավազմերի տակ, կարելի է պատկերացնել, թե որքան նյութ ենք հայտնաբերելու դեռևս, եթե նույնիսկ պեղումներով չգրադպենք, այլ միայն հակաքենք այն, ինչ գտնվում է հողի մակերեսին, և այդ գործում պետք է շտապել»:⁴⁹

Գրեգի Չովսեփյան

3. ԳԱՐԵԳԻՆ ՉՈՎՍԵՓՅԱՆ (1867-1952)

Դայ խոշոր արվեստաբան, վիճագրագետ-պատմաբան, փիլիսոփայության դոկտոր Գարեգին Կարապետի Չովսեփյանը (Գարեգին Ա Կարողիկոս Մեծի տան Կիլիկիո) ծնվել է 1867 թ. դեկտեմբերի 17-ին Լեռնային Պարաբաղի Սարտակերտի շրջանի Մաղպուզ գյուղում: 1890 թ. ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան մեմարանը, ապա ուսումը շարունակել է Բեռլի-

ի, Շալլեի և Լայպցիգի համալսարաններում (1892-1896 թթ.): 1897-ից դասավանդել է Գևորգյան մեմարանում, լինելով նաև մատենադարանապետ: 1898 թ. ծեսնադրվել է Վարդապետ և նշանակվել Գևորգյան մեմարանի տեսուչ և «Արարատ» ամսագրի խմբագիր: Ալ. Թամանյանի, Աշխ. Քալանթարի և ուրիշների հետ միասին մասնակցել է Յայսատանի պատմական հուշարձանների պահպանման կոնյուտեի ստեղծման աշխատանքներին: 1925 թ. Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսեփյանը նշանակվել է Ղրիմի և Նոր Խայիշզեանի թեմական առաջնորդ: Կրոնավորի և սեպսի տակ բարձիսում էր հայրենանքներ գիտնականի սիրտը: Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ նա եռանդուն մասնակցություն ունեցավ «Սասունցի Դավիթ» տանկարին շարասյան համար նյութական միջոցներ հայրաքննուն:

4. Չովսեփյանը ունեցել է բազմաբեղուն գրիչ, ուսումնասիրություններ և գրել հայոց պատմության տարբեր հիմնահարցերի շուրջ: Անգնահատելի արժեք են ներկայացնում «Քարտեղ հայ հնագրության» («Ծողակաք», Էջմիածն, 1913) աշխատությունը, որը տրված է 5-15-րդ դարերի հայկական տառանշանների անցման փուլերի իրական պատկերը, ապա՝ «Խսաբակյանք կամ Պոտոչյանք հայոց պատմության մեջ» եռահատոր ուսումնասիրությունը (1928-1943, 2-րդ հրատ. 1969 թ.), որի 3-րդ հատորն ամբողջապես նվիրված է հայկական վիճագրերի վերանությանը ու մեկնաբանությանը: Դանձնն Գ. Չովսեփյանի հայ վիճագրագիտությունն ունի իր խոշոր մասնագետին. Անիի, Գառնիի, Արագածի պեղումներին մասնակցելը առավել անրապես հնագետ-պատմաբանի նրա վարկանիշը: Գ. Չովսեփյանը բազմաթիվ վիճագրեր է հայտնաբերել Վայոց ձորից, Կոտայքից և այլ վայրերից: Նրա վերծանություններն անթերի են, ստուգ և նույնական:

Աշխարհեկ Քալանթար

4. ԱՇԽԱՐՀԵԿ ՔԱԼԱՆԹԱՐ (1884-1942)

Տառապանքով անցել ու ողբերգությամբ է ավարտվել նվիրյալ հայագետ Աշխարհեկ Աղալոյի Քալանթարի կյանքը: Ծնվել է 1884 թ. փետրվարի 11-ին Գուգարաց աշխարհի Արդվի գյուղում (այժմյան Լոռու մարզի Թումանյանի շրջան): 1903 թ. ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան, ապա՝ 1906 թ. տեղի Ն. Յ արական գիմնազիան: 1907-1911 թթ. սովորել և ավարտել է Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետի հայ-վրա-

5. ՍԵՐԱԿ ԲԱՐԻՆՈՒՂԱՄՅԱՆ

(1898-1970)

Սերակ Բարինուղամյան

ցական թանախության և պատմության բաժինը: Աշակերտել է Ն. Մարին, Տուրակին, Սմիռնովին, Բարսովին: Դեռևս ուսանելու տարիներին՝ 1907 թ. մասնակցել է Ամիի պեղումներին: 1917 թ. Ն. Արդոնցի հետ միասին գործուղվել է Վաճառքագրերն ուսումնասիրելու և նորերը հայտնաբերելու ակնկալիքով: 1920 թ. օգտվելով պատեհ առիթից, մեկնել է Ամի և զբաղվել Ամիի և նրա շրջակայքի վիճակությամբ: 1921-1937 թթ. Երևանի համալսարանում դասավանդել է հնագիտություն, հայոց պատմություն և Դին Արևելքի պատմություն: Պրոֆեսոր (1929 թվից) Ա. Քալանթարը հանդիսանում է Հայաստանի հուշարձանների պահպաննան կրմիտեի հիմնադիրներից մեկը (1923 թ. գիտնական քարտուղարը):

Ա. Քալանթարի տպագիր աշխատանքներից մեզ են հասել «Քարե դարը Հայաստանում» (1925 թ.), «Դին Վաղարշապատի պեղումները» (1935 թ.) և բազմաթիվ հոդվածներ՝ հատկապես սեպագրերի մասին:¹⁰¹ Նա հասուկ նշում է Դին Արմավիրի շրջակայքում հայտնաբերված հունարեն արձանագրության կարևորությունը հայագիտության համար: ¹⁰² Վիճական արձանագրությունները, գրում է նա, «մեր պատմության ամենահիմնական աղբյուրն են»: ¹⁰³ Ն. Մարին և այլոց աշխատանքներով պարզվել է, շարունակում է նա, «որ հնագույն կուլտուրայի ստեղծողները, Հայաստանի նախաբնակները, ունեցել են նաև գիր, գրականություն (ընդգծում Ա. Քալանթարինն է-Գ. Գ.), հայտնագրության և արդեն իսկ հավաքած մի քանի հարյուր առանձին արձանագրությունների բնագրեր, փորագրված ժայռերի վրա հիերոգլիֆ և գծային գրերով»: ¹⁰⁴ Փարիզի «Revue archéologique» հանդեսում 1929 թ. լույս է տեսնում Ա. Քալանթարի՝ հայկան արձանագրությունների մասին հոդվածը: ¹⁰⁵ Ուսումնասիրողը խոսում է «հայ վիճական արձանագրությունների կորպուսի կազմման» անհրաժեշտության մասին: ¹⁰⁶

Դ. Օքբելին հիշում է, թե ինչպես Ամիի Ա. Գրիգոր (Գագկաշեն) եկեղեցու շուրջ պեղումների ժամանակ հայտնաբերված 131 թեկորանոց արձանագրությունը հմտորեն կարողացավ վերականգնել միայն Ա. Քալանթարը: ¹⁰⁷ Պատահական չէ, որ Ն. Մարին Ա. Քալանթարին համարել է «Կովկասում միակը, որի վրա կարելի է հեճվել, եթե խոսքը վերաբերում է հայկական վիճակի հուշարձաններին»: ¹⁰⁸ Ալեք. Բ. Առաքելյանը ժամանակակից հայ վիճագրագետների մեջանուն հովանավորն ու աջակիցը, ըստ արժանվույն գնահատում է Ա. Քալանթարի գիտական վաստակը: ¹⁰⁹ Վերջերս վիճագրագետներ Յ. Մելքոնյանը ու Գ. Մարգոսյանը անգերենով հրատարակեցին Ա. Քալանթարի տարիներ առաջ կազմած ծեռագիր աշխատությունը՝ Վանստանի արձանագրությունների ժողովածումը:

Ավանավոր վիճագրագետ Սերգի Գևորգի Բարխուդայանը ծնվել է 1898 թ. մարտի 21-ին Երանի Սալմաստ գավառի Հավբան գյուղում: Տեղափոխվելով Երևան՝ սովորել և 1928 թ. ավարտել է պետական համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետը: 1932-1937 թթ. ղեկավարել է հնագիտական մի շարք արշավախմբեր: Այնուհետև մեղադրվելով ազգայնականության մեջ, 17 տարի անց է կացրել կալանավայրերում: Մինչ այդ, նա հասցրել է լուս ընծայել «Վելիբուխի երկիրը» աշխատությունը (1935 թ.), որն իր ժամանակի ուրարտագիտության ակնառու ուսումնասիրություններից էր:

Ա. Բարխուդայանի գիտական ժառանգության մեջ առանձնակի տեղ է գրանցում «Դայ միջնադարյան ճարտարապետներ և քարզործ վարպետներ» մենագրությունը, որը շարադրվեց իրեն թեկնածուական թեզ և տպագրվեց 1963 թվականին: Այստեղ Ո. Բարխուդայանը ի հայտ է բերել մինչ այդ անժանոր 70 ճարտարապետների (մինչև 17-րդ դարը ներառյալ), 130 քանդակագրողով վարպետների և 49 վիճագիր գրիչների անուններ: Զեելով նրանց կատարած դերը հայոց ճարտարապետության և արվեստի պատմության մեջ: Սակայն տքնածան ուսումնասիրողին առավել հարազատ էր հայկական վիճագրագիտության ասպարեզը, որին և նվիրվեց մինչև իր կյանքի մայրանուտը:

Ա. Բարխուդայանի կարծիքով՝ մինչև 1960-ական թվականները իրատարկված ժողովածուները օօրուս-ներ չի կարելի անվանել, քանզի՝

1. Նախորդ Վերածնողները չեն եղել նաև անազետներ.
2. Վիճագրերը համարելով կարևոր և ոչ կարևոր՝ ընդորինակի են միայն դյուրներնելի բնագրերը.
3. Չեն պահպանել արժանագրությունների հնագրական, ուղղագրական-քերականական առանձնահատկությունները, կատարել են անհարկի ուղղումներ և սրբագրումներ.
4. Չեն օգտագործել տեխնիկական նիշոցներ, բացակայում են լուսանկարները, գրչագրերը և էստամպային կրկնօրինակումները:

Ա. Բարխուդայանն առաջարկում էր վիճագրական ժողովածուներ կազմելուս օգուվել գրիչոր վանքերում և Մատենադարանում պահպանվող «Թուրքեկ»-մատյաններից, որոնցում կան նախկինում ընդօրինակված բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք այժմ գոյություն չունեն կամ մեզ են հասնել քայլված ու եղջված վիճակում: Ընթերցելիս պետք է առաջնորդվել բնագրի և

Վերծանության նույնականության սկզբունքով: Այս ամենի մասին Ս. Բարխտությանը շարադրում է «Դիվանի» 1-ին պրակում զետեղված «Դայլկական վիճագրություն» խորագիրը կրող առաջարանում:

Մեծ վիճագրագիտի երազանքը կատարվեց մասնակիորեն. նրա կենդանության օրոք տպագրվեցին Սյունիքի Զանգեզուրյան հատվածի (ի բաց առյալ Մելրոյ շրջանը), Վայոց ծորի և մասամբ Գեղարքունիքի պրակները, իսկ Արցախի ժողովածուն վիճագրության բաժնի աշխատակիցների ջանքերով և ակադ. Բ. Ալաքեչյանի խմբագրությանը լույս տեսավ Ս. Բարխտությանի մահվանից 12 տարի հետո՝ 1982 թվականին: Այժմ տպագրության են պատրաստվում Դյուսային Դայլկականի և Ծիրակի բերակատար ժողովածուները, որոնք իրեն կարելոր պատմական սկզբանիցուներ հանալու են «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարը:

«Արծանագրությունների հավաքման աշխատանքները, — գրում էր Ս. Բարխտությանը. — Կապված են երկարատև ծանր ճամփորդությունների ու նյութական միջոցների հետ»,¹¹⁰ որոնցից այսօր, ցավոք, մենք գրլված ենք: Իսկ բաց երկնքի տակ եղած անգնահատելի սկզբնաղյուրները՝ վիճական արձանագրությունները, օրակուր եղծվում ու ոչնչանում են մեր աչքի առաջ, մեր աչքից հեռու:

Կարո Դաֆադարյան

6. ԿԱՐՈ ԴԱՖԱԴԱՐՅԱՆ (1907-1976)

Բազմավաստակ վիճագրագետ, հնագետ-պատմաբան Կարո Գրիգորի Դաֆադարյանը ծնվել է 1907 թ. ապրիլի 20-ին Ալարցիկս քաղաքում: 1931 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետի պատմության բաժնը: 40-ը չորրորդ ապագա պրոֆեսորը «Դայլկական գրի սկզբնական տեսակները» ծեռագիր աշխատության համար արժանանում է Սելլոնյան նորցանակի:

Կ. Դաֆադարյանը շուրջ 25 տարի եղել է Դայլկական պատմության պետական քանդարանի տնօրենը: 1959 թ. մինչև իր կյանքի ավարտ նա դեկավարել է 77 ԳԱ Դավագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Միջին դարերի հնագիտության բաժինը: 1961 թ. պրոֆ. Կ. Դաֆադարյանին շնորհվել է Գիտության վաստակավոր գործիչ կոչում: Ականավոր գիտնականը վախճանվեց 1976 թ. հոկտեմբերի 21-ին, 69 տարեկան հասակում, քարի հիշատակ թողնելով իր բազմաթիվ ուսանողների և հետևողների մեջ:

Պրոֆ. Կ. Դաֆադարյանի գիտական ժառանգության ցանկում առանձնակի տեղ են գրադարձնում վիճագրագիտական աշխատությունները՝ «Դովիաննատեղը և նրա արձանագրությունները» (1948 թ.), «Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները» (1957 թ.), «Դադրատ» (1963 թ.), «Երևան. Միջնադարյան հուշարձանները» (1975 թ.), որոնք թեև շարադրված են «Դիվանից» տարբեր սկզբունքներով (ուսումնասիրվող հաճալիրների շինարարության տարբեր սկզբունքներով, կառույցների չափագրություններ, տարընթերցումների համեմայատություն, սակայն ընթերցողը հստակ պատկերացում է կազմում այդ խոշոր հուշարձանախմբերի և ներօրյա հայոց մայրաքաղաքի քարագրությանների մասին):

Դայ վիճագրագետների սեղանի գիրքն է «Դայլկական գրի սկզբնական տեսակները» (1939 թ.) փոքրածավալ մենագրությունը, որտեղ հեղինակը համեմատական վերլուծության եղանակով ներկայացնում է Սելլոնյան այբուբենի անխոտիր բոլոր տառերի փոփոխությունները սկզբից մինչև ուշ միջնադար:¹¹¹

* * *

Դայլկական վիճագրերի ուսումնասիրման ասպարեզում ակնառու վաստակունի բանասեր-վիճագրագետ Սուլեյն Ավագյանը, (1918-1983), որի աշխատություններն¹¹² առանձնանում են պատմա-քանդակիրական վերլուծությունների մակարդակով: Դեռևսելով բնագրի մույնականության սկզբունքին Ս. Արարծը նակարագրությունը նշանակալի ճշգրտումներ և սրբագրումներ է կատարել նախորդ հրատապայացանը բազմաթիվ ճշգրտումներ և սրբագրումներ է կատարել նախորդ հրատապայացանի ընթերցումներում: 1977 թ. Ս. Ավագյանի և Դո. Զանփոլայյանի համատեղ ջանքերով լույս տեսավ «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի 6-րդ պրակը, որն, ամսարակույս, հայագիտության մնայուն արժեններից է:

Դայաստանի վրացերեն և Կրաստանի հայերեն վիճական արձանագրությունները վաղուց ի վեր գրավել են կովկասագետների սեղուն ուշադրությունը: Այդ արժեքավոր հուշարձանները հանգամանորեն ուսումնասիրել և արյունագիտական ընթացքում են ենթարկել Պարույր Մուլրադյանը:¹¹³ Նա ջանադրությանը հայտնաբերելով խաթարված ու տեղահանված հայագիր մի արձանագրություն նեկ ավելորդ անգամ ապացուցեց, որ վրաց ճարտարապետության գլուխ-գործոցներից նեկի Զկարիի կառուցող ճարտարապետը եղել է հայագիր մողոսակը:¹¹⁴

Վերջին տասնամյակներում հայագիտությունը և, մասնավորապես, վիճագրագիտությունը հայտնվեցին անկաման եզրին. ընդհատվեցին կամոնափոր գործող ամենամյա վիճագրական արշավախմբերի աշխատանքները: Սակայն գտնվեցին նվիրյալներ, որոնք պատեհ առիթն օգտագործելով՝ կարողացան մոռա-

ցույքան չտալ այս կարևոր բնագավառը: Այդ նվիրյալներից է Վիհագրազետ-պատմաբան Սուլթեն Մաղումյանը, որի գիտական հոդվածներն ու առաջն ուսումնասիրությունները («Աշտարակ», Երևան, 1998, «Մարմաշենի վաճքը», Էջմիածին, 1998 և այլն) աչքի են ընկնում ինքնատիպ մեկնարանություններով: Առանձնապես կարևորվում են վիհագրերի ժամկագործության և գարողագործության, համառոտագրության և փակագրության վերաբերյալ Ս. Սահումյանի շահեկան աշխատանքները:

Արդի հայկական վիհագրագիտության մշակմերից են Գրիգոր Գրիգորյանը, Արգամ Ավագյանը, Գագիկ Մարգարյանը, Դուսիկ Մելքոնյանը և ուրիշներ, որոնք ծգտում են շարունակել նախորդ երախտավորների հայրենանվեր գործը:

Մի խումբ վիհագրագետներ
նկարում՝ աջից ձախ. Պատ. գիտ. թեկն., վիհագրագետ Դուսիկ Մելքոնյանը,
վիհագրության բաժնի վարիչ, պրոֆեսոր Գրիգոր Գրիգորյանը (գրքի հեղինակը),
վիհագրության բաժնի ավագ գիտաշխատող պատու. գիտ. թեկն.
Գագիկ Մարգարյանը և գրչագրող-նկարիչ Լևոն Ավագյանը

ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ՀԱՎԱՔՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ԽՈՐՃՐԴՅԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1938 թ. օգոստոսի 20-ին Դայաստանի ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդ (ժողովոնդիորից) ակադ. Դ.Ա.Օրբելու գեկուցագրի հիման վրա որոշում ընդունեց՝ կազմակերպել վիհագրական արշավախումբ Խորհրդային Դայաստանի տարածքում Եղած վիհագրերը հավաքելու և գիտական հիմունքներով իրատարակելու նպատակով: Արշավախումբի կազմում ընդգրկվեցին Դ.Օրբելին հնագետ-պատմաբաններ Աշխարհեկ Զալանթարը, Սեղրակ Բարյուղարյանը, Կարո Ղաֆարյանը և ուրիշներ, սակայն վերահաս 2-րդ Դայաստանին պատերազմը և հայ գիտականների ծերբակալությունները պատճառ դարձան այս ծրագրի խափանման:

Ակադեմիկոս Բարեկեն Առաքելյան

1943 թ. հիմնադրվեց Դայաստանի գիտությունների ակադեմիան, և նրա առաջին նախագահ Դ.Օրբելին չմոռացավ անդրադառնալ վիհագրական արշավախումբի ստեղծման հարցին: 10 տարի անց Գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը դարձյալ քննարկման նյութ դարձրեց այս խնդիրը, սակայն գործը տեղից շարժվեց միայն 1959 թ., երբ նորաստեղծ Դնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կազմում ակադ. Բ.Ն.Առաքելյանի ջանքերով հիմնադրվեց հայ վիհագրության բաժին Ս.Գ.Բարյուղարյանի գլխավորությամբ:

Ինստիտուտի գիտական խորենությունը որոշեց վիհական արձանագրությունները հավաքել վարչա-տարածքային սկզբունքով, ըստ առանձին շրջանների: Ընդորինակված բնագրերը պետք է ունենային լուսանկարներ, գրչագրեր և ըստ հարկի՝ սեղմ մեկնարանություններ ու ժանոբագրություններ: Այսպիսով ակտեց իրատարակել «Դիվան հայ վիհագրության» մատենաշարը:

Առ այսօր լույս են ընծայվել 8 պրակմեր:

1966 թ. Երևան գիտություններ անցնելուց հետո տպագրվեց 1 պրակը (II պրակի տպագրությունից 6 տարի հետո): Այն կազմել էր Դ.Օրբելին դնուն Ա. Շիում Կատարած պեղումների ժամանակ: Սակայն հորդացած նևա գետի ջրերը լցվել էին Պետական Երմիտաժի նկուղահարկերը և անդարձ կորստյան պատճենների ու նաև դարձել Դ.Օրբելու մեռքով պատրաստված ծովածող տառատեսակների ու

արտատիպերի: Բարեբախտաբար, մեկ օրինակ փրկվել էր ոչնչացումից, որը և հիմք ծառայեց «Դիվանի» լ պրակի համար: Պրակուս գետեղված են 266 արձանագրություններ Անի մայրաքաղաքից և նրա շրջակայթից: Դ.Օրբելու շնորհիվ վահատորեն կրստից փրկվեցին ճակատագրի բերումով մեզ այսօր անձեռնմխելի դարձած Բագրատունյաց մայրաքաղաքի բազմարովանդակ վիմագրությունները:

Պրակն ընթերցողը նկատում է, թե ինչպիսի բարեխողությամբ, գիտնականին վայել պատասխանատվությամբ և գերազույն համբերությամբ է խոչոր արևմտական գետը հավաքել, համարել և վերականգնել վաղուց ի վեր եղծված, քայլայված պակասավոր վիմագրերը:

Անիի հնագիտական արշավախմբի անդամ, արվեստագետ-լուսանկարիչ
Արամ Վրույր

Դ.Օրբելին Ն.Մասի հետ միասին հայ վիմագրագիտութունը բարձրացրեց համաշխարհային գիտության մակարդակի:

Ապրակը, որուն գետեղված են 421 արձանագրություններ պատմական Սյունիքի Շղուկ, Կաբանո, Բաղր, Կովսական և Աղահեծք գավառներից կամ արդի Սյունիքի մարզի Գորիսի, Միսիանի, Կապանի շրջաններից և մասամբ Զաշարայի (նախկին Լաշինի) տարածքից՝ Ս.Բարիխուդարյանի աշխատասիրությամբ լույս ընծայվեց 1960 թ.:

III պրակը ընդգրկում է 813 արձանագրություններ պատմական Սյունիքի Վայոց ծորի գավառից (այժմյան Վայոց ծորի մարզի Եղեգնաձոր և Վայը Ենթաշրջանները): Այն լույս ընծայվեց 1967 թ. Ս.Բարիխուդարյանի աշխատասիրությամբ:

IV պրակը տպագրվեց Ս.Բարիխուդարյանի մակվանից հետո՝ 1973 թ., նրա աշակերտների ջանքերով: Այստեղ ամփոփված են 1547 արձանագրություններ պատմական Սյունիքի Գեղարքունիք և Սուրբ գավառների տարածքներից (այժմյան Գեղարքունիքի մարզ):

V պրակը երկար ճգճգումներից հետո տպագրվեց 1982 թ.: VI պրակից հետո: Այստեղ գետեղված են 1071 արձանագրություններ պատմական Դայաստանի Արցախ նահանգից, Գանձակից և նրա հարակից շրջաններից: Արշավախմբի ընդհանուր դեկավարը Ս. Բարիխուդարյանն էր: Դավագչական աշխատամքներին մասնակցել են նաև աղրբեջանական մասնագետները Մեշեղի Խանում Նեյմատովայի գլխավորությամբ: Սակայն հայ-աղրբեջանական վիմագրական միացյալ արշավախմբի աշխատանքները ծախողվեցին աղրբեջանական գիտնականների հրաժարվելու պատճառով, քանզի օրակարգում դրված էր Նախիջևանի տարածքի համատեղ ուսումնասիրության խնդիրը:

VI պրակը Ս. Ավագյանի և Դո. Զանկովային աշխատասիրությամբ ընթերցողի սեղանին դրվեց 1977 թ.: Այստեղ ամփոփված են Աղստևի հովտի (այժմյան Տավուշի մարզի Իջևանի շրջան) բլուկ 355 վիմագրեր:

VII պրակն ընդգրկում է Ուկրաինայի և Մոլդովայի հայկական գաղթօջախների 776 վիմական և քանդարանային առարկաների արձանագրություններ (կազմող՝ Գր.Ս.Գրիգորյան): Այն տպագրվեց 1996 թ. Խաժակ արք. Պարսանյանի և «Զգոն եպ. Տեր-Դակոթյան» հիմնադրամի հովանավորությամբ:

VIII պրակը Գր. Գրիգորյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսավ 1999 թ. Ըահե արք. Ամենայն նախաձեռնությամբ և Սեսրոպ արք. Աշճյանի նյութական աջակցությամբ: Այստեղ գետեղված են Ուսուաստանի Դաշնության հայ գաղթավայրերի 815 արձանագրություններ, ընդ որում նաև քանդարանային իրերի մակարություններ:

1997 թ. տպագրվեց Կուրի ծախսափնյա շրջանների (Բուն Աղվանք) հայկական արձանագրությունների ժողովածուն (կազմող՝ Ս.Կարապետյան): Այստեղ

ամփոփված են ավելի քան 500 արձանագրություններ, որոնց պատմագիտական արժեքը առավել կարևորվում է այսօր, երբ հայաբափել են երեխնի ծաղկութ և բարգավաճ այդ շրջանները: 1999 թ. լուս տեսավ նույն հեղինակի «Դաշնակութիւն յուշարձանները Խորհրդային Սոյոբթանին բռնակցուած շրջաններում» մենագրությունը, որը նշանակալից ներդրում է հայագիտության ասպարեզում:

1981 թ. Միլանում հրատարակվեց Գաբրիելա Ուլուհոնյանի իտալերեն աշխատությունը,¹⁵ ուր ամփոփված էին Զուղայի Ս.Ստեփանոս վանքի և Դարաշամբի 192 արձանագրություններ՝ անհրաժեշտ լուսանկարներով, հակիրճ մեկնաբանություններով ու ծանոթագրություններով:¹⁶ Աշխատությունը կազմված է «Դիվանի» սկզբունքով, սակայն բացակայում են գրչանկարները: Գ.Ուլուհոնյանի վերծանությունները կատարված են ամերաժեշտ գիտական նաև արդարությունով, որպիսի փաստը մատնանշում է հեղինակի մասնագիտական կարողության և սկզբնաղյուրների իմացության մասին:

Որքան մեզ հայտնի է, առաջին անգամ Գ.Ուլուհոնյանի հրատարակած արձանագրություններում է վկայված «Երշատակ և ՔԱՐՄ» կաղապարային բանաձևումը,¹⁷ որը կրկնվում է կառուցիչ նրեսպատման մի քանի քարերի վրա: Այդ նշանակութ է տվյալ հանայնքի յուրաքանչյուր ընտանիք (գերդաստան) իր մասնակցությունն է ունեցել հոգևոր կառուցիչ շինարարությանը. ոմանք կիր ու ավագ են բերել,¹⁸ ոմանք շինաբար: Գորիսի շրջանի Դարժիս գյուղի բնակչյուրը մեզ պատմեցին, որ իին գյուղի եկեղեցին սալարկվել է առանձին ընտանիքների ջանքերով – ամեն մի տուն պատրաստել է տվել մեկ սալաքար:

Գաբրիելա Ուլուհոնյանի սույն աշխատությունը հայ վիճագրագիտության մնայուն արժեքներից է:

ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Վիճական բնագրերի հավաստիության և նույնականության սկզբունքից ելնելով, առաջարկվում է վերծանելիս կիրառել հետևյալ պայմանական նշանները.

— գծիկ նշանակել ջարդված տառերի փոխարեն, յուրաքանչյուր տառի համար մեկ գծիկ (երեք տառից ոչ ավելի): Օրինակ՝ Դ-յա—ան (Դայաստան), Դա-իւն (Դարութիւն), Արտ—էս (Արտաշէս) և այլն:

.... բազմակետ կամ կախման կետեր նշանակել եղծված, անընթեռնելի կամ ջարդված տառերի փոխարեն, անկախ նրանց քանակից (կարող են լինել կամ ջարդված տառերի փոխարեն, անկախ նրանց քանակից (կարող են լինել ամբողջական բառեր կամ նախադասություններ): Օրինակ՝ Ի թԱ...ԳԱԳ..ԱՐՁ...ՑԱ...ԿԱՏ...ՏԱ...

Լ լիսափակագծերով (հորիզոնական ստեղները ներքևում) նշանակում ենք Լ լիսափակագծերով (հորիզոնական ստեղները ներքևում) նշանակում ենք կիրականգնութերը վերծանության մեջ: Օրինակ՝ Վերը թերված հնարավոր վերականգնութերը վերծանության մեջ: Օրինակ՝ Վերը թերված պակասավոր նախադասությունը կարելի է վերականգնել՝ Ի թԱՎԱՐՈՐՈՒԹԵԱՆ, զԱԳ ԿԱՅՅ ՄՐԵ ԼԱՅԻՆ ՂԱՏ ԼՅՈՅ ԿԱՏ ԼԱՐԵՑԱՒՅ ՏԱ ԼԵԱՐՄՅ:

Շ լիսափակագծեր (հորիզոնական ստեղները վերևում), կիրառում ենք այն ժամանակ, երբ վերականգնութ ենք փորագրիչի բաց թողած տառերը կամ առանց պատվի նշանի (—) սղումները վերծանության մեջ: Օրինակ՝ ՔՍ ԱԾ Վերականգնութ ենք ՔՐԴԱՏՈՒՄ ԱՄՍՈՒԱԾ, ՂՅՑ ՂՄԱ ՅՇՈՒՑ:

Ղ մեծ փակագծով (երկու ներքեւի և վերևի հորիզոնական ստեղները համեմակաց) նշում ենք բնագրի մեջ եղած ավելորդ տառերը (վերծանության ժամանակաց) Օրինակ՝ ԳԲԵԱՎԱՅԼ ԵՄՓՈ, ՆԱՒՍՍԱՅՐՈՐ, ՏԻԳՐԱՎԱՅՆ և այլն:

/ Տողատման (բառանքատման) ուղղահայաց գծիկ նշանակում ենք բնագրի տողերի սահմանները (վերծանության մեջ):

Դա արվում է տեղ խնայելու նպատակով, քանի որ կորողային հուշարձանների և խաչքարերի վրա վերից վար երթեան գրվում է մեկական տառ, իսկ յուրաքանչյուր տառ մեկ տող է:

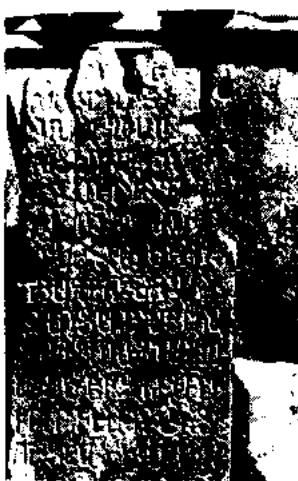
Օրինակ՝ փոխանակ գրելու.

Ա
Յ
Ս
Ե
Կ
Ս
Ն
Գ
Ւ
Ս
Գ
Ս
Ա
Կ
Ս
Յ
Ռ
Զ
Ս
Յ
Ի

23 տողի փոխարես՝ տողատման գծիկի կիրառմամբ այս նախադասությունը վերծանության մեջ գրում ենք մեկ տողով.

Վ/Յ/ է /Յ/Ա/Ա/Գ/Ի/Ս/ /Գ/Ա/Գ/Կ/Վ/Յ/ /Ա/Ր/Բ/Ա/Յ/Ի/։ Կան տողեր, որոնք ունեն երկուական կամ երեքական-չորսական տառեր: Նման դեպքերում նույնպես կիրառվում է տողատման նշանը:¹¹⁹ Վահանավանքի կրկնահարկ դամբարան-եկեղեցու 1086 թ. արձանագրության մեջ թյուրինացարար կարդացվել է Կավասն անձնանունների որը նույնությամբ արտացոլվել է Յր.Աճառյանի «Անձնանունների բառարանում»: Իրականում այստեղ ընթերցվում է «...Աշոտկա վասն...» այսինքն կատարվել է սխալ բառանձատում: Դիշեցնենք, որ այս սկզբունքը ընդունվում է միայն վերծանության ժամանակ, բնագիրն ընդորինակելիս:

Բազմաթիվ վիմագրեր մեզ են հասել առանձին բնկորմերի տեսքով:¹²⁰ Բնագրի ամբողջական պատկերը վերականգնելու համար նախապես պետք է որոշել, թե որ բնկորը հուշարձանի որ նաև է հայտնաբերվել: Զի կարելի բոլոր բնկորները կուտակել մի տեղում, այլապես կստեղծվի խառնաշիրք: Նման դեպք-

Բնկորներով վերականգնված
բնագիր (XII. դ.)

րում պետք է ղեկավարվել հետևյալ սկզբունքով.

1. Վիմագրված բնկորներն առանձնացնել ըստ քարատեսակների, նկատի ունենալով քարի նաև գունաբափակած լինելու պարագան:

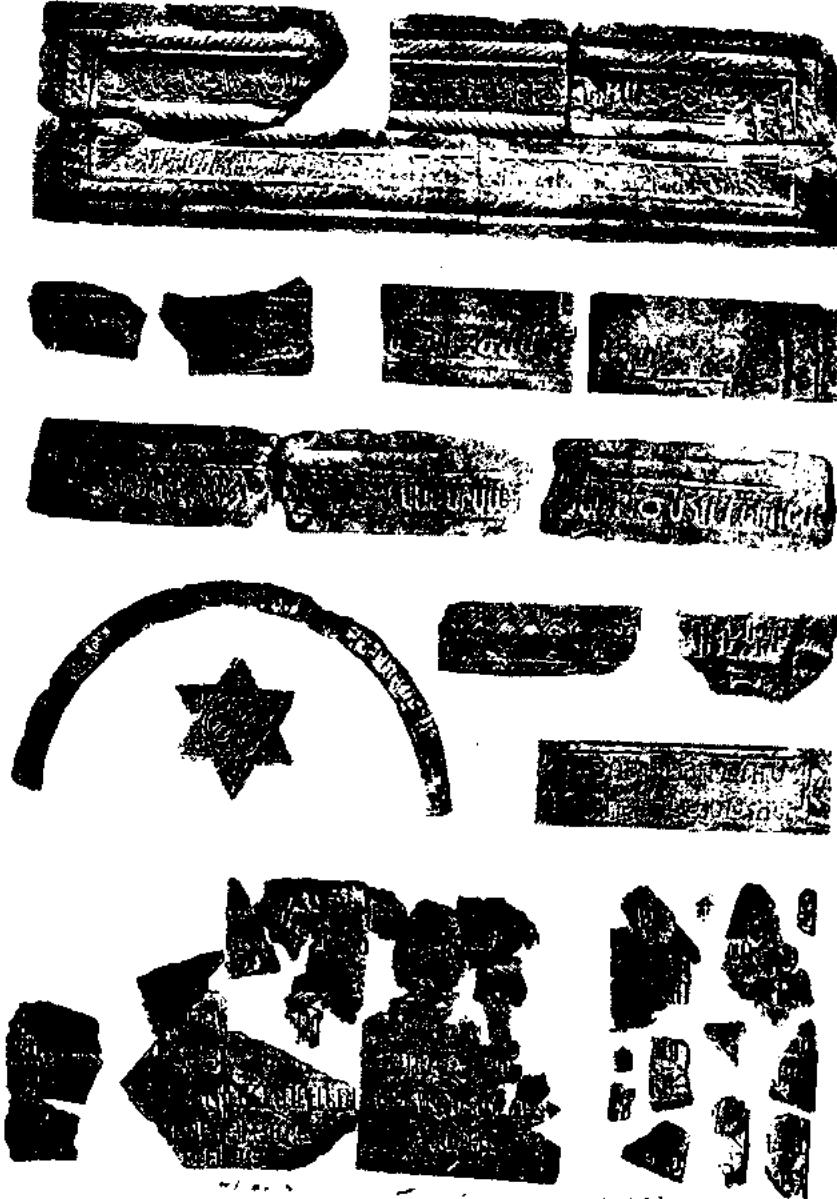
2. Առանձնացնել նույն տառատեսակներով փորագրված բնկորները, հաշվի առնելով տառերի քացվածքը, ստեղների փորվածքի խորությունը, ուղղվածությունը, միջտողային չափերը:

3. Վիմագրված բնկորները շարում ենք կողմանը կողմանը և փորձում շարադրուական կապ գտնել նրանց միջև: Մտովի կազմում ենք նախադասությունների նկատի ունենալով նաև լեզվա-ոճական առանձնահատկությունները:

4. Եթե բոլոր վիմագրված բնկորները չեն հայտնաբերվել, կարելի է տեղում կատարել նախանական բնույթի հետախուզական պեղումներ: Դակառակ պարագայում պետք է օգտագործել տվյալ հուշարձանում եղած այլ վիմագրերի

տվյալներ: Օրինակ՝ Վահանավանքի խաչքարերից մեկի թերի արձանագրությունը հնարավոր եղավ վերականգնել մեկ այլ արձանագրության միջոցով: Ծահանդուխտ թագուհու խաչքարի վրա փորագրված է «ԹՎ. :ԸԼ: (1081): Ողորմեա ՔՄ ԱՌ ի քո ի միւս անգամ գալստեան... Ծահանդխտո, Սենեթերիմա եւ Կատային»: Արձանագրության միջնամասը պակասող բառեր ունի: Տարիներ հետո պեղումներով հայտնաբերվեց Մոփի թագուհու տապանագիրը՝ հետևյալ բռվանդակությամբ. «Մոփի Աղվանից թագուհի, զոքանչ Գրիգոր թագաւորի, որոյոյ Աշոտկայ, մայր Ծահանդխտո. թվ. :ԸԼ: (1081)»: Այսպիսով՝ հնարավոր եղավ վերականգնել Ծահանդուխտի խաչքարի արձանագրությունը. «Ողորմեա ՔՄ ԱՌ ի քո ի միւս անգամ գալստեան Լքագուհեա Մոփեայ մարլ Ծահանդխտո, Սենեթերիմա եւ Կատային. թվ. :ԸԼ: (1081)»:

Գործնականուն դյուրությամբ են վերականգնվում բնագիր բանաձևային հատվածները:

Արծանագրությունների բեկորներ Ամիսի պեղումներից

ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՊԱՐԱՆՁՆԵՐԸ

Վիմական արծանագրություններն ընդօրինակելիս անհրաժեշտ է դեկավարվել հետևյալ պահանջներով.

1. Դաշտային օրագրում պարտադիր նշել ուսումնասիրվող հուշարձանների տեսակը (եկեղեցի, ամրոց, խաչքար, տապանաքար և այլն), նրանց տեղադրությունը, վիճագրերի պահպանվածության վիճակը, չափերը (եթե հնարավոր է), գրչության ծևերը (տառատեսակը):

2. Կատարել ստույգ, նույնական արտագրություն՝ բնագրի գրչագրական առանձնահատկությունների պահպանմամբ:

3. Ընդօրինակել անխտիր մեծ և փոքր արծանագրություններն ու նրանց բեկորները (օրինակ՝ շինարարական մեկ բեկորի միջոցով որոշելոց հերթոնի դարեւնքի ստույգ տեղադրությունը):¹²¹

4. Բնագրի վերականգնումների ժամանակ անհրաժեշտաբար կիրառել բոլոր պայմանական նշանները (զժիկ, կախման կետեր, կիսափակագծեր, մեծ փակագիծ և տողատման նշան):

5. Աշխատությունը տպագրության նախապատրաստելիս պարտադիր նշել վիճական բնագրերի նախնագիտությունը, հրատարակված կամ չհրատարակված լինելու պարագան, կամ ուժ կողմից, եղը և որտեղ է հրատարակված:

ՅԱՄԱՊՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

(Յապավմամբ գրվող բառերը)

Զեռագիր մատյաններում և վիմական արծանագրություններում մի շարք բառեր կիրառվում են առավելապես հապավված ձևով:¹²² Դապավումը պահպանվում է նաև բառաթերման կամ բառաբարդեցման ժամանակ:¹²³ Դապավված բառի վրա դրվում է հատուկ պայմանական նշան՝ հորիզոնական գծիկ, (—, —), որը կոչվում է պատիկ, հապավման նշան, դուր կամ քաշ: Դապավմամբ առավել հանդիս են գալիս տերունական յոթ բառերը. ԱՌ, ՏՌ, ՑՍ, ՔՄ, ՄԲ, ԵՇՄ, ԲՇՂ

ԱՌ – Աստուած (ուղղական հոլ.)

ԱՌ – Աստուծոյ (սեռական հոլ.)

ՑԱՌ – ՀԱստուծոյ (բացառական հոլ.)

ԱՌ – Աստուծով (գործիական հոլ.)

ՏՌ – Տեր (ուղղական հոլ.)

ՏԵ – Տեառն (սեռական հոլ.)

ՏԷ – ի Տեառն (բացառական հոլ.)

ՏԲ – Տերամբ (գործիական հոլ.):

ՑՍ – Ցիսուա (ուղղական հոլ.)

ՑԲ – Ցիսուսի (սեռական հոլ.)

ՑԷ – ի Ցիսուս (բացառական հոլ.)

ՔՄ – Քրիստոս (ուղղական հոլ.)

ՔԲ – Քրիստոսի (սեռական հոլ.)

ՔԷ – ի Քրիստոս (բացառական հոլ.)

Մյուս հոլովածերը վիճագրերում չեն պահպանվել:

Նույն կերպ են հոլովածում ՄԲ (ՍՈՒՐԲ) ԵՇՄ–Երուսաղեմ, ԲՇՂ–Իսրայել բառեր:

ԿՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Կցագրություն կամ կապգիր կոչվում է հապավման կամ սղման այն ձևը, եթե տարրեր տառերի անհրաժեշտ ստեղներն իրար ծուլվելով, գործածվում են իրեն ընդհանուր և բառանջատում տեղի չի ունենում, այսինքն՝ կցագրությունն ունի շարունակական բնույթ, ինտևաբար չեն կիրառվում տրոհման նշանները: Կցագրված բառերն իրարից անջատում ենք նտովիք, տրամաբանորեն: Բազմաթիվ կցագրեր են օգտագործված Ավանի, Օծունի, Եղվարդի, Դիմիքսի, Վահանավանքի և այլ պատճա–մշակութային կենտրոնների վիմական արծանագրություններում: Կցագրերի կիրառության մասին արժեքավոր աշխատություններ են գրել պրոֆ. Կ. Ղաֆարյանն¹²⁴ ու վիճագրագետ–պատմաբան Ս. Սաղոյանը:¹²⁵

Մինչև օրինակներին անցնելը նկատենք, որ երբեմն միևնույն տառը նույնությամբ կարող է կրկնվել առանց գրվելու, մանավանդ, եթե հաջորդ բառը սկսվում է նույն տառանիշով.

ԱՐՅՈՒԽԱՅԻ

ԱՐ – Կոթր ԱշԱԽ ՔԱԼ ԼԿՈՅՐ ՍՏԱՒ

ԱՐՅՈՒԽԱՅԻ

ԱԿՍ ԸՆԴ ԱԿԱՍ ԱՏԱՄ ԸՆԴ ԱՏԱՍԱ

Ինչպես տեսնում ենք, առաջին օրինակի ք տառը գործածվելով մեկ անգամ՝ ընթերցվում է երկու անգամ (ԱՉԱՒՔ–ՔԱԼ բառերի համար): Բառանջատում կատարենաւ պետք է զգույշ լինել, այլապես կստանանք խաթարված բնագրի պատկեր:

Կցագրերով են հանդես գալիս բազմաթիվ տառակապակցություններ.

Ա	-ար (Աբրահամ)	Ե	-անխափան	Ը	-աք (Առաքեալ)	Ռ	-թւ (Թաւկանութեամ)
Ֆ	-ագ (Ազարակ)	Ճ	-անք (Խարկանք)	Ը	-բա (Բարսեղ)	Ց	-թվ (Թվին)
Մ	-ագր (ճառագրել)	Ծ	-ամն (աններելի)	Ը	-բարե (բարեկամ)	Ց	-թվ (Թվին)
Ա	-աբ (Աբանաս)	Ը	-առ (առաւօտ)	Գ	-գա (Գալուստ)	Ժ	-ժամ (Ժամանել)
Ա	-աի (արքայի)	ԱԾ	-առա (առաքեալ)	Գ	-գագ (Գագիկ)	Ժ	-ժամի (Ժամին)
Ա	-ախ (Խարդախ)	Ա	-աս (Ասատուր)	Չ	-գե (Գեղամ)	Ե	-իմ (համարիմ)
Ա	-ակ (ագարակ)	Ա	-աս (ասել)	Հ	-գէ (Գեղեն)	Ե	-ին (արարին)
Ա	-աղ (Գամաղիել)	Ա	-ատ (Սմբատ)	Ո	-զս (Սարզսի)	Ի	-ին (անձին)
Ա	-ամ (ամենայն)	Ա	-ար (Արա)	Գ	-զր (Գրիգոր)	Ե	-ես (Եսայի)
Ն	-աման (Կանան)	Ը	-ար (արար)	Գ	-զր (Գրել)	Ա	-ես (Նեստոր)
Մ	-անք (իշխանութեամբ)	Ը	-արգ (արգելք)	Ա	-դա (Դարեն)	Ե	-եր (Գրքեր)
Ն	-ամեն (ամեն)	Ը	-արդ (արդինք)	Ե	-դե (Դերեն)	Շ	-նւան (իջեւանել)
Ա	-ամեն (ամենայն)	Ա	-արի (Քաջարի)	Դ	-դէ (Դէմ)	Զ	-զի (Քանզի)
Ա	-ամս (ամսական)	Ա	-աւ (աւրենք)	Ո	-դաի (անդաւի)	Է	-էի (Ստեփանէի)
Ա	-ան (անդունք)	Ա	-աւը (աւրինել)	Ո	-դամ (անդամ)	Ը	-թա (Թագաւոր)
Ա	-ան (անգետ)	Ե	-աւը (հաւր)	Ի	-դո (անդորր)	Շ	-թը (Իշխանութեամբ)
Ա	-անի (Պանիել)	Ֆ	-աի (Յովասակի)	Ե	-եւ (Եւա)	Ր	-թն (արթնանալ)

Ե	-ին (Սմբատին)	Յ	-յը (Եղբայր)	Ն	-նե (պատաճեակ)	Ռ	-ու (լեզու)
Ո	-իս (տաճարիս)	Չ	-ղե (Ղետնդ)	Շ	-մւ (հնեւ)	Ռ	-ոխ (ոխակալ)
ՈՒ	-իր (Իրերաց)	Հ	-ղի (Դարամաղի)	Մ	-մի (քանի)	Ռ	-ուն (անտուն)
ՆՒ	-իսք (զիս թարեխսաւ)	Ա	-մա (մասն)	ՇԾ	-նթ (Ընթացք)	Ր	-ուր (ամենուր)
ԵՒ	-լի (սիրելի)	ՄԱ	-ման (Խանգարման)	Ծ	-մն (աննման)	Ց	-չս (խաչս)
Խ	-իա (Զաքարիա)	ՄԲ	-մարե (Սարեամ)	ՇԾ	-նորոգ (նորոգել)	ՊԱ	-պա (պահապան)
ԽԱ	-իա (Խափանել)	ՄԵ	-մե (մերոյ)	Մ	-մի (աւագանի)	ՊԳ	-պագ (Երկրպագել)
ԸՆ	-իսն (Խանգարել)	ԾԵ	-մեր (մերազմեայ)	Շ	-նք (միաբանք)	ՊԸ	-պատ (պատախան)
ՏԵ	-իսխ (Խխունց)	ՄԸ	-մէ (մէջ)	Ծ	-յս (յոյս)	ՊԱ	-պաւ (ապաւեն)
ԽՄ	-իմ (հմոյ)	ՄՐ	-մի (միաբան)	Ր	-ոք (Յակոք)	ՊՀ	-պաք (պարսպաքաղաք)
ԽԸ	-տիս (Տիսարք, գյուղ)	ՄԲ	-միա (միասին)	Բ	-ոգ (Իգորել)	Պ	-պէ (պետական)
Ֆ	-իսի (Խսափանել)	ՄԲ	-միր (ամիր)	ԲԽ	-ոհս (ոխակալ)	Բ	-պի (Պիտոյից գիրը)
ԿԱ	-կա (կատարիչք)	ՄԸ	-միս (Միսիթար)	Ծ	-ող (ողբալ)	Պ	-պլ (Պլատոն)
ԿԱԲ	-կամաւ (կամաւն)	ՄՐ	-մօ (մնացեալ)	ԾԾ	-ողոր (ողորմութիւն)	ՊՆ	-պան (այգեպան)
ԿԱԲ	-կամ (կամաւք)	ՄԲ	-մար (ամարի)	ԾԾ	-ոնա (Արիսորմայ)	ՊԸ	-պո (Պոռչ, իշխան)
ԿԱԲ	-կամէ (կամ է ինձ)	ՄԱ	-մակ (Փառնակ)	Ծ	-ոս (Մարտիրոս)	Պ	-պար (Պարոյր, արքա)
ԿԱԲ	-կան (հայկական)	ՄԸ	-մամ (գոհանամ)	ԾԾ	-ովխ (ով խափանէ)	Ռ	-օա (Ոափայել)
Կ	-կն (ակն)	ՄԲ	-մար (անհնար)	Ծ	-ովկ (որովհետև)	Ա	-սա (Սամուել)
Կ	-կս (ժամանակս)	ՄԸ	-մաւ (նաւասարդ)	Ր	-որ (որդի)	Ծ	-սք (Սոսքենես)
Հ	-հա (Շայոց)			Ց	-որց (որդոց)	Մ	-սի (սիրելի)
				Ց	-որ (եթ ոք)	Վ	-սն (սնուցիչ)
				Բ	-ու (Սամուել)	Փ	-փա (Փառանձես)
						Յ	-ցի (Խորենացի)

Ն	-սին (Խարիսխն է)
Մ	-սին (Մխտորալեզ)
Ա	-սկ (սկսել)
Ն	-սն (սնուցող)
Ռ	-ռո (Սարտիրոս)
Շ	-մք (Իշխանութեամբ)
Վ	-վա (Կահան)
Վ	-վր (Վրթանելս)
Վ	-վս (Ժողովը)
Վ	-վար (Վարդապետ)
Ր	-ւո (այգւոյ)
Փ	-փար (Գաղափար)
Ց	-ցո (հարկաց - ռամկաց)

Տ	-տա (Տանձատակի)
Ը	-տար (տարբեր)
Ե	-մն (մեղաւոր)
Ֆ	-տիրա (տիրամայր)
Մ	-մօ (մնացորդ)
Ո	-տո (հոտոտել)
Ը	-տոս (ոտոս)
Վ	-տվ (քառատվել)
Ց	-ցր (ցրուել)
Ք	-քս (միաբանքս)
Հ	-ին (հաւրն)

ՓԱԿԱԳԻՐ

Փակագիր (Լիգատուր) կոչվում է համառոտագրության այն ձևը, երբ մեկ ասկավ դեպքերում երկու կամ երեք¹²⁶ նայր տառի (տառերի) հիման վրա այլ տառերի անկրածեցտ ստեղծերի միակցմամբ կազմվում է ամբողջական բարիմաստ արտահայտող ամուսն կամ որոշ խմբաքանակի բառակապակցություն: Ի տարբերություն կցագրի, փակագիրը գրվում է առանձին, շարունակական բարից մեկուսացված և վերծանելու համար երբեմն ջամբեր են պահանջվում:

Դայնական վիճագրերում փակագիրը հանդես է գալիս 5–6-րդ դարերից, իսկ ձեռագիր մատյաններում 12-րդ դարից:¹²⁷ Դնագույն փակագրեր կան Ղվինում, Թալինի Շենիկ գյուղում, Ապարանի Յարթավան գյուղում և այլուր:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ վիճագրերում առավել շատ են փակագրված անձնանունները:¹²⁸ Փակագրեր կան Անիից բերված գրականների վրա:¹²⁹ Օրինակներ.

Կ	-Արիսօղոմոն	Կ	-Կիրակոս
Ա	-Ալեքսան	Ա	-Կարապետ
Ա	-Արմեն	Ա	-Նամբարձում
Ա	-Աւետիք	Ա	-Մահտեսի
Ա	-Աբրահամ	Ա	-Մովսես
Ա	-Առաքել	Ա	-Մկրտիչ
Ա	-Աստուածատուր	Ա	-Աղասի
Գ	-Գալուստ	Գ	-Ասատոր
Ղ	-Ղանիել	Ղ	-Ավագ
Ղ	-Ղաւիթը	Ղ	-Գարրիել
Ղ	-Ղաւիթը	Ղ	-Գեորգ
Ղ	-Ղաչատուր	Ղ	-Գեորգ

ԳՐ	-Գորգ	ՊՀԾ	-Պետրոս
ԵՐ	-Եսայի	ԱՌ	-Ուափայէլ
ԵՐՄ	-Երեմիա	ԱՌԾ	-Սիմեօն
ԵՐՀ	-Թաղեոս	ԱՌՎ	-Ստելիան
ՂՅ	-Ղազար	ԱՌԼ	-Կարդապետ
ԽՀ	-Խաչատուր	ԱՌՋ	-Նահապետ
ՄՐԵԼ	-Մարքար	ԱՌՄ	-Պետրոս
ՄՐԱՍ	-Մինաս	ԱՌՊ	-Սարգիս
ԲՐ	-Միքայէլ	ԱՌՒ	-Սահակ
ՄՐՋ	-Մատթեոս	ԱՌՎ	-Պողոս
ՃՄ	-Ճակոբ	ԱՌԵ	-Սուքիաս
ՅՆԻ	-Յարութիւն	ԱՌՖ	-Ստեփան
ՅՆԿ	-Յօհաննես	ԳՐ	-Փիլիպոս
ՅՆՔ	-Յովանի		

Նկատելի է, որ մի շարք վիմագրերում հապավված ձևով են հանդես գալիս հատկապես անձնանունները, պատվանուններն ու այլ բառեր: Օրինակ՝ ՔՐ - Դաւիթ,¹³⁰ ՔՐ - Գրիգոր,¹³¹ ՍՏ - Ստեփանոս,¹³² ՄԻ - Միհրար,¹³³ ՑՈՒ - Ցովանու,¹³⁴ ԵԿ - Եկիսկոպոս, ՑՐ - Ցզնատոր,¹³⁵ ինչպես նաև՝ ՔՐ - պայրոն,¹³⁶ ՈՒ - Սպիտակ (արծաթ որամ),¹³⁷ ՋՄ - Վասն¹³⁸ և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, անձնանունները և պատվանունները գրվում են առաջին և վերջին տառերով կամ սկզբնատառերով: Սակայն կան այս սկզբունքից շեղումներ: Օրինակ՝ Պետրոս գրվում է ՊՏ,¹³⁹ Պողոս՝ ՊՇ:¹⁴⁰ Նկատելի է, որ հիմնականում սղվում են ձայնավորները:

ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ

Դայ միջնադարյան վիմագրերը փորագրված են դասական գրաբարով, միջն հայերենով, բարբառախառն գրաբարով և տեղական բարբառներով կամ խոսվածքներով: Ընտիր գրաբարով արծանագրություններ կան Անիի Մայր տաճարի, Տաբրի, Դաղարծնի, Գանձասարի, Գոշավանքի, Կանեվանի, Մարմաշենի, Վահանավանքի և այլ պաշտամունքային օջախների պատերին, թեև սրանցում նույնանուն նկատելի են բարբառային (տեղական խոսվածքների) ներքափանցումներ: Միջին հայերենի էական առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ, իրեն կանոն, սղվում են բառամիջյան որոշ ձայնավորներ: Օրինակ՝ ՍՊՎՈՒԼ-ՍՊՎՐԵԼ, ՍՈՏԵՆԱԼ-ՍՈՏՆԱԼ, ՍՈՂԱՆԱԼ-ՍՈՂՈՆԱԼ և այլն:

Չեղագիր ծատյաններում, ինչպես նաև վիմագրերում տեղ իմայելու և արագագրության նպատակով բազմաթիվ բառեր գրվում են ձայնավոր տառերի սլումբ: Օրինակ՝ ՔՀՆ - քահանայ,¹⁴¹ ՀՅՅ-Քայոց,¹⁴² ՀԳՑՆ-հոգոյն կամ հոգտյեն,¹⁴³ ՎՍՏԿՑ-վաստակաց կամ վաստակոց,¹⁴⁴ ՇՆՑ-շիմեաց,¹⁴⁵ ՑՇՏԿ-իշատակ, ՎՇՎՑ-վարդապետ:¹⁴⁶ Սրումը պահպանվում է նաև հոլովական վերջավորություններում ԻՇԽՆ ԹԲ-իշխանութիւն, ԻՇԽԱՆՈՒԹ ԹԲ-իշխանութեամբ և այլն:

ԲԱՐԲԱՌՈԱԽԱՆԱՌՈՆ ՎԻՄԱԳՐԵՐ

Ի տարրերություն գրաբարյան արծանագրությունների բարբառախառն վիմագրերն արտացոլում են տեղական խոսվածքների բնորոշ, յուրատիպ նրբանգմները: Օրինակ՝ Սիսիանի ենթանարզի Սասուն հնավայրի արծանագրություններից մեկում կարդում ենք. «ԵՍ ՍԻՒԽՈՍ ԻՒԵՑ ԿՐԻԵՑ» այսինքն՝ ԵՍ ՍԻԽՈՍ ԵՐԵՑՍ ԳՐԵՑԻ (ներ անտիպ հավաքածուից): Տվյալ դեպքում նկատի չունենք փորագրիչների երբեմնակի սխալները:

Բարբառային արտացոլումներ են վիմական բնագրերում հաճախ հանդիպող ՍՈՂԵԼ-ՍՈՂԱՆԱԼ,¹⁴⁷ ԳԱՍՉԱՅՍԱՐ-ԳԱՍՉԱՍԱՐ,¹⁴⁸ ԺՂՎՐԱՆ-ԺՂՈՂՎԱԿ-ՐԱՍ,¹⁴⁹ ԵԽԲԱՐ-ԵՂԲԱՅՐ,¹⁵⁰ ԴԱՄԱՍ-ՏԱՄԱՍ,¹⁵¹ ՔԱՍՄԱՐ-ԳԱՍՄԱՐ,¹⁵² ՅԱՐԳԱՐԻԹԻՒՆ-ՅԱՐԳԱՅՈՒԹԻՒՆ,¹⁵³ ՏԱԶԱՐ-ՏԱՅԱՐ,¹⁵⁴ ՆՈՐԵՑԵԼ-ՆՈՐՈԳԳԵԼ,¹⁵⁵ ՀԵՐԵՆԻՑ-ՀԱՅՐԵՆԻՑ,¹⁵⁶ ԽՐՈՒՄԲՐ-ՅՈՐԵԴԲԱՅՐ,¹⁵⁷ ԽՈՐՈՍՄԻՄ-ՅՈՐՈՍՄԻՄ¹⁵⁸ և այլն:

Եթե արևելյան Դայաստանի միջնադարյան վիմագրերում հաճախ են հանդիպում ԿԱԿԻ, ԿԱԿԵՑԻ, կամ ԿԱԿԵՑԻ-ԿԱՎԱՆԵՑՐԻ,¹⁵⁹ ՄԱՐԱԹԻԵԼ-ՍՍԱՎԱԹԵԼ,¹⁶⁰

ԱՐԴԱՍ-ԱԲՐԱՅԱՄ,¹⁶¹ ԳԵՐԵ-ԳԵՒՇՈՎ,¹⁶² ՍՂԱԳ-ՍԱՅԱԿ,¹⁶³ ԶԱՂԱՑ-ՁՐԱՂԱց,¹⁶⁴ ՏՈՒՆ-ՏԱԽՆ, ՏՕՆ,¹⁶⁵ ՕԼԵՐ-ՌԻՆԵՐ,¹⁶⁶ ծևերը, ապա արևանտահայերենում և առանձին գաղթօջախներուվ հանդես են զալիս ՆԵՐԵՐ. ՆՈՅՆԵՐՆԵՐ-ՆՈՅԵՐ. ԲԵՐ,¹⁶⁷ ԻՄԹԵՐԱՆՆՈՍ-ՍՏԵՓՈՍՈՍ¹⁶⁸ և նմանատիպ արտահայտություններ, որոնք վկայում են ոչ միայն փորագրիչների հաերենի իմացության նակարդակը, այլև կրում են արևանտահայ խոսվածքների ցայտուն դրույնը:

Բարբառային արծանագրություններում հաճախ դիտվում է տառերի դրափոխության և բառերի քայլացնան (պալատիզացիայի) երևություն, այսինքն՝ Յ կիսածային գործածությունը երենն առանց դրա անհրաժեշտության:¹⁶⁹ Օրինակ՝ ԴԱՐԱՑՊԵՏ-ԴԱՅՐԱՊԵՏ,¹⁷⁰ ԿԵՆԱՅԿԻՑ-ԿԵՆԱԿԻՑ,¹⁷¹ ԱԹԱՅՊԵԿ-ԱԹԱՎԵԿ,¹⁷² ՆՈՐԱՅՎԱՆ-ՆՈՐԱՎԱՆ,¹⁷³ ԱՄԵՆԱՅՓՈԿԻՉ-ԱՄԵՆԱՓՈԿԻՉ,¹⁷⁴ ՄԻՆՅԱՆ-ՄԻՆՅԱՆ,¹⁷⁵ ԶԱՐԻԱՅՎԱՐ-ԶԱՐԻՐԱՎԱՐ,¹⁷⁶ ՉԵՂԱՅՔԻՐ-ՉԵՂՈՍԳԻՐ,¹⁷⁷ ՉՈՅՑԵՒՈՐ-ՉՈԳԵՌՈՐ¹⁷⁸ և այլն:

Երենն տեսնում ենք մեկ այլ երևություն, երբ Ա և Ո ծայմավորներից հետո ըստ կանոնի գրվող Յ կիսածային բացակայում է: Օրինակ՝ ԱԽՈՍԱՆ-ԱԽՈՅԱՆ,¹⁷⁹ ԿԱԵՆԻ-ԿԱՅԵՆԻ, ¹⁸⁰ ՅՈՒԴԱԻ-ՅՈՒԴԱՅԻ,¹⁸¹ ՉԱՊՑ-ՉԱՅՈՑ¹⁸² և այլն:

Տեղական բարբարի ազդեցությամբ դասական գրաբարի թուզը (սեղականում ՔԵՌ) բարը գրվում է ՔՎԵՐ,¹⁸³ ԱՅՋԻ-Ծ ԻԳԻ,¹⁸⁴ ԽԱՉ-Ծ ԽԱՉ,¹⁸⁵ ԿԱՐ-Դ-Ծ ԿԱՐԴ,¹⁸⁶ ԿԱՐՈՒ-Ծ ԿԱՐՏ:¹⁸⁷ Երենն տեղի է ունենում Է-ի անկում ԾՍՈՒ-ԾՍԱՌՈՒ:¹⁸⁸

Ուշ միջնադարյան վիճագրերում օտարազգի անձնանուններին գուգահեռ կիրավել են մի շարք արտահայտություններ, որոնք կենսունակ են առ այսօր. դրանցից են՝ ԴԱԼԱԼ-ԱՐԴԱՐ,¹⁸⁹ ԹԱԽԱԼ-ԱՎՐԱԼՍ,¹⁹⁰ ՈՒԽՏԱ-ՎԱՐՊԵՏ¹⁹¹ և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, ժողովրդի խոսակցական լեզուն անմիջաբար արտացոլվել է վիճական արծանագրություններում, ուստի առանց նրանց անհնար է որոշակի պատկերացուն կազմել հայոց լեզվի բառապաշարի և զարգացնան առանձին փուլերի մասին: Վիճագրական ատադը պահպանել է ազգային լեզվի բոլոր շերտերը, արտահայտչածեները, քերականական կաղապարի բազմապիսի դրանուրումների իրական պատկերը:¹⁹²

Բարբառային արտահայտություններով է համեմված Գորիսի շրջանի Էին Խնճորեսկ գրուիլի գերեզմանոցում գտնվող Մինիթար սպարապետի տապանագիրը, ուր կարդում ենք.

«Այս է տապան ի հանգիստան
Իջալ մարմու¹⁹³ ի գերեզման,
Սայ Մինիթար մեծ ամուվան,
Սորա օներ իշխանութեան,
Սայ բժմուրատ գնաց ջիվան,

Որ է երկրտն սայ Կանճուկեր.

Նահատակիցան թվ. ՈԵՇԶ (1727):¹⁹⁴

Բարբառային արծանագրության ցայտուն օրինակներից է ԼՂԴ Տող գյուղում գտնվող Մելիք Եգանի (Ավանի) ապարանքի շքամուտքի 1737 թ. իիշատակագրությունը, ուր կարդում ենք.

«ԹԻՐԻՆ ՈԵՃԶ (1737): ՅԻՇԱՏԱԿ է ԹԱՍԱՊԱՅԱՍ, ԱՅՍ Է, ՈՐ ԵՍ ԴՈՒԿԱԶ ՎԱՐՈՎԱՅԵՏԻ ՈՐԻՒ, ՈՐ Է ԽՏ ԱԽՈՒՆ ՄԵԼԻՔԻ ԵԿԱՆ, ՈՐ ԱՌԱՋԵՒ ԽԵԼԻՆ ԱԽՈՎ ԿԱՐԵՑԻՆ ԲՈՒՆԱՅԵ: ՅԻՐ ՆՈՐԱՅ, ՈՐ ՕԼԵՍՆ ԴԱԼ ԴԵՌԱՅ, ՀԱՅ ՄՈՒԵԱՍ ՅՈՒԵՅԵՆ ՏՈԱՅ՝ ՀԱՅ ԹԱՍԱՍԻՌ ԹԱՎԵՈՐ ՅԻՆՎՈՇ չԱՓ ԴՐԻԼՈՒ ՄՈՒԿԵՎ, ՈՐ ՊԻՐԱՌ ԻՆԾ ՏՈՒՆՑԵՆ ՄԵԼԻՔՈՒԹՈՒՆ ԴԿԱԿ: ՎԵԼ ՕՍՍԱՍԼՈՒՆ ԵԿԱԿ ԱՌՈՎԿ, Ի ԾԵՌ ՆՈՐԱՅՆԻՑ, ՈՐ ՍԱ ԷԼ ԱՍ ՉԱՓ ԴՐԻԼՈՒ ԱՐԿԵ, ՈՐ ՊԻՐԵՆ ԴԵ-ԱՌՈՎ Ի ԾԵՌ ԵՌՈԵՑԻ ՈՂ ԴԱՅԱՍԱՎԱՍ ԵՍԻՐ ԳԼՇ ԽԱԼՈՒ. ԻՆԾ ԴԿԱԿ ՍՈՎԵՌ: ԱՐՍՈՒ զԱԿ, ԵՄ ԹՈՐԵՑԻ ՈՂ ԴԱՅԱՍԱՎԱՍ ԵՍԻՐ ԳԼՇ ԽԱԼՈՒ. ԵՌՈՎ ԶՈՐՈՋ ԱՌՈՒ ՈԼԵՍՆ Ի ՖԵՌԵՆ ՕՍՍԱՆ-Ը ԱՍՅՈՒՐ ԶՈՐԵՐ ԹԱՎԵՈՐ ԵԿԱԿ ԶՈՐՈՋ ԱՌՈՒ ՈԼԵՍՆ Ի ՖԵՌԵՆ ՕՍՍԱՆ-Ը ՈՐՅԻ-ԼՈՒԵԱՆԱՅՅ: ՍՈՐԱՅ Է ՀԱՓ ԴՐԻԼՈՒ ԱՐԿԵ, ՈՐ ԴՐԱՄ ԻՆԾ ԱՅՆԵՐ Զ (6) ՄՈՐՅ-ԼՈՒԵԱՆԱՅՅ: ՍՈՐԱՅ ՍԵԿԱՆ ԹԱՄԻՆ, ՄԵԿԱՆ ՀԱՐԵՄՐԵՎՈՅՐՅ, ՄԵԿԱՆ ԽԱ-ԼԻՆ, ՄԵԿԱՆ ՔՈՐՀԱՆՊՈԽԵԱՅՅ, ՈՐ ՄԵԿԱՆ ԹԱՄԻՆ, ՄԵԿԱՆ ՀԱՐԵՄՐԵՎՈՅՐՅ, ՄԵԿԱՆ ԽԱ-ԼԻՆ, ՄԵԿԱՆ ՎԱՐԱՐՆԱՅԱ, ՄԵԿԱՆ ՔՈՉԵԶ, ՄԵԿԱՆ ՏՈՒԶԱՆ, ԱՅԼՍՈՒՈՒՆ ԽԱ-Լ-ՉԱՎԱԿԱՆ ՏԵՐ ԱՐԱՐ ԻՆԾ. ԾԱՓԱՅԱԹ ԱՐԱՌ: ՕԿ ՈՐ ՅԵՂՈՎ ԿԱՐԱԵ, ԱՅՆ ԳԻՐԵՍ ԽԱՍԱՅ, ՈՐ ՄԵՐ ՈՐՊԵՍՈՒԹՈՒՆ ԱՅՍՊԵՍ ԻՆԱԻ, ՄԻՆ ՈՂՈՐՍԵՍ ԱՅՆ: ԵՂԵՌ: ԱՄԵՆ»:

Դ. Ղ. Փափազյանը ծանոթագրում է, որ «Ժամանակի խոսակցական լեզվում պարսկա-թուրքական բառերի առկայությունը (թանապա=ընդունարան, խելխս=ժողովուրդ, ջամ դեխին=հավաքվեցին, օլքա=երկիր, դալ=խառնակուր, խելխս=ժողովուրդ, ջամ դեխիր=ծառայություն, եսիր=զերի, սոլվո=հաշտություն, մոհիլ (նա-յուն, դոլվուդ=ծառայություն, եսիր=զերի, սոլվո=հաշտություն, ունեցող խան, շա-փաղար=գրություն, շնորհ) թեև դժվարացնում է բնագրի և ընթերցումը, և ճշգ-դիտ ընկալումը, սակայն դրանով հանդերձ դժվար չէ նկատել, որ արծանագրություն մեջ ժամանակագրական հաջորդականությանը նկարագրված են մինչև 1737 թ. տեղի ունեցած իրադարձությունները»:¹⁹⁵

Տեղական բարբառով կամ խոսվածքներով բազմաթիվ իիշատակագրություններ կան հայկական գաղթավայրերուն: Ուկրաինայի պատմության պիտական բանագրանում պահպանվող (ՃՄ-60) արծաթյա պահարանի վրա կարդում ենք. բանագրանում պահպանվող (ՃՄ-60) արծաթյա պահարանի վրա կարդում ենք.

«Աւս է լիշատակ պահարան Խաւշարո» (թերևս Խաւշառու)՝ ՄԲ Ասուածածնական ժամանականություններում արծաթյա պահարանի վրա կարդում ենք. Սեղի կօխակիթ¹⁹⁶ մահտեսի Մանոշակ, իշատակ ՄԲ Խորեանուսին»:¹⁹⁶

«Ա» ԵՐԿՐՈՐԾՈՒ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Ա» Երկրարբառը (Դիֆտոնգը) ինչպես ծեռագիր մատյաններում, այնպես է վիճական բնագրերում բաղաձայնից առաջ գրվում է առ, սակայն ընթերցվում է օ: Օրինակ՝ աւգուտ-օգուտ, աւրեն-օրեն, աւր-օր, խաւել-խօսել և այլն: Բացառություն են կազմում նաև և աղաւենի բառերը, որոնք բարբառներում արտադրվում են նօթ և աղօնիկ ձևերով: Այս երևույթը բացատրվում է այն պարագայով, որ, Սեպուհյան այբուբենում բացակայել են օ և ֆ տառերը, որոնք հետագա ներմուծումներ են:

«Ա» Երկրարբառը ծայնավորից առաջ և վերջնահանգ վաճկում գրվում է կարդացվում է առ: Օրինակ՝ Նաւասարդ, մանաւանդ, կալաւ, մերձեցաւ: Մի շարք բարբառներում այս կանոնը երբեմն խախտվում է. շինեցաւ-ի փոխարին գրվում է շինեցօ, ¹⁹⁹ կառուցաւ-ը գրվում է կառուցօ: Նույն խաթարումն ունեն կանկեցօ, ²⁰⁰ սպասուրը, ²⁰¹ զօակացն, ²⁰² գօար, ²⁰³ օնտարան, ²⁰⁴ կամօ, ²⁰⁵ մեռո, ²⁰⁶ մանօանդ ²⁰⁷ և նմանատիպ բառերը, որոնց գրական նշիտ ծևերն են շինեցաւ, կանգնեցաւ, կառուցաւ, սպասաւրը, զօակացն, գաւաթ, Անտարան, կաթագուհեայ-թագուհէ, Տիրուիեայ-Տիրուհէ և այլն:

ԱՆՉԱՆՈՒՆԵՐԸ ՈՒ ԱԶԳԱՆՈՒՆԵՐԸ (ՏՈՂՄԱՆՈՒՆԵՐԸ) ՎԻՍԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐՈՒՄ

Պատմական յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան իր կնիքն է դրոշմել հայոց անուն-ազգանունների վրա: Պատականության պայմաններում կիրառվել են բուն հայկական կամ Հայաստանում ջաղաքացիական լայն ճանաչում տուացած երեմնի օտարամուտ անձնանունները (Ամբատ, Գրիգոր, Ստեփանոս և այլն):

Միջնադարյան վիճագրերում կան դեղ (Նախնական իմաստով՝ ծաղիկ) եզրույթով ստեղծված արական անձնանուններ՝ Հայրադեղ, ²⁰⁸ Խոցադեղ, ²⁰⁹ Եղբայրադեղ, Միլադեղ և այլն: Շատ անձնանուններ հանդիս են գալիս որակայելչափեղ տղայ», «դեռարոյ պատանի», «աշխարհաշեն դշխուհի», «բագազարմ արքայուիի», ²¹⁰ Հոգևոր դասի ներկայացուցիչներն, ընդհակառակն, իրենք իրենց համեստորեն որակել են՝ «տրուապ վարդապայետ»²¹¹ և այլն: Արաբական, սելջուկ-թուրքական, ապա նաև բարար-մոնղոլական տիրապետության շրջանում հայերնենին գուգընթաց սկսեցին կիրառվել Պատան, ²¹² Պա-

իիր, ²¹³ Զվանշեր, ²¹⁴ Ապուղամբ, ²¹⁵ Ալրուղա, ²¹⁶ Ապլղարիպ, ²¹⁷ Փախրադին, ²¹⁸ Նուրայիին, ²¹⁹ Քարիմադին, ²²⁰ Նաջմադին, ²²¹ Քուրդ, ²²² Թամկրեղուով, ²²³ Փախրադակա (Փախրադոյա)²²⁴ և այլ անուններ:

Նոյն երևույթը շարունակվում է լենկերնուրյան արշավանքներից հետո, մասնավորապես Կարա-կոյունլու և Ալ-Կոյունլու բուրգմանական ցեղախնքերի բախումների շրջանում, երբ բազմաթիվ հայեր ստիպված էին կրելու Սուլթանով, ²²⁵ Միրզայիան, ²²⁶ Էլաւան, ²²⁷ Փիրիբենկ, ²²⁸ Պուղիջան, ²²⁹ Շահսուլթան, ²³⁰ Մրուան²³¹ և նմանատիպ անուններ:

Հայոց անուն-ազգանունների խայտարելու և ատկեր ենք տեսնում հայ գաղթավայրերի վիճական արձանագրություններովն, մասնավորապես 18-20-րդ դարերում: Համայն առանց հայերեն ուղեկցող բնագրերի անհնարին է պատկերացնել, որ Սվեշնիկով (Սվեշնիկեանց), ²³² Շենիշով (Շեռնիշեանց), ²³³ Սայով-Շիկով (Սայովմիկեանց), ²³⁴ Սերեբրյակով (Սերեբրեակեանց)²³⁵ ազգանուններ կրողները ազգությամբ եղել են հայեր: Ուստաստանում Լուսեղենը դարձել է Լուկյան, ²³⁶ Գյուղը՝ Եզոր, ²³⁷ Թորուպ՝ Տարաս ²³⁸ և այլն: Սպասելի էր, որ սրանց ժառանգները հետագայուն կրեին Լուկյանով, Եզորով, Տարասով ազգանունները: Տեղական միջավայրին հայկական անուն-ազգանունները հարմարեցնելու միտումն առավել նկատվում է խոչը առևտրական դասի ներկայացուցիչների նոտ: Օրինակ՝ Գյուղնազար Օռուխենցը դարձել է Նազար Օրեխովիչ, Չովիաննեսի որդիներ Աբանասն ու Բարսեղը կոչվել են Աֆանասի և Վասիլի Խվանովներ, Պողոս Զենենցը՝ Պավել Զինովի: Առանց ուղեկցող նյութերի դժվար է կռահել, որ Ուստաստանի խոչը արդյունաբերողներ Մակարովը, Գրիգորի, Բոդյանովը, Խվանովը, Ֆիլիպովը և այլք ծագումով եղել են հայեր:²³⁹

16-18-րդ դարերում Արևելյան Եվրոպայի երկրներում, առավելապես Լյուկսում, Կամենեց-Պողոլյակում, Յագովկեցում և հարակից բնակավայրերում հայերն ընդունեցին քո, (կո), ովիչ կամ սկի վերջավորություններով անուն-ազգանուններ՝ Խաչըր, ²⁴⁰ Կրեսքը, ²⁴¹ Խվաչըր, Թորոսովիչ, Թումանովիչ, Վարդերեսովիչ, Մանուկիչ, ²⁴² ապա նաև՝ Այվազովսկի, Չայկովսկի:²⁴³ Ավազյան գերդաստանի ժառանգներն աստիճանաբար կոչվեցին Ավագովիչ-Ավագովսկի, իսկ կոմսությունն ընդունելուց հետո՝ Վակովսկի:²⁴⁴ Լեհաստանում հայտնի դեմքեր էին Բեօնատովիչները, Կարլ Միկուլին (Արսինյան-Կոնապոդիտոր Շոպենի գործերի հրատարակիչը), Ռոշբան, Ռոժաշբանը, Մարմարոշը և շատ ուրիշ հայորդիներ:²⁴⁵ Երբեմն անձնանուններ տրվում են բարզմանաբար: Աստվածատուրը Ուստաստանում դառնում էր Բոգդան, իսկ Լեհաստանում՝ Թեռդոր: Մոլովյան ապրոդ մի շարք հայ ընտանքներ շրջակա միջավայրում հայտնի դարձան Նեգոռու, Պալեող,²⁴⁶ Զախարիանով,²⁴⁷ Լուրով²⁴⁸ ազգանուններով:

Թուրքերի տիրապետությունից հետո (1475 թ.) Մոլովյայում և հատկապես Ղոյնում բուն հայկական անուն, ազգանուններին զուգահեռ լայն տարածում

գտան թուրք-բաթարական, անուն-ազգանունները. Առաջ Օղլու,²⁴⁹ Ասրէր Օղլու,²⁵⁰ Քեապապի Օղլու,²⁵¹ ճերմակ Օղլու:²⁵² Ալանակենացը դարձել է Ալանյակի,²⁵⁴ Եևահիրծեանցը՝ Զևարժի:²⁵⁵ Ղրիմի վիմագրերում բազմաթիվ են Խան Մելիք,²⁵⁶ Խանի Պիր,²⁵⁷ Խըտրշայ,²⁵⁸ Խուրլուպէյ,²⁵⁹ Պիարա,²⁶⁰ Սովինչ Պեկ²⁶¹ և բազմաթիվ օտարամուտ անուններ:

ՀԱՅ ՎԻՄԱԳԻՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վիմագիր բանաստեղծությունները նույն չափածո, ոիթմիկ ստեղծագործություններն են, որոնք փորագրված են ոչ միայն փոքրածավալ կոթողների՝ տապանաքարերի, խաչքարերի և հուշայունների վրա, այլև պաշտամունքային կառույցների պատերին: Դարյուրավիր բանաստեղծություններ կան Կ. Պոլսի, Երևանի, Սանկտ-Պետերբուրգի, Մոսկվայի և բազմաթիվ այլ քաղաքների հանգստարաններում: Իբրև գրականության առանձին ենթաժանը, վիմագիր բանաստեղծությունները լինում են խոհա-վիլխսովայական, ծոներգային-վառարանական, հիշատակագրային-կենսագրական և այլն:

ԼՂԴ-ի Առաջաձոր գյուղի վիմագրերից մեկում, որը թվագրված է 13-րդ դարով, կարդում ենք բժշկական բովանդականությամբ հետևյալ քայլակը:

«...Տունկս բարի ծառս ամենի,
Պոտուղմ եփիր հազար բարի,
Ով փափագի աստ վայելի
Կենաց յուսոյն նայ հասանի».²⁶²

Կան նաև այսպիս կոչված կտիտորական-շինարարական բնույթի արձանագրություններ, որոնք մեզ են հասել առավելապես 14-րդ դարի սկզբից:²⁶³

Ահա 1408 թ. վիմագիր բանաստեղծություններից մեկը.

Սայ է տաճար ալստուայխային
Ծինեալ յանում գօրաց վերին
Գաբրիէլին եւ Միքայէլին
Սպասութք ալստուայժ բանին.
Դալալ արդեամք Ալստուայժատրին
Կենակցին Աղութ իւալինիս
Եւ ծնողաց Սատարին Սարեն իւալինիս
Եւ զօակացն Խաչատրին, Միմենթին,
Յոհանիսին, Սարի Մելիքին թէ. Պօւ (1408):

Բանաստեղծական կատարելությամբ և փորագրության արվեստով առանձնապիս աչքի են ընկնում Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների գոյուրիկ վիմագ-

րերը:²⁶⁴ Սիմֆերոպոլ քաղաքի հայոց իին գերեզմանոցի վիմագրերից մեկում կարդում ենք Ալեյանիկի գինովորներից մեկի Դախույանի դամբանականը, որ փորագրել է տվել Ա. Կ. Կյուլեզյանը.

«Ով որ կարդայ իմ ատեանը,
Թող միոր բերէ մեր խեղճ ազգը,
Չոր վերջ տուաւ գազան թուրքը
Դայաստանի ժողովուրդը:
Ամենայն տեղ մահը մի է,
Սարդ մի անգամ կը մեռնի,
Բայց երանի անոր հոգւոյն
Ազատութեան կը գոհուի».²⁶⁵

Գնահատանքի և երախտագիտության ջերմ խոսքեր կան Ստեփանոս Նազարյանցին, Սսեր Սսերյանցին, Գրիգոր Խալաթյանցին, հայ գինովորականներին նվիրված վիմագիր բանաստեղծություններուն:

Մոսկովյան հայ հասարակությունը Ստեփանոս Նազարյանցի շիրմաքարին փորագրել է տվել.

«Անձեռագործ դու մահարձան քեզ կանգնեցիր,
Ոչ հողամիւր որպէս երկաթ կամ ործաքար.
Չըզօր գրչով, սուրբ վաստակով եւ անձանձիր,
Ծունչ կենդամի եւ յետ մահուան հանդիսացար:
Միա նոր ազգ եւ նոր լեզուդ իւր ծիրենին
Քո ջրով բուսած, քեզ է բերում, ով Ստեփանոս,
Խաղաղ մնա, մի վրովիր, քո է դափնին,
Խաւարի մէջ լոյս մեզ ծագող Պոռմէթեւու:

Աշխարի ժնար եւ աշխարիիս դարձար մշաւ,
Բայց չտեսար այս աշխարիից անդորրութիւն,
Աշխատառ մարդկան բաժին է փշեայ պսակ,
Մի, քրտնածան ոսկովիններին խաղաղութիւն».²⁶⁶

Դայրենասիրական ջերմ շնչով է գրված Ռափայել Պատկանյանի՝ Ռուսովի Ս. Խաչ վանքի բակում վեր խոյացող կոթողի հիշատակագրությունը, որը համեմված է նոր Նախիջևանի հայոց բարբառով.

«Մեղրցիր քեզի ու քու զաւակիստ,
Պահպան հաւատ, լուգուն խեղճ ազգիտ
Ու անկէ տուի չի ցաւիլ հոգիս,
Թէ որ տուն ինձի չի սիրիս, ատիս:

Եփօր շատ տարի կանցնին ու կերթան
Ու ուկոռներուս իզն ալ չէ մնալու,

Դայվախ, իսեղծ հայեր, ծեր օրդիք կուզան

Պապերուն մեղքը ֆուլիս վրայ լալու...»²⁰⁷

Արցախի նշանավոր մետրոպոլիտ Բաղրամարի տապանագիրը կենսագրական բնույթ ունի.

Այս է տապան մետրապոլիտին
Բաղրամարայ մեծի արիհս
Կայսերապատկ հովվապետին
Յազդեն Զալալ մեծ իշխանին
Տէեալ և Արցախական մեծ աշխարհին
Թվին ՌՅ (1851) Գ. յուլիսի».²⁰⁸

Նմանատիպ բազմաթիվ վիճագրեր կան Արցախի իշխանական դամբանատմերում:²⁰⁹ Ս. Խաչի փառարանության գողտրիկ բանաստեղծություն է փորագրված Իջևանի շրջանի (Տավուշի մարզ) Գետաշեն գյուղի Ս. Առաքելոց եկեղեցու խաչքարերից մեջի վրա.

«Ով քառաքի ս Լուրիք պանծախ,
Փրկագործող մարդկան ազգի,
Տեսի փառաց անձառելի
Գերայպայժառ եւ սիրալի»,²¹⁰
Յորժամ փայլես ընդ ամս երկնի,
Հեր քարենիսաւ Տէեալ լն Յ Լիսուս լի.
Կարապետին քո կանգնողին,
Ակմկանն իւր կենակցին
Եւ գաւական գովելի,
Դամայն ազգացն, որ ի կարգի
Քահիչ մերաց լիր ամենի».²¹¹

Վիճագրերում կան ազատ բանաստեղծություններ, ծոներ, հիմներ, բնության և տեղանքի ներդաշնակությունից բխող չքնար նկարագրություններ. «Գնացք գետոց ուրախ առնեն զքաղաքս Աստությու եւ սուրբ արար զյարևս իւր Բարձրեալն»—կարդիում ենք Տաթևի վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևմտյան ներքին կամարադեյին:²¹²

Կերպին տարիներին մի շաբ բանասերներ հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձրեցին հայ վիճագիր բանաստեղծությունը: 1989 թ իրատարակվեց վաղամեռիկ խմբագիր Սերգո Գևորգյանի «Դայ վիճագիր բանաստեղծությունը» շահեկան աշխատությունը, ուր հանգամանորեն քննարկված են վիճագիր բանաստեղծությունների ժամանակաշրջանը՝ առանձնահատկությունները, տեսակները, բնույթը և այլն: 1999 թ.՝ լուս տեսավ ամերիկահայ բանասեր Նովելի (որդի Շովակինի Հայուն Սողոնյան) «Դազար ու մի վիճագիր բանաստեղծություններ» ժողովածուն, որը հիշատակագրային ստեղծագործությունների մի փունջ է:²¹³

ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ԳՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԳՐՉԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐՅԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ)

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայկական վիճագրերը փորագրվել են ԲՈԼՈՐԳԻՐ կամ ԵՐԿԱՄԱԳԻՐ, երբեմն՝ ՇՂԱԳԻՐ, սակավ դեպքերում նաև ՆՈՏՐԳԻՐ կոչվող տարատեսակներով: Միջնադարյան բնագրերում ծեռագիր մատյաններում և վիճագրերում, գերակշռել է բոլորգիրը: Ա. Գ. Արքահայանը²¹⁴ հայոց գրերը բաժանում է «վեց հիմնական տեսակների» մեսրոպյան բոլորգիր երկաթագիր, միջին և մանր մեսրոպյան երկաթագիր, ուղղագիր երկաթագիր, բոլորգիր, նոտրգիր և շղագիր»:²¹⁵ Ապա քննարկում է դրանց անցնան շղանաներն ու առանձնահատկությունները:

11–12–րդ դարերում հանդես է գալիս շղագրությունը, որն արագագրության նպատակ էր հետապնդում:²¹⁶ Ուսումնասիրողի կարծիքով բոլորգիրն ավելի փոքր է, քան բոլորգիծը և գրիվում է փոքր–ինչ թեքությամբ: Նոտրգիրը կիրառվում ունեցավ 16–րդ դարից, իսկ իշխող դարձավ 17–18–րդ դարերում բոլորգիրն գուգահեռը:²¹⁷ Նոտրգիր բառն առաջացել է լատիներեն *notarius*–գրագիր, դայիր²¹⁸ եզրույթից և արագագրության համար է գործածվել: Այս գրիվում է այն-պիսի մանր տառերով, որ երենն ոժվար է զատել ա–ն ու–ից կամ լ–ն շ–ից:

Բազմավաստակ Գ. Շովանիյանը գտնում է, որ «հայ գրի տեսակները չըրսի կարելի է բաժանել. Երկաթագիր, բոլորգիր, նոտրգիր և շղագիր՝ յուրաքանչյուրն իր ստորաբաժնություններով և անցնան շրջաններով»:²¹⁹ Կարելի է անվարան ընդունել այս դրույթը:

Անդրադառնալով գրի և գրչության խնդիրներին, պրոֆ. Կ. Ղաֆարյանը կարծում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը հորինել է միայն բոլորածն երկաթագիրը (այժմյան նշանագրության ոճը), այսինքն՝ «բուն Մեսրոպյան երկաթագիրը»:

«9–րդ դարում,— շարունակում է նա,— բոլորածն երկաթագրից առաջ է եկել ուղղագիծ երկաթագիրը կամ հին անունով՝ միջին երկաթագիրը, որը դարձալ գլխագիր տեսք ունի, բայց տարասյունները միացնող գծերն ուղղի են և ոչ կամարածն: 12–րդ դարում ուղղագիծ երկաթագրից առաջացել է բոլորգիրը. Վերջինից էլ ծագում են նոտրգիրն ու շղագիրը»:²²⁰ Շարունակելով մանրամասնել խնդրու առարկան, Կ. Ղաֆարյանը գտնում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծել է գրի երեք ձև:

1. Բոլորածն երկաթագիր՝ (վիճագրերի և պաշտամունքային ծեռագրերի համար),

2. Ուղղագիծ երկաթագիր՝ ծեռագիր մատյանների համար,

3. Նոտրգիր՝ առօրյա գործածության համար:²²¹

Ուղղագիծ երկաթագրից առաջացնել են շղագիրն ու բոլորգիրը գոնեք միաժամանակ:²⁴²

Տառերն, ըստ ուսումնասիրողի, հանդես են գալիս հետևյալ դիրքերում.

- 1 Միջնական՝ ա, ո, ո, ս, տ, ւ,
2. Վերնական՝ ե, ծ, մ, ն, ի, ժ,
3. Ստորնական՝ թ, գ, դ, զ, լ, դ, յ, պ, ռ, ց, ք: Երբեմն տառերի դիրքերը փոխվում են:

Պրոֆ. Ստ.Մելիք-Բախչյանը նույնպես քննարկել է հայ գրի ու գրչության գարգացման փուլերը սկսած ժայռապատկերներից ընդուակ մինչև հայոց գրերի գյուտը, անշուշտ, չանտեսելով արամետերնն ու բիայնական սեպագիրը:

Մատենագրական աղբյուրների հետ միասին, ուսումնասիրողը բարձր է գմահատում հատկապես վիճական արձանագրությունների կարևորությունը հայագիտության համար, խոսում է կետադրության և առօգանության նշանների, համառոտագրության, հապավմանք գրվող բառերի (ԱՌ, ՑՌ, ՔՌ, ՏՌ, ԵՂՄ-Երուսաղեմ, ԲԷՇ-Խորայել), կապերի և տրոհման նշանների գործածության մասին:

Պետք է նկատել, որ վերջին երկու հապավումները առավելապես հանդես են գալիս մատենագրական սկզբնադրյուրներում, իսկ միատար գրվող քաղաքանունները (Կ. - Կոստանդնուպոլիս և այլն) վիճագրերում, որքան մեզ հայտնի է, ընդհանրապես չկամ:²⁴³ Պետք է տարբերակել կապերի-փակագիրը կցագրից (նանրամասն տես սույն գրքի Կցագիր և Փակագիր Ենթաքայինները): Ստ. Մելիք-Բախչյանի աշխատության մեջ ներկայացված են թվագրության, ժամկադրության և գաղափարագրության բաժինները:²⁴⁵ Իրուս հավելված տրված են նաև նատենագրական և վիճագրական օրինակներ,²⁴⁶ որոնք մեծապես նպաստում են այս առարկայի յուրացմանը:

Ներուպյան այրութենի զարգացման պատկերը ցույց տալու նպատակով մեջբերենք պրոֆ. Ա.Գ.Արրահամյանի կազմած համեմատական տախտակը, ուր ներկայացված են պատմական հինգ հուշարձանների վիճագրերն ու մատենագրական աղբյուրներից երեք նմուշներ.

ՏԵ՛ՀՐ	ՊԱՐԱՊԱԿ	ԸՆԴԹԵՐԱԾ	ԸՆԳՎԱՆ	ԱՐԻՑ	ՄՐԵՆ	ԼԱԶԱՐՅԱՆ	ԿՅՈՒԹԵՐ
Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա
Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ
Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ
Դ	Դ		Դ	Դ	Դ	Դ	Դ
Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե
Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ
Է	Է	Է	Է	Է	Է	Է	Է
Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը
Ճ				Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ
Ը				Ը	Ը	Ը	Ը

Տառար	Տառար	Պահպակ	Արողք	Մրեն	Ապահան	Կզուրեն
Շ	Շ		Շ		Շ	Շ
Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց
Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա
Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
Հ	Հ	Հ	Հ	Հ	Հ	Հ
Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Ձ	Ձ	Ձ	Ձ	Ձ	Ձ	Ձ
Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ
Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն
Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո

Տառար	Պահպակ	Մրեն	Ապահան	Կզուրեն
Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
Պ	Պ	Պ	Պ	Պ
Ո	Ո	Ո	Ո	Ո
Ս	Ս	Ս	Ս	Ս
Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
Հ	Հ	Հ	Հ	Հ
Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Ձ	Ձ	Ձ	Ձ	Ձ
Մ	Մ	Մ	Մ	Մ
Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Ն	Ն	Ն	Ն	Ն
Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
Ո	Ո	Ո	Ո	Ո

Տեխնիկական կատարման առումով արծանագրությունները լինում են փորագիր և մելանագիր:

Փորագիր կոչվում են այն վիճագրերը, որոնք նետայյա սուր գործիքով փորագրում են քարի հարթեցրած նակերեսին ակոսիկների կամ ռելիեֆ տառերի տեսքով: Այս եղանակով են առաջացել եղնդավոր կամ ուռուցիկ, ժաղկագիր կենդանագիր կամ թռչնագիր կոչվող արծանագրությունները. արանց նախնական ձևերը նկատելի են ծեռագիր մատյաններում:

Ժաղկագիր արծանագրությունները քանդակվում են բուսական կամ երկրաշափական զարդարնախշերի խորության մեջ՝ հիմնականում ելենդավոր կամ ուռուցիկ տառերով: Տառերը սերտորեն միակեցված են բուսական (երկրաշափական) նախշերին և դժվար է դրանք միանգանցից զատել իրարից: Անհրաժեշտ է ուշարությամբ, մտովի առանձնացնել տառերը նախշազարդերից: Այս առումով ժաղկագիր արծանագրությունները ըստ երթան գաղտնագրության մի տեսակ են՝ դեկորատիվ արվեստի ժանյակավոր հյուսվագրներ, որոնք վերժանողից պահանջում են որոշակի հմտություն և լեզվի ինացություն:

Ժաղկագիր արծանագրությունների փայլում ննուշներից են Տարեկում Յայրակտեսի պատվին 1269 թ. կանգնեցված խաչարի հիշատակագրությունը.²⁸⁷ Անաղուի Նորավանքի Բուրբելաշեն Եկեղեցու (1339 թ.) «Բուրբել իշխանաց իշխան» մակագրությունը,²⁸⁸ Ղրիմի Ս.Խաչ Վանքի Ս.Նշան տաճարի բնրուկի 1358 թ. որինիկ արծանագրությունը և այլն:

Թռչնագիր կամ կենդանագիր արծանագրությունները վիճագրերում սակայ են համելիպում: Դրանք*գերազանցապես առկա են ծեռագիր մատյաններում գլխագրերի տեսքով, Եկեղեցու հետ առնչվող պաշտամունքային իրերի ու առարկաների վրա:

Թռչնագիր արծանագրության ցայտում ննուշ է եջմիածնից Յայատանի պատմության պետական թանգարան քերկած վարագույրի արծանագրությունը,²⁸⁹ որը գիտական շրջանառության մեջ է դրվել Եվգինի Մուշեղյանի վերժանությամբ:

Մելանագիր կոչվում են այն արծանագրությունները, որոնք քարի հարթեցրած մակերեսին գրված են հատուկ պատրաստված դիմացկում մելանով՝ թանգօվ: Դրանք ստվորաբար մակագրվում են կառույցների ներսի պատերին: Այդպիսիք առ այսօր պահպանվել են Գեղարդի վիճակիոր տաճարում (Պոռշևարական հիշատակագրությունը), Գոշավանքում, եջմիածնի մայր տաճարում, Տաթևում և այլուր: Եկատելի է, որ մի շարք մակագրություններում բնագրի առաջին տառը գրված է այլ գույնի թանգօվով, որն առավել դյուրացնում է ընկալունը և ընթերցումը: Մելանագիր արծանագրություններում նույնական, ինչպես որմանակարներում և ծեռագիր մատյաններում, կիրառելի է եղել հայկական Որդան կարմիրը: Երբեմն վիճագիրը մկրտից գրվել է ներկով, ապա՝ փորագրվել: Տեսնում ենք նաև հակառակ երևույթը:

ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ

Վիճական արծանագրություններն ըստ բովանդակության լինում են՝

1. Հիշատակագրային
2. Շինարարական
3. Նվիրատվական
4. Իրավա-կանոնական
5. Կրոնա-քարոյախոսական
6. Խաօն

1. ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐԱՅԻՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Զո որոնք ներքոյ քարանց,
Ով հետեւոց դամբարանաց...

(Պ. VIII, 139)

Հիշատակագրային կոչվում են այն վիճագրերը, որոնցում հիշատակվում են հանգույցալի կենսագրական հակիրճ տվյալները՝ անուն-ազգանունը, տոհմական և դասային պատկանելությունը, կենդանության ժամանակ կատարած առավել նշանակալից գործերը, հասարակության մեջ գրադեցրած դիրքն ու պաշտոնը, կոչումն ու սոցիալական դրույթունը (գիտնական, վաճառական, գիտության, հոգևորական, արհեստագործ և այլն), մահվան հանգամանքներն ու պատճառը: Օրբելյան նշանավոր իշխան Էլիկումի տապանաքարին քանդակված է առյուծի կերպարանքով հանգույցալը, որի շուրջ փորագրված է, որ Մեծն Տարսային որդի, «Գեղեցկատիակ Էլիկումը» կենդանության ժամանակ առյուծի պես խրոխտ մնչում է այլասեռ գնդի դեմ:²⁹⁰ Էլիկումի կինը՝ Թամբան, Շերկայացված է իրևն «Քրիստոսասէր իշխանուիի»:²⁹²

Կենսագրական բնույթ ունի Ներեկ գյուղի (Վայոց ծորի նարզ) ժայռաբեկորի վրա փորագրված 14 տողանոց արծանագրությունը:²⁹³ Գեղարքունիքի վիճագրերից մեկում կարդալ ենք, թե ինչպես ոմն գորիսեցի, «պարոն Լալ» անունով, ցանկանում է Գեղարքունիքում տուն կառուցել, տակայն «(Ի) շինել տան անգամ գերան ի գլխուն եւ մեռաւ»:²⁹⁴

Բազմաթիվ հիշատակություններ կան պատերազմներում զոհվածների կամ գերեվարվածների մասին:²⁹⁵ Վիճագրված է, թե ինչպես համայնքի անդամները հանգանակություն են կազմակերպում բուրբելի մոտ գերեվարված համազյուղացիներին փրկագնելու նպատակով:²⁹⁶ Բազմաթիվ են «անօրենների կողմից» սպանված մարդկանց մասին եղած հիշատակությունները:²⁹⁷

Դանգուցյալների մասին հիշատակագրություններ կորողներին փորագրի են դեռևս հմադարում: Այս ավանդույթը շարունակվում է նաև այսօր: Վաղագույն հիշատակագրություններից կարելի է նշել Շվինի երկթեր տապանաքարերը, որոնք սկսվում են «Այս դիր...» բանաձևունով՝ «Այս դիրս Գերգա քահանայի»:²⁹⁶ Կամ՝ «Այս է հանգիստ Դաւթի Գընքունեաց տ Լեալ ն, որիո Վասկա»:²⁹⁷ Վկայակոչված արձանագրությունները թվագրություն չունեն, և Կ.Դ. Ֆադեյրյանը այս երևույթը բացատրում է «Երանց հնությամբ»:²⁹⁸ Սկսած է, որ վկայված անձնանունների սեռական հոլովի Յ կիսաձայնը չի գրված Գերգա, Վասակա: Անկախ լեզվական իրողություններից, Կ.Դաֆադարյանը Շվինի երեր տապանաքարերը թվագրում են 6—րդ դարով,²⁹⁹ թեև հայտնի է, որ նմանատիպ կորողները մեզանում հայտնի են 5—րդ դարից ընդհուպ մինչև 11—րդ դար ներառյալ:

10—12—րդ դարերի կորողային հուշարձաններին, մասնավորապես տապանաքարերին փորագրված են հանգուցյալների միայն անունները, հաճախ Փանոց թվագրության: Օրինակ՝ Դաղբատի վանքի մեջ գավրում բաղկանագրունտ հիշատակագրության տապանաքարերին կարդում ենք. Մարիամ, Ռուսուդան, Աբա, Դափիք, Վասակ, Սեւադա և այլն:³⁰⁰ Առավել հայտնի կյուրիկանները մերկայցված են «թագաւոր» տիտղոսով:³⁰¹ Նույն պատկերը տեսնում է նոյն Սահանի վանքում,³⁰² Դադանում³⁰³ և այլուր:

Վահանավանքի մեջ տաճարի սյունասրահի պեղումներից հայտնաբերված տապանաքարերի վրա փորագրված են հանգուցյալների միայն անունները՝ Աշոտիկ, Ղինար, Կատա, Ջևանշեր, իսկ գերազույն իշխանավորները՝ Կյուրիկանների նման, հանդես են գալիս «թագաւոր» տիտղոսով կամ արքայահոր անվան հիշատակությամբ: Ի տարբերություն Յոյսիսային Դայաստանի տիրակալների՝ Մյունիքի արքաների տապանագործը անհստիր թվագրված են՝ «Անքատ թագաւոր. Թվ. :Ը: (1051)³⁰⁴» կամ «Գրիգոր թագաւոր» որդի Աշոտիկ. Թվ. :ԾԻԱ: (1072):³⁰⁵ Առավել ընդարձակ է Արցախական իշխանագուն Ասահակ-Սևադա Բ-ի տիկնոց՝ Արփիի տապանագիրը. «Սովիթ թագուհի, գործանչ՝ Գրիգոր թագաւորի, մայր Շահանդխատ. Թվ. :ԸԼ: (1081)»:³⁰⁶ Երբեմն նկատի ունենալով հանգուցյալի մեջ հետինակությունը տարածաշրջանում և հարևան պետությունների արքունիքներում, նրան նույնպես կոչում են «Արքա»: Դայտնի է, որ Օքրեսան գահերեց իշխան Ամրատը չի թագաւորվել (գոնե մեզ հայտնի չեղանակությունությունը վաստու), սակայն նրա տապանաքարին փորագրված է «Սմաստ արքային է տապանս... Թվ. :ՉԻԲ: (1273)»:³⁰⁷

Դիշատակագրային վիճագրերում ի մեջի մասամբ նշվում են հանգուցյալի պատվանուններն ու կենանության ժամանակ ունեցած տիտղոսները՝ գահերեց կամ գահակալ իշխան, իշխանաց իշխան, սպասալար, սպարապետ, ինչպես նշեցինք, նաև առկա է դասային պատկանելությունը՝ հոգևորական, գինվո-

րական, վաճառական, բժիշկ, մտավորական և այլն:

Դայկական գաղթօջախների կոթողային հուշարձաններում հանգուցյալները նույնպես ներկայացված են իրենց գրադերած պաշտոններով և ունեցած տիտղոսներով՝ Վեհազն-բոյարին,³¹¹ «տոհմական պատվավոր քաղաքացի»,³¹² «պալատական խորհրդական»,³¹³ «տիտղոսակիր խորհրդական»,³¹⁴ որոնք վկայված են հայերեն և ռուսերեն լեզուներով միևնույն կորողի վրա:

Դաշտի հիշատակագրային բնագրերը տրվում են բանաստեղծական կաղապարով.

Աստուածառուր Դայրապետեամ

Զուղայեցի եւ Բաշխումեան,

Գործով զինուոր եւ կապիտամ...³¹⁵

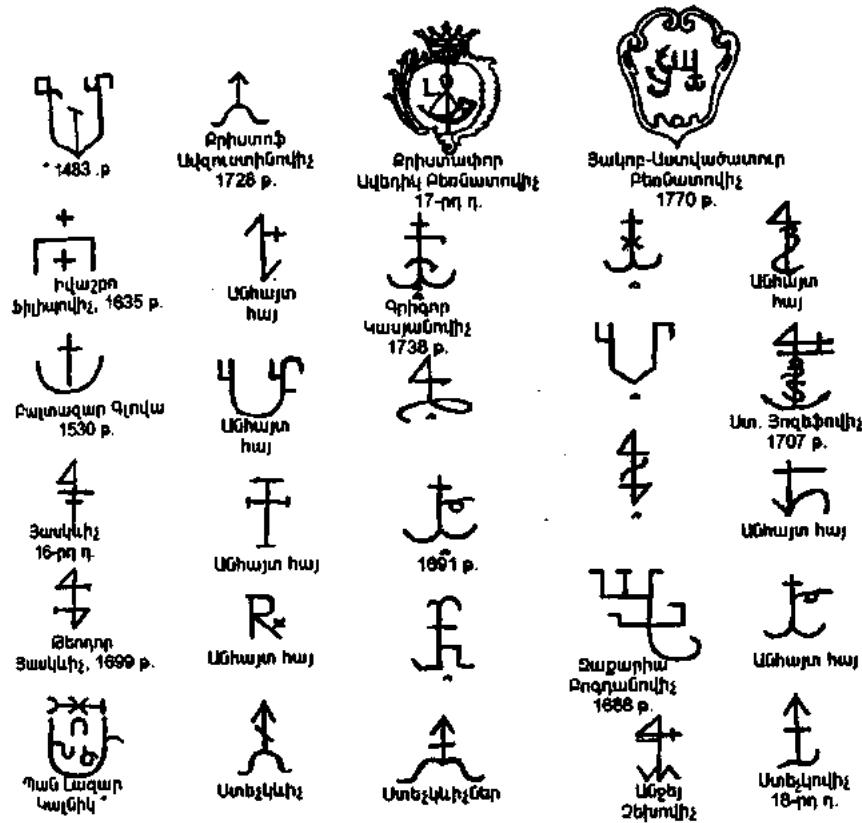
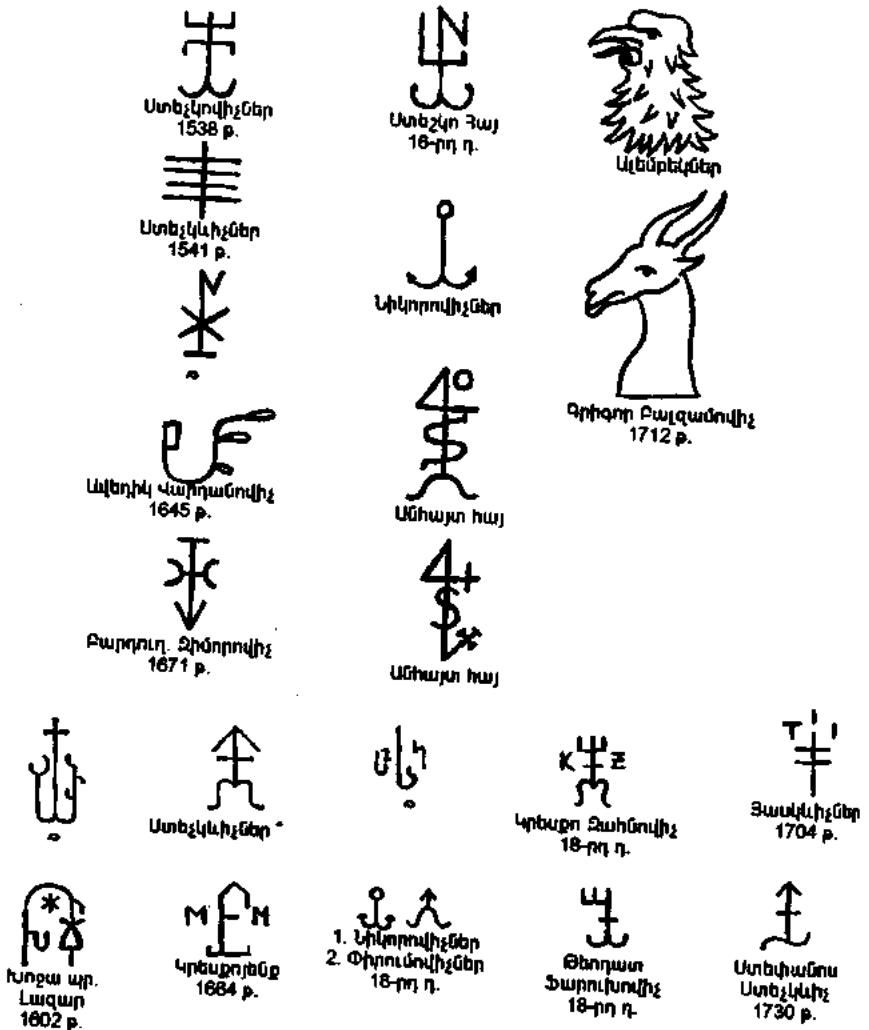
Ծուարս-կապիտան Զահալ Փիրայանի (Փիրալով) տապանաքարին երեք լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն, նշված է, որ նա «հանուն հայրենաց» նախակցել է 1812 թ. Բորոդինոյի ճակատամարտին, վիրավորվել է ուազի դաշտում և վախճանվել է այնտեղ ստացած վերծրից:³¹⁶ Ղրիմահայոց հայտնի բարերար, վաճառական Յովակին Սեֆերյանի հուշակոթողին արձանագրված է, որ «սորա հաշտվը գնած եւ շինած է Սիօֆերովոլի հայոց աղջկանց ուսումնարանի շենքը իւր բակով եւ բոլոր բնակարաններով 1892 թ.»:³¹⁷ Նույն բարերարը կառուցել է նաև Եվպատորիայի հայոց ուսումնարանը նախորդից մենք տարի առաջ՝ 1891 թ.:

Արևելյան Եվրոպայի, մասնավորապես Ռւկրանիայի (Լվովի) 16—18—րդ դարերի հայկական կորողների վրա հիշատակագրությունից հետո, քանդակված են հանգուցյալների տոհմանշանները:³¹⁸ Դրանց մի գգալի մասը փորագրված է նոյն գարդաքանդակների մեջ, բանաստեղծական հանգավորում ունեցող բնագրերով:

Բոլղարիայի հայկական հիշատակագրային վիճագրերն ուսումնասիրել և հրատարակել է Արա Մարկոսը: Բազմաթիվ հիշատակագրեր՝ հայերեն և թուրքերեն լեզուներով, բուլղարերեն թարգմանությանը Արա Մարկոսը տպագրել է «Մաքեն և պլամենի և կուլտուրա» հանդեսի էջերում³¹⁹ և այլուր:³²⁰

Խաչքարեր և կորողներ կանգնեցվում են ոչ միայն հանգուցյալների աճյունների վրա, այլև պատմական լայն հմչեղություն ունեցող հրադարձությունների կապակցությանը: Դրա վար ապացույցներից է ամիրսպասալար Զաքարի կանգնեցրած խաչքարը՝ Անբերդը սեղուկ-թուրքերից ազատագրելու առթիվ:

ՏՈՐՄԱՆԸՆՆԵՐ

2. ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՋԱՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Շինարարական բովանդակություն ունեցող արձանագրությունները արտացոլում են այս կամ այն կառուցիչ (Եկեղեցի, գավիթ, մատուռ, դպրոց, կամուրջ, ջուատար և այլն) շինարարական վավերագրերը: Իրքև կանոն, նշվում են նպաստավորողները՝ կտիտորները, նրանց հարազատները, աջակիցները, շինության անունը, սկիզբն ու ավարտը, երենման նաև վկաները: Ընդունված է կիրառել «Եղեւ աւարտ շինութեան», «կառուցաւ», «կատարեցաւ», «շինեցաւ» կազմապարային բանաձևուները:

Շինարարական վիճագրերում երենման անուն առ անուն հիշատակվում են կառուցին աջակցող անձինք: Օրինակ՝ Սյունիքի հոգևոր առաջնորդ Հովհակիս Եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ Տաթևի վանքում 1787 թ. կառուցվում է Գրիգոր Տաթևացու դամբարան-մատուռը, որի վրա արձանագրվում են Բոճակոր գյուղի (Սյունիքի մարզի Սիսիանի Ենթամարզ) 24 բնակիչների, ընդ որում չորս կանանց անձնանունները:³²¹ Նոյն բնագիրն, առավել ծավալուն տեսքով, փորագրվում է հիշյալ գյուղի Ս. Գրիգոր Եկեղեցու պատին:³²² Շինարարական աշխատանքներից առաջ, ըստ հնարավորին, ոմանք վճարում են կանխիկ դրամ, մյուսները կառուցն ապահովում են անհրաժեշտ շինանյութերով և պարագաներով:³²³ Ամի՞ի պարիսպների կառուցմանը (բացի Սմբատ Բ թագավորից) եռանդուն մասնակցություն են ունեցել Զունդիկը, Լուսոտը, Սարգիսը, Միհրարիչը, Սամուելը, Միհենը, Շանուշը, Մամիսաքունը և ուրիշներ:³²⁴ Ենտագա դարերում պարզապես նշում էին, որ այս կամ այն շինությունը՝ իհմնականում Եկեղեցին, կառուցվել է գյուղի ողջ հասարակության ջանքերով, առողջ անունները թվարկելու:

Երենման հմագույն կառուցմերը նորոգելու ժամանակ նույնպես կիրառվում էին «շինեցաւ» կամ «կառուցաւ» բառերը: Նման դեպքերում պիտօք է հասկանալ նորոգվեց, վերակառուցվեց, վերականգնվեց իհմասուու:

Օրինակ՝ Սյունիքի թագավորներ Սմբատ Բ-ն ու Գրիգոր Ա-ն իրենց արձանագրությամբ հայտարարում են, որ 1046 թ. իրենք են կառուցել Վահանականը:

«ԹՎ. :ՆՂԵ. (1046)

ՈՂՈՐՍԵՎ ՔՄ ԱՆ ԱՄՊԱՏԱ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԵՒ ԻՒ ԵՂԲԱՒՐ

ԳՐԻԳՈՐ ՇԻՆՈՂՆ ՄՐԲՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՉՅԱ, ՄՐԱՐԻՍ ԵՒ ԺԱՄԱՍԱՎԱՆ...»

Իրականում Վահանականը 911 թվականին իհմնադրել և կառուցել է Զագիկ իշխանի որդի Վահանը³²⁵, որն էլ թաղված է իր կառուցած Եկեղեցու նուտքի դիմաց. տապանաքարին փորագրված է «ՎԱՀԱՆ ՆԱԽԱՇԻՆՈՂ ՏԵՂԵՎ ԱՅՍ»:

Վերանորոգչական աշխատանքների հիշատակություն է պահպանվել Գեղարքունիքի մարզի մի շարք հուշարձաններում: Դացարատ գյուղի Ս. Աստվա-

ծածին Եկեղեցու պատին կարդում ենք. «ԵՍ ՇԱՂՈՒԹԱՅ ԻՇԽԱՆ ԱՌԱԵՂԱՅԻ ԿԱՌՈՒԹԻՄ ԱՅՆ ՄՐ ԱՆՎԱՇԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ Ի ԴՐԱՍՆ ԲՌԱ ՓՐԿՎԱԿԱՆ :ՊՂՅ: (898) ԵՒ Ի ԲՌԱ ՀԱՅՈՑ :ՅԻՆՄ: (348). ԻՆԿԱԿԱՆԻՑ ԱՐՏԱԳՐԵՑԱՐ 1893 թ.»:³²⁶

Բազմարիկ վկայություններ են պահպանվել ծիրիանք-սրանցներ, ջրաղացներ, այլնայլ տնտեսական շենքեր կառուցելու, առուներ և ջրատարներ անցկացնելու մասին:³²⁷ Մատենագրական սկզբնադրյութներում և Վիճագրերում հիշատակվում է Ակների (Վարարակնի) 29 կմ Երկարություն ունեցող ջրատարի անցկացման և նորոգման վերաբերյալ:³²⁸ Ակների ջուրը Տաթև է տարվել 932 թ. Դակոր Ա Սյունիաց Եպիսկոպոսի և Փիլիպ իշխանի առք ու վաճառքի շնորհիվ: Մինչև օրս Գրիգոր Վերի շեն թաղամասից վեր պահպանվել է Դովիաննես Եպիսկոպոսի նորոգչական արձանագրությունը.

«ՅԱՄԻ ՅՈՐՈՒՄ ԵՐ ԹՎ. :ՉԽԳ: (1294), ԵՄ ՏՐ ՅՈՐԱՆԵՍ ԿԱՍԱԽ ԱՅ ԵՒ ԱՐԱԹԻՒՔ ՉՈԳԵՒՈՐ ՅԱԻՐ ԻՍՈ ՏՐ ԴԱՅՐԱՊԵՏԱՍ ՏԱՐԱ ԶԶՈՒՐԻՄ ԿԱՐՄՐԱԿԱՍԻ Ի ՎԱՐԴՈՒՏԵ, ԶՈՐ ԵՇԱՊԱՏԻ ԵՒ ՉՈԳԵՒՈՐ ՏՐ ՅԱԿՈԲ ԳՆԵԱԼ ԵՐ ԵՒ ՏԱՐԵԱԼ ԲԱՅՈՒՄ ՍԵԽԱՍԻԹԵԱՄ ԵՒ ԱՐԴԵԱՄԲԲ. ԶԱՄՓԱՍԵԱԼ Ի ԲԱՅՈՒՄ ԱՍՍԵԱԿԱՑ ԿՐԿԻՆ ՍՈՐՈԳԵՑԱԲ ՅԻՇԱՍԱԿ ՄԵԶ ԵՒ ՆԱԽՆԵԱՑ ՄԵՐՈՅ. ՈՐՔ ԴԱՄԴԻՊԻՔ ՄՐ ԵՐՐՈՐԴ ՊՈՒԹԵԱՑ ՅԻՇԵՑՑՔ Ի ՔՄ.»:³²⁹

Շինարարական արձանագրությունները երենման փորագրվում են բանաստեղծական հանգավորմամբ: Օրինակ՝ Ղրիմի Ս. Խաչ Վանքի Ս. Խան Եկեղեցու գնրերի շուրջ եղած արձանագրության համաձայն այս տաճարը կառուցվել է

«ԵՐԵԲ Ի ԽՐԻՍ ԵՐ Ի ԽՎԱՐԻԲ»

Յուր Եւ յիսուն սկսեալ ամին...»

Այսինքն՝ 1358 թվականին:³³⁰ Լվովի հայկական Եկեղեցու (1363 թ.) զանգակատան պատին փորագրված է չափածո հիշատակագիր, ըստ որի՝

«ՈՒ ԴԱՅՈՑ ԹՎՈՒ (1571 թ.)

Եւ յամսեան յլու նվակին

Խոճա Անդրեաս Կաֆայեցին

Ծիմել ետուր գտուն զանկակին...»³³¹

Ապա՝ թվարկվում են կառուցողի արյան մերձավորները:

Մի շարք շինարարական արձանագրություններում նշված են կառուցող ճարտարապետների և քարոզոր վարպետների անունները:³³² Որոնք երբեմն փակագրվում են գաղտնի մնալու ակնկալիքով:

Կամ օրինակներ, երբ շինարարական արձանագրությունները փորագրվում են ակրոստիքոսի եղանակով. ծախակողմյան ծայրատառերով կարելի է բացահայտել կառուցողի կամ նպաստավորողի անունները:³³³

Բազմարիկ շինարարական արձանագրություններ են պահպանվել բուն Դայատանի և հայ գաղթօջախների տարածքներում:³³⁴ Դրանք փորագրված են առավելապես բարավորներին և կառուցմերի տեսանելի մասերին:

3. ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նվիրատվական բովանդակության վիճագրերում հասուն նշվում են գործարքի ժամանակը, նվիրատուները, նվիրատվության նպատակը, անշարժ կամ շարժական գույքի անվանումը և վկաները: Նվիրաբերողը, ինչպես կտեսնենք ստորև, ստանում է բարոյական հասուցում՝ հոգու փրկության համար պատարագներուն հիշվելու ակնկալիքով: Նվիրատուի ցանկությամբ եկեղեցու հայրենը նշանակում են պատարագների օրերը՝ Հոգեգալուստ, Տյառնընդառաջ, Ս. Դամբարձում, և քանակը: Անուն առ անուն հիշատակվում են այն անձինք, որոնց հոգու փրկության կամ «յերկարկենդանութեան» համար նատուցվելու են պատարագներ:

Օրինակ՝ Սյունիքի գահերեց իշխան Սմբատ Օրբեյանը եկեղեցու սպասավորներին պարտավորեցնում է Նորավանքի Ավագ խորանում (Ս. Նախավկայի) պատարագներ մատուցել իր արյան մերձավորների համար. շարաթ և կիրակի իր հայր Լիպարիտ իշխանի, հինգշաբթի՝ մոր՝ Ասփայի, Երկուշարքի՝ եղբայր Ելիկոմի, չորեքշաբթի՝ մյուս եղբայր Խվանելի և ուրքաթ օրը՝ կիսօրյա հանգուցյալ եղբայր Փախրադոյայի:³³⁵

Երբեմն նվիրատուները ցանկություն են հայտնում պատարագներ մատուցել իրենց անվանակից սրբերի հիշատակության օրերին: Այսպես, ոմն Յակոբ խնդրում է իր մասին հիշատակել Ս. Զակորի տոնին:³³⁶ Մեկ այլ հավատացյալ, կարդում ենք 1339 թ. վիճագրերից մենում, քանի որ կրում է Սարգիս անունը, ցանկություն է հայտնում իր մասին հիշատակել հատկապն Ս. Սարգսի տոնին:³³⁷

Վիճական արձանագրություններում բազմաթիվ վկայություններ կան հողատարածքներ, ³³⁸ այգիներ (Երբեմն՝ կատապան-այգեգործների հետ միասին)³³⁹ ջրաղացներ (կամ անբողոքվին և կամ մասնակիորեն),³⁴⁰ ծիրանբ-արանցներ (նույն սկզբունքով),³⁴¹ վեցի, ³⁴² լծկան եզներ,³⁴³ ոչխարներ,³⁴⁴ կանխիկդրամ (դահեկան, դուկատ, դեկան, սպիտակ),³⁴⁵ եկեղեցական սրճ և սրբազն գործեր (շուրջառ, ավետարան և այլն),³⁴⁶ Կուղայակ (կրպակ)-խանութներ³⁴⁷ նվիրաբերելու մասին:

Լինում են դեպքեր, երբ տարեք եղանակներով գնելով այս կամ այն տիրուբեր, հողակտորը՝ նվիրաբերում են իրենց ազգատոհին սպասարկող հոգեւոր կենտրոնին:³⁴⁸ Օրինակ՝ Վայոց ծորի վիճագրերից և մատենագրական աղբյուրներից հայտնի Գոնցա իշխանուին ուևյա ապարանջանի դիմաց գնելով որոշակի հողակտոր, նվիրաբերում է Շերիերի Ս. Սիոն վանքի սպասավորներին:³⁴⁹

Հատ դեպքերում նվիրատվությունները անուն առ անուն չեն նշվում, այլ լոկ արձանագրվում են իրեն «հոգւ արդինք» կամ «հալալ ընչիւթ» և նմանատիպ բանաձևումներով:³⁵⁰

Նվիրատվական արձանագրություններում հասուն նշվում են այն հարկերն ու տուրքերը, որոնց վճարումից այդուհետև պատվելու, են նոր սեփականատե-

րերը: Օրինակ՝ Սյունիքի մեծ իշխան Տարսային Օրբեյանը Սիրամնես ճարտարապետին ազատուու է ամիրային, պարոնին, ծեռնավորին և շուրտային (ուտիկանապետին) տրվելիք հարկերից:³⁵¹ Ստեփանոս Օրբեյան պատմիչ-մետրապոլիտը Նորավանքի սպասավորներին շնորհում է իր «հոգւ մասնաբաժնն», «ազատ յամեն աշխարհական հարկաց՝ ի դիւանէ, ի խալանէ եւ յամն չարէ»:³⁵²

Նվիրատվական ակտերը կազմելիս վկաների ներկայությամբ արձանագրվում են, որ նվիրատուն հոգեւոս առողջ է, պահի ազդեցության տակ չի կատարվել ընծայաբրումը կամ իրավունք ունի ստացողը շարժական կամ անշարժ գույքը գրավ դնել, վաճառել և այլն: Նվիրատվական գործարքը ամրագրվում է վկաների ստորագրություններով և անեօթի բանաձևով: Ստ. Օրբեյանի նվիրատվական արձանագրություններից մեկն ավարտվում է հետևյալ ամփոփումով.

«Եթե ոք... խափանել խորի յափշտակել գտուրքս եւ կամ ժառանգաւորաց ժուկանալ եղնալ սահմանին՝ ընդ ամլոյժ նզովիք եղիցին թԱՇ ամենակալէն եւ յամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկուաւորաց, ընդ Կայենի եւ ընդ Յուդայի եւ Արիոսի պատմել խայտառակեսացին, մեր մեղացն պարտական եղիցին Ա. թէ Տաճրկ աւագ փոխի եւ խել քանա թԱՇ եւ ամենայն սրբոց նզոված եղիցի եւ իր փեղամպարէն՝ ի Սահման ապիզար եւ Ռ (1000) Ռ (1000) նալար լինի մեռնաւոք...».³⁵³

Անեօթի բանուու հաճախ հիշատակվում են տիեզերական երեք ժողովները և 318 հայրապետները:³⁵⁴

4. ԻՐԱՎԱ-ԿԱՍՈՆԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նվիրատվական արձանագրությունների նմանակությամբ են կազմվում իրավա-կանոնական բնույթի պայմանագրերը կամ հանաձայնագրերը, որոնք ի տես ամենի փորագրվում են տաճարների, տաճարաներ շինությունների կամ առանձին հուշակորողների վրա:³⁵⁵ Փատագիրը ստորագրում էին գործարքին մասնակցող երկու կողմերը, վկաները:³⁵⁶ որոնք իրենց կնիքներով և ստորագրություններով վավերացնում էին կատարված գործարքը:

Թագավորը կամ ազգականը իրավական ակտը կնքում էին իրենց արքունական կամ իշխանական մատանիներով («մատանի եղաւ»), մյուսները պարզապես «մատանում էին» այսինքն՝ ծեռքի մատով որոշում էին փաստաթորի վրա:³⁵⁷ Առ ու վաճառքի կամ նվիրատվական արձանագրություններում հատուկ նշվում են տվյալ օբյեկտի անունը, տեղադրությունը, աշխարհագրական սահմանները, գործարքի պայմանները և այլն: Իրավաբանական գործառությաց աշխատության էջերում³⁵⁸ և վիճական արձանագրություններում, որոնցից օգտվել մեծանուն պատմագիրը: Մեզ են հասել իրավական բնույթի բազմաթիվ փաս-

տագրեր ջրից օգտվելու³⁶⁰ (ջրօգտագործման իրավունք), ջրաղացներն աճրդովին կամ մասնակիորեն նվիրաբերելու,³⁶¹ զյուղերի սահմանները որոշելու (սահմանաբարերի կամ սահմանախչերի միջոցով),³⁶² հարկերի ու տուրքերի հաստատման, նվազեցման կամ խսպառ վերացման, ջրի և հողատարածքի համար զյուղացիական վեճերի ու խռովությունների կարգավորման վերաբերյալ բազմաթիվ վիճակություններ:

Վիճագրերում կան նի շարք վկայություններ այն նասին, երբ ժողովրդի սոցիալական ծանր վիճակը հաշվի առնելով՝ երկրի բարձրագույն իշխանություններն ու տեղական ավատաները թերևացնում (պակասեցնում) կամ բոլորովին վերացնում էին ազգաբնակչությունից գանձվող հարկերն ու տուրքերը: Մարդասիրական բնույթի այս իրավական ակտերը կատարվում էին աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների համաձայնությամբ և համատեղ ջանքերով: Անիշի վիճագրերից մեկում հիշատակված է, որ քաղաքի ավագանին, նկատի ունենալով «դժուարութիւն քաղաքիս», վերացնում է «զամենայն հարկապահանջութիւն» (անուն առ անուն հիշատակվում են վերացվող հարկերն ու տուրքերը):³⁶³ Տույն քաղաքի մեծահարուստներից ծեկը «բաժրաբ» Սարգիս Ծիլենցը, վերացնում է Արջոազիծի Ս. Գրիգոր Եկեղեցու սպասավորներից գանձվող «մեծ ու փոքր» բաժերը:³⁶⁴ Նույն կերպ է վարչում Անիի արքեպիսկոպոս տեր-Գրիգորը Ասպուղանը իշխանի որդին:³⁶⁵ Աթարեկ Շահնշահի «զուգակից» խուանդզեն վերացնում է անասնահարկը (էշերի և կովերի տերերից գանձվող):³⁶⁶ Իվանեի որդի Աղրուղան Մեծն Զաքարեի ծոռը, գիտակցելով, որ «շատ հարկ էր ի վերա» (անցցիների) դրաժ, վերացնում է դրանցից երեքը:³⁶⁷ Աղրուղայի հրամանով պահարկվում են Անիի ջրաղացները:³⁶⁸ Դարձերից ժողովրդին ազատում է «Պապանի որդի Գեշը»:³⁶⁹ Անիի կառավարիչ Բագրատ Վիկացին ավագանու հետ միասին կարգավորել է գանձվող հարկերի չափարածինը:³⁷⁰ Նվազեցվում է ջրօգտագործման համար «ավգան» կամ «արգան» կոչվող տուրքը:³⁷¹ Դանական նշվում են վերացվող հարկատեսակները:³⁷²

Նվիրատվական կամ այլ իրավական գործողություններ արտացոլող արձանագրությունները մեծ մասմբ սկսվում են հայոց քվականով «Ի թուին Յայց...», «Ի թագաւորութեան» կամ «Յիշխանութեան» (նահանգին կամ զաւոհն), առավելապես Աստծո անվան հիշատակությամբ – «Անուամբն Ալսութոյ», «Կաման Ալսութոյ», «Յանուն Ալսութոյ», «Ենորիին Ալսութոյ» և կամ «Ի հայրապետութեան...», «Յանուն Ս. Երրորդութեան» և նմանատիպ բանաձևումներով: Կալվածագրային բնույթի արծանագրությունները նաև սկսվում են «Կամ Եղեւ ինձ...» «Այս իմ գիր է» կամ «Այս մեր գիր է» կաղապարային կապակցություններով:

Իրավական բովանդակություն ունեցող վիճագրերը մատենագրական և վիճագրական սկզբնաշրջություններում կոչվել են «Գիր վճի՛», «Պայման վճի՛»,

«Արձան վճուի», «Արձան յիշատակի» և համանման խորագրերով:

Դատուցման բանաձևը կազմվում է (նվիրատվական բովանդակության վիճագրերում) երկուստեք համաձայնությամբ. սահմանվում են հիշատակի կայում օրեր և պատարագներ, որոնց քանակը պայմանավորված է լինում նվիրատուի առատ վարձատրությամբ:³⁷³

5. ԿՐՈՆԱ-ԲԱՐՈՅԵԱԽՈՍԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպես են կոչվում այն վիճագրերը, որոնք արտացոլում են քաղվածքներ Ս. Գրիգի, առավելապես Ավետարանից կամ Սաղմոսագրությունները փորագրվում են պաշտամունքային օջախների պատերին և առանձին կորողային հուշարձանների վրա: Իրենց քովանդակությամբ որանք ծոներ և քախանձանք են առ Աստված, հիմներ առ Բարձրյալն, խոհա-փիլիսոփայական դրույթներ մարդկային կյանքի հավերժականության մասին:

Դրիսի թերողոսիա քաղաքի Ս. Սարգսի Եկեղեցու շքամուտքի բարակորից վեր մարմարակերտ սալամբարին փորագրված է Թագավորաց 4-րդ գրքի Ը գլուխի հետևյալ հատվածը:³⁷⁴

«Եւ արդ, Տէր, Եղիցին աչք քո բաց եւ ականջք քո առ ի լսել զպաղատանս ժողովրդեան թու ի տեղուցս յայսմ»: «Ըստ գործոց ծերոց Եղիցին ծեզ»— կարդում ենք մեկ այլ վիճագրութ,³⁷⁵ որ մեջքերված է Պողոս Առաքյալի առ Կորնթացիս հիվածք Բ Թողրից:³⁷⁶ Վիճագրերում խոսվում է առաքինության հասնելու, մարդկային բարկոր կյանք ստեղծելու նախապայմանների մասին, «Երբ բանքն սպասին եւ գործքն թագաւորէն»:³⁷⁷ Ներկայացված է հավերժության գաղափարը. «Մահկանացու ծնեալ, աննահ զիւրն յիշատակ եթող»:³⁷⁸ Մեջբերումներ կան առաքյալների և նարգարենների ասույթներից.

«Ամէն ամէն ասեմ ծեզ, զի որ գրան իմ լս եւ հաւատայ այնմ որ առաքեացն զիմ ընդունի զկեան յափտենական եւ ի դատաստան ոչ մտան, այլ փոխեցաւ ի մահուամ ի կեան» (Յովի. Ե, 24):³⁷⁹

Եւ կամ

«Ամէն ամէն ասեմ ծեզ, եթե ոչ հատն ցորենյ անկեալ յերկիր մեռանիցի՝ ինքն միայն կայ, ապա եթե մեռանիցի, բազում արդիւն առնե» (Յովի. ԺԲ, ԻՂ):³⁸⁰

Կրոնա-բարյոյախոսական բեմաներով բազմաթիվ արծանագրություններ կան պաշտամունքային կառույցների ներգնդեթային քիվերին՝ շրջանաձև.

«Եկայք առ իս ամենայն վաստակեալք եւ բեռնաւորք եւ ես հանգուցից զենք»:³⁸¹

Կամ՝

«Թոյլ տուք մանկությող գալ առ իս եւ մի արգելուք գրոսա, զի այդպի-
սեացդ է արքայութիւն Աստուծոյ» (Սր Դուկասու Գլ. ԺԸ).³⁶¹

Մի շաբար արձանագրություններում փորագրիչները հայցում են Տիրոջ օգնու-
թյունը. «Տք ին Աստուած օգնեայ»,³⁶² նաև իրենց իշխանների համար. «Ձեւի
Աստուած Յէկսուլ Շրիստոյ աւգնի Բիոթէլին (Բուրթելին), Բէշենին եւ
Ռանէի»:³⁶³

Վիճագրերում խոսվում է կյանքի անցողիկ լինելու և հոգու անմահության
մասին.

«Որպիսի ինչ իցեն կեանք ծեր, զի իր զմրոհիկ էք, որ առ սակաւ մի երեւեալ
եւ ապա ապականեալ» (Յակորայ Թուղթ Դ, 14/15).³⁶⁴

Ինչպես նշեցինք, վիճագրերուն կան քաղվածքներ Սաղմոսից.

«Տք լոյս իմ եւ կեանք իմ,
Ես յումմէ երկեայց,
Տք ապաւէն կենաց իմոց,
Ես յումմէ դողացայց: (Սաղմոս ԻԶ):³⁶⁵

Դիշատակագրային բնագրերում հանգուցյաները Տիրոջն աղերսում են խա-
ղաղությամբ զնողութեալ իրենց հոգին և հովանավորել Սեծ դատաստանի ժամա-
նակ.

«Տք, ընկալ գիոգի իմ խաղաղութեամբ»,³⁶⁶ կամ «Տք ընդ հովանեաւ
թեւց բոց հանգեայց»:³⁶⁷

Խառն բովանդակության կոչվում են այն արձանագրությունները, որոնցում
առկա են հիշատակագրային, շինարարական, նվիրատվական իրավա-
կանոնական և կրոնա-քարոյախոսական բնույթի տեղեկություններ, որոնք
հանդիս են զալիս տրամարանական սերտ կապակցությամբ՝ կազմելով մեկ
բնագրային ամբողջություն:

Նման բնագրերը համեմատաբար ծավալուն են և փորագրվում են
գերազանցապես մայրավանքերի և տոհմական եկեղեցիների պատերի
տեսանելի մասերին:

ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹՎԱԳՐՈՒՄԸ

Ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ
առանց ժամանակագրութեան
Մովսես Խորենացի

Ենթագիր նատյաններում, ինչպես նաև վիմական բնագրերում թվագրությու-
նը կատարվել է գերազանցապես Սեպուայան այրութենի հիման վրա: Յուրա-
քանչյուր տառ ունի իր թվական արժեքը.

Ա - 1	Ժ - 10	Ճ - 100	Ռ - 1000
Բ - 2	Ի - 20	Ս - 200	Ս - 2000
Գ - 3	Լ - 30	Ց - 300	Կ - 3000
Դ - 4	Խ - 40	Ն - 400	Տ - 4000
Ե - 5	Ծ - 50	Ը - 500	Ր - 5000
Զ - 6	Կ - 60	Ո - 600	Տ - 6000
Է - 7	Դ - 70	Չ - 700	Ւ - 7000
Ը - 8	Չ - 80	Պ - 800	Փ - 8000
Թ - 9	Ղ - 90	Զ - 900	Ջ - 9000

Ինչպես տեսնում ենք, այսուսակուն բացակայում են օ և ֆ տառերը, որոնք
հետագա ներկուծումներ են:

Մերօրյա (քրիստոնեական) թվականը ստանալու համար հայոց թվականու-
թյանը ավելացնում ենք 551, սակավ դեպքերում նաև 552 կամ 553, որն ընդուն-
ված է կոչել հայոց Սեծ թվական: Օրինակ՝ արձանագրությունը կազմված է հա-
յոց ՆԵԵթ: թվականին (495-ին), սրան ավելացնում ենք 551 և ստանում ենք մե-
րորյա (քրիստոնեական) թվականը՝ $495+551=1046$:

Ուրեմն, արձանագրությունը փորագրվել է Քրիստոսի ծննդյան 1046 թվակա-
նին:

Թվականություն արտահայտող տառերը, իբրև կանոն, երկու կողմերից
վերցվում են միջակետերի, վերջակետերի երեսն նաև երեքական կետերի մեջ՝
.Ա.՝ :Ը.՝ :Ը.՝ : և այլն: Մեզ հետաքրքրող տառերի վերևում երբեն դրվում է հո-
րիզոնական գծիկ՝ հապավման նշան (ՑՑ):

Կիրառվել են քանակական, դասական, հետսագույն շրջանում նաև կոտո-
րակային թվականներ:

Երդ դարով է թվագրվում Երուսաղեմի Զիթենյաց լեռան վրա գտնվող ուլ-
սաց եկեղեցու հիմքից հայտնաբերված խճանկարի արձանագրությունը, որը
հմտորեն վերծանել և հրատարակվել է մեծանուն Գ. Հովսեփիյանը:³⁶⁸ 7-րդ դարից
սկսած՝ վիճագրերն աստիճանաբար առատանում են: Մինչև օրս եօմիածնում,

Դոհիվսիմների տաճարի վրա պահպանվել է Կոմիտաս կաթողիկոսի 618-րով թվագրվող շինարարական արձանագրությունը:³⁹⁸

ԵՍԱՌՄՅԱՍԵԿԵՂԵՑԱՐԱՆԸ ԲՈՅՀՈՒԻՓՄԱԷԻԿՈՉԵՑԱՅՅԱՎ ՇՈՌԱՐԲՈՅՆԳՐԵԳՈՐԻՇԽԵՑԻ ԶՄԱԿԱՐՄՐՈՅՎԿԱՅՅԻՑՍՐԻ

9-րդ դարից հուշակոթողները վիմագրվում են զանգվածարար (հիշենք իշխան Գրիգոր Առողջաբեկանի 881 թ. խաչքարի արձանագրությունը՝ Սողոք (Վարդենիսի) Սեծ Մասրիկ գյուղում և այլն):³⁹⁹ Յնազույն արձանագրություններից կարելի է հիշատակել Թալինի մայր եկեղեցու հայոց ԱԼԲ (232 + 551 = 783), թվականին բնագիրը, ուր հիշատակվում է Ուխտատուր վանականի և նրա եղբար կողմից արբյուրներ անցկացնելու մասին:⁴⁰⁰

Երեմն թվագրությունը կատարվում է ու ավանդական-դասական եղանակով, այսինքն՝ մեկ տարի թվական արժեքի փոխարեն գրվում են երկու տարեր, ըստ որում հարյուրավորից առաջ դրվում է միավորը: Օրինակ՝ Ուշո՞ւ (1744) գրելու փոխարեն գրում են Ուշու (1000 + 7 x 100 = 1700 + 44 = 1744):⁴⁰¹ Նույն կերպ ՈՍԼՍ (1231)-ի տեղ գործածված է ՈԲՆԼՍ: Այսինքն՝ Մ-ի՝ (200)-ի փոխարեն գրել են ԲԲ (2 x 100) և գումարել ԱԼ (31), որ նույնանում ստացվում է 1782: 551 գումարելուց հետո:⁴⁰² Թվագրության այս ձևը հանդիպում է 9-րդ դարից,⁴⁰³ իսկ առավել զանգվածարար՝ 17-18-րդ դարերից:

Կայոց ծորի արձանագրություններից մեկը թվագրված է Ենիսթ,⁴⁰⁴ այսինքն՝ 500 + 100 + 49, փոխանակ գրելու Ուսթ (649 + 551 = 1200): Թվագրողները կարող են գրել նաև Ենիսթ, այսինքն՝ 5 x 100 + 49, սակայն այս դեպքում կատացվեր 549 և ոչ՝ 649:

Բանաստեղծական կադապար ունեցող վիմագրերում թիվ արտահայտող տարերը կարող են գրվել իրարից հետու՝ հանգավորման ոիթմը պահպանելու նպատակով: Օրինակ՝ Ուկրաինայի Յազլովեց քաղաքի հայոց եկեղեցու շինարարական վիմագրում կարդում ենք.

«...Կատարեցաւ Ո թվին
Եւ Յ ընդ նմին»

Այսինքն՝ տաճարը կառուցվել է հայոց Ո (1000) և Յ (70) թվականին. 1000 + 70 + 551 = 1621 թ.⁴⁰⁵ Երեմն հարյուրավորն ու տասնակիրը գրվում են միասին, իսկ միավորը առանձին կամ եւ շաղկապուի: Օրինակ՝ Վանստանի Խոսրովանուշ թագուհու արձանագրությունը թվագրված է «ՆՅ Եւ Ծ թուին»:⁴⁰⁶ Այս պարագայում ՆՅ-ն (470-ը) գումարելով Ը (8)-ին և ավելացնելով 551՝ ստանում ենք

1029: Յաղաց քարի Ա. Յովիաննես եկեղեցու վիմագրերից մեկը փորագրված է հայոց «ՆՅ: (490) Եւ :Ժ: (10) թվին», որ անում է 500, փոխանակ գրելու Ը (500) թվին:⁴⁰⁷ Սա նշանակում յայր Կարդիկի շինարարական արձանագրությունն է, որ փորագրված է մերօրյա 1051 թվականին: Սևանի Առաքելոց վանքի դրան վրա փորագրվել է, որ այս պատրաստվել է «Զ (900) Յայոց թվ Լալ կանի ԵԵ (35) թիւ աւելի» ժամանակ, այսինքն՝ 1486 թվականին:⁴⁰⁸ Տապանաքարերից մեկի վրա թվագրված է «Զ (900) Յայոց թվին ՊԱ (91) աւելլ որդիին...»:⁴⁰⁹ 991-ին գումարելով 551, կատարած 1542,⁴¹⁰ փորագրության մերօրյա ժամանակը:

Սկզբնաղբյուրներում թվագրությունը կոչվել յայկական (Յայոց), Արամեան,⁴¹¹ Ասքանագեան, Յայկագեան,⁴¹² Երբեմն՝ Արարչության կամ Սարդեղութեան,⁴¹³ Քրոնիկոնի և Պողմեական հոբելյաններով:⁴¹⁴

Օրինակ՝ Տարեկ վանքի արձանագրություններից մեկում կարդում ենք, որ երկիրկանի Ա. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է՝

«Ի ԵՐԱՎԱՎՅ ՅՈՒԹԵԱՍ ՏՈՄԱՐԻ ՅԱՅԿԱԿԱՍ :Ժ: ԻՑ ՅՈՐԵՌԻՆԱՑ ԵՒ :Լ: ԵՒ :Զ: ԹՎԱՑ...»⁴¹⁵

Յուրաքանչյուր հոբելյան, ինչպես հայտնի է, հավասար է 50 տարվա: :Ժ: (10) հոբելյանը հավասար է 500-ի: Մրան գումարում ենք հայոց :Լ: (30) և :Զ: (6) թվերը և ստանում 536, որին ավելացնում ենք 551 և որոշում տաճարի կառուցման ավարտի տարին՝ 500 + 30 + 6 + 551 = 1087:

Ուրեմն հիշյալ եկեղեցին կառուցվել է 1087 թվականին:⁴¹⁶

Մեկ այլ օրինակ՝ Զնյուռնիայից Յայաստան թերված եկեղեցական վարագույրը պատրաստվել է «ԻԳ (23) ՈԲԵԼԵՆԻ ԻԲ (22) ԹԻՒ ԾԱՐԱԳՐԻ...» ժամանակական Այստեղ նույնանում կատարում ենք թագմապատկերը 50-ով՝ ստանում ենք 1150 (23 անգամ 50), որին գումարում ենք ԻԲ (22) և հայկական տոռադի 551 թիվը. 23 x 50 + 22 + 551 = 1723: Ուրեմն, հիշյալ վարագույրը պատրաստվել է 1723 թվականին Զնյուռնիայի հոգևոր առաջնորդ Մանուել վարդապետի օրոք կամ նրա անմիջական նախնակացությամբ:⁴¹⁷

Մեզ հասած հնագույն վիմական բնագիրը Տեկորի տաճարի ավագ դռան արձանագրությունն է, որի գիպսե կրկնօրինակը ցուցադրվում է Յայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Այն վերջանել և գիտական շրջանառության մեջ է որել պրոֆեսոր Կ. Գ. Ղաֆարյանը:⁴¹⁸

Որոշ արձանագրություններում թվականը տրվում է բացված տեսքով: Օրինակ՝ ՈԵՐԳ-ի՝ այսինքն 1173-ի փոխարեն գրվում է տառերով.

«...Յազար հարիւր եօրամասնի
Եւ Երեցին Յայոց թվի»:

Այսինքն՝ 1173-ին գումարում ենք 551 և ստանում շինարարության ավարտի թվականը՝ Ո (1000) + 6 (100) + Յ (70) + Գ (3) + 551 = 1724: Յետևարար, արձա-

Նագրությունը փորագրվել է 1724 թվականին:⁴¹⁰

Արձանագրությունները թվագրվում են միաժամանակ և Փոլչականով, և Դայոց թվականով:

Օրինակ՝ Դրիմի Ս. Խաչ վանքի շինարարական արձանագրության մեջ տրված է Փոլչական թվականը.

«...Ի ԺՈՂՅԵՆ ՄԱՐՄԱՐՎ ՓՐԿՅԻՆ
ՅԵՐԵՔ ԽԱՐՀԻՌ ԵՒ ԽԱԳԱՐՀԻ,
ՅՈՒԹ ԵՒ ԺԻՍՈՒՄ ԱԿՍԵՎ ԱՄԻՆ».⁴¹¹

Այսինքն՝ Ս. Խաչ վանքի Ս. Նշան եկեղեցու շինարարության (կամ վերանորոգման) ավարտը եղել է 1358 թվականը: Ինչպես նշեցինք, որոշ արձանագրություններ ունեն և Փոլչական, և Դայոց թվականներ: Օրինակ՝ նոյն Ս. Խաչի վերանորոգման արձանագրություններից մեկում կարդում ենք, որ Ս. Խաչը նորոգվել է 1751 թվականին.

«...Եղեւ Ենթրվող Փրկիչին մերոյ 1751, իսկ ըստ Դայոց ԲԱ».⁴¹²

Դետավոյն արձանագրություններում նույնպես մկանում ենք կրկնակի թվագրությունը: Օրինակ՝ Կրեմլի Զինապալատի արձանագրություններից մեկը թվագրված է 1818-ով, սակայն նրան գուգահեռ տրված է նաև իշխանական թվականը՝ 413/11 հա, որ նույնպես նշանակում է 1818: Մի շաբթ վիմագրերում տրված են (թվականի հետ միասին) ամիսն ու ամսաթիվը և նույնիսկ շաբաթները:⁴¹⁴

ԱՆԹՎԱԿԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անթվակիր արձանագրությունների ժամանակը որոշվում է պատմական ան-ների և իրադարձությունների իշխատակությունների միջոցով:

Օրինակ՝ Բուլ Սահառունու արձանագրության հանձնայն Բազարանի եկեղեցին կառուցվել է «Երեսուն եւ չորրորդ ամի Խոսրովայ արքային»...»⁴¹⁵: Պատմությունից հայտնի է, որ Խոսրով Փառվեզը զահ է բարձրացել 590 թվականին:⁴¹⁶ Գրան գումարում ենք 34 և ստանում 624, ուրեմն արձանագրությունը փորագրվել է 624 թվականին: Այս արձանագրության ննանակությամբ է փորագրվել Բազարանինը, որի տաճարի շինարարությունն սկսվել է «քսան եւ մի ամսոյ ԱՌԱՎԱՓԱ Երակդի թագաւորի...» և ավարտին է հասցել «ի քսան եւ ին-ներորդ ամի նոյն Երակդի թագաւորի, յամսեանն նաւասարդի».⁴¹⁷ Ուրեմն՝ շինարարությունն սկսվել է 631-ին և ավարտվել 639-ին: Նույնը կարելի է ասել Եջմիածնի Յոիփսիմեի տաճարի կառուցման մասին:⁴¹⁸

Անթվակիր արձանագրությունների փորագրության ժամանակը որոշելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել կառուցման իրանվաժերին առանձնահատկությունները, ճարտարապետական նախրամասները, բնագրի տառերի հնագույն պատկերը: Ընթերցողը պետք է իմանա, թե ինչ փոփոխություններ են կրել դարերի ընթացքում Մեսրոպյան այբուբենի առանձին տառատեսակները հնագույն ժամանակներից ընդուակ մինչև ուշ միջնադար:

Անթվակիր բազմաթիվ արձանագրություններ կամ միջնադարյան վանքերի հիշանական ու ամբարանատեմներում: Օրինակ՝ Սյունյաց իշխանազունների տապանաքարերին փորագրված է հանգուցյալի միայն անունը՝ Աշոտ, Դինար, Զևանշեր և այլն: Ինչպես որոշել նրանց վախճանմանելու ժամանակը և ինքնուրիունը: Այստեղ Վերջանողին մեծապես օգնում են մատենագրական և վիճագործական սկզբանադրյությունները: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Աշոտը եղեւ է Սյունիքի իշխանաց իշխան, Կասակ թագավորի քեռայրը, Սնբատ և Գրիգոր Սյունյաց թագավորների հարազատ հայրը և այլն, Դինարը՝ Դյուլսիսային Դայաստանի թագավորացն Գուրգենի քույրը, Աստրենի իշխանի կինը, իսկ Զայաստանի Զաբիկ մեծ իշխանի որդին, Կարողիկոս Վահան Սյունեցու հայրը և այսպես շարունակ:

Սյունյաց Սնբատ Բ (1040–1051) և Գրիգոր Ա (1051–1072) թագավորների կողմին հանգչում է Յրանույշ (բնագրում՝ Յրանոշ) անվամբ մի կին:

Սյունիքում Յրանույշ անունով իշխանութիւն գոյություն չի ունեցել (գոնե մեզ հայտնի չէ): Պարզվում է, որ Յրանույշ թագուհի եղել է Դյուլսիսային Դայաստանում և իշխատակվում է Սանահինի վանքի 1063 թ. շինարարական արձանագրության մեջ,⁴¹⁹ իբրև գրատան (նշխարատան) կառուցող: Սակայն ինչ կապ ունի Վահանավանքի Յրանուշը Սանահինի վանքի Յրանույշի հետ: Այստեղ մեծ օգնում Վահանական անդրադրը՝ Դայտնի է, որ 1040 թ. Վահինի ամիրա Արուլ-լ-Աս-լ պատմական անդրադրը: Դայտնի է, որ 1040 թ. Վահինի ամիրա Արուլ-լ-Աս-լ պատմական անդրադրիվ զորքով հարձակվում է Տաշիր-Զորագետի թագավոր Դավիթ Անհողինի վրա: Վերջինիս, ի թիվս այլոց, օգնության գալիս նաև Սյունիքի թագավոր Սնբատ Բ նորընծա թագավորը:⁴²⁰ Պատերազմի հաղթական ավարտից հետո, ամենայն հավանականությամբ, Սնբատն ամուսնանում է Դավիթ Անհողինի դուստր Յրանույշի հետ և թերում է Կապան:

Այս վարկածն ամրապնդվում է այն իրողությամբ, որ թագուհի կարող էր կոչվել թագավորի կինը և ոչ դուստր, եթե մեկ այլ գահակալի կին չէր: 1063 թ. արձանագրության մեջ Յրանույշն իրեն կոչում է «թագուհի»: Նա Սանահինի վանքում թաղված չէ, ուրեմն՝ Դավիթ Անհողինի դուստր Յրանույշը թաղված է Վահանավանքում՝ իր ամուսնու՝ Սնբատ Բ Սյունյաց թագավորի կողմին:

ՎԻՄԱԳԻՐ ԾԱԾԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ծածկագրությունը (հունարեն կրիպտոգրաֆիա-կրիպտոս՝ գաղտնի, գրաֆիա - գրություն) վկայված է տարբեր ժողովուրդների գրավոր հուշարձաններում: Բուսական արդյուրներում կոչվել է տաճառակա գրամոտ և լիտօրեյ:⁴²¹ Դայկական ծածկագրության հարցերին տարբեր աօիքներով անդրադարձել են Շ. Տաշյանը, Ս. Տեր-Ավետիսյանը, Բ. Սարգսյանը, Ն. Պողարյանը, Բ. Կյուլեսերյանը, Ս. Բրոստեն, Գ. Տեր, Ակրտյանը, Երվ. Լալայանը, Լ. Խաչիկյանը, Կ. Ղազարյանը, Պ. Սուրայանը,⁴²² Ս. Սաղումյանը և ուրիշները: Սակայն հիշատակված գիտնականներից առավել հանգամանալից և ծավալուն ուսումնամարդություն է գրել հմուտ արդյուրագետ պրոֆեսոր Ա. Գ. Աբրահամյանը:⁴²³

Գրքում անհիփաված 400 ծածկագրերից 300-ը վերծանվել են նրա ջանքերով:

Ա. Աբրահամյանը հայկական ծածկագրերն ըստ բնույթի բաժանում է չորս հիմնական խմբերի՝

1. Քաղաքական,
2. Արհեստագործական,
3. Գրչածառուկ,
4. Առեղծվածային (առեղծվածագիր):⁴²⁴

Առավել շատ են (շուրջ 50) գրչածառուկ կոչվող գաղտնագրերը (գրիչների ծածկագրեր), որոնք ներկայացված են Եղբայրագիր, Վիլյարինագիր, Գումարգիր, կետագիր, շրջագիր, ակրոստիքագիր և այլ ծածկագրերով: Բազմաթիվ են նաև սյունակետագրերը, հնչպես նաև խաւճագրերը, կազմված հունարեն, արաբերեն և հայերեն տառերի միակցմամբ:

Երկնօպյան (հայերեն և հունարեն) ծածկագիր ունի Ավանից Դայաստանի պատմության պետական թանգարան տեղափոխված օրորոցած տապանաքարը: Արձանագրությունը դեռևս 1945 թ. հնտորեն վերծանել և գիտական շրջանառության մեջ է դրել Երջանկահիշատակ պրոֆեսոր Կ. Գ. Ղաֆարյանը:⁴²⁵ Ծածկագիր ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ Մեսրոպյան այբուբենի տասնավորների փոխարեն օգտագործված են հարյուրավորները, հազարավորների տեղ՝ միավորները և հակառակ:

Արծանագրության պատկերը հետևյալ է՝

ՑՐ ԵԶՐ ՉՈՒԿՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՃԵՄԱՐԻՏԱՀԵՂԻ ՔԹԵԶ ՍԱՄԵԴ ՇՈՍՈՒ Բ:

Ինչպես տեսնում ենք, Դ(70) Ա(1) Յ(300) Ո(600) Տ(6000)-ի փոխարեն ծածկագրված է Չ(700) Ո(1000) Լ(30) Կ(60) Զ(6): Խոյն սկզբունքով է ծածկագրված համարված բառը: Ա տարի փոխարեն ծածկագրված է 4-րդ սյունակի Ո հազարավորը. այսինքն՝ Ա>Ռ, Ռ>Ա հարաբերությամբ:

Հունարեն բառերի թարգմանությամբ պրոֆ. Կ. Ղաֆարյանը վերծանել է.

«ՏԵՂ ԵԶՐ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՃԵՄԱՐԻՏԱՀԵՂԻ ԾԱՌԱ ԱՍՏՈՒՏՈՅ»:⁴²⁶

1. ԵՂԲԱՅՐՎԳԻՐ է կոչվում ծածկագրության այն տեսակը, երբ նշված տարի փոխարեն կարդում ենք նախորդ կամ հաջորդ տառը: Օրինակ՝ ճշ՛ ԼՓՎԸՇ պետք է կարդալ.

ՄԵԼ ԻՇՍԵԹ:

Սանահինի վանքի գրատան պատի անկյան վրա փորագրված է Եղբայրագիր հետևյալ ծածկագրությունը.

Ր Տ Կ Բ Տ Հ Լ Կ Խ Բ Ձ Բ Ն Վ Կ Լ Փ Կ Լ, որը կարդացվում է.

ՑՐ Ս Մ Ր Գ Ի Ս Ծ Ա Ա Յ Լ Ի Ս Յ Լ Ս Ո Ս Ա Յ Լ Ի Տ Ա Ր Ւ Ս Ո Ս Ա Յ Լ:

Արծվանիկ գյուղի (Սյունիքի մարզի Կապանի ենթամարզ) 10–11–րդ դդ. ծածկագրությունը հնտորեն վերծանել են Ա. Գ. Աբրահամյանը ու Ա. Ն. Շահինյանը:⁴²⁷

2. ԱՅՈՒՆԱԿԵՏԱԳԻՐ ԾԱԾԿԱԳԻՐԸ կազմվում է մեկից մինչև չորս սյուների և մեկից մինչև ինը կետերի միջոցով: Այս ծածկագրի բանալին է՝

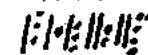
| (մեկ սյուն) - միավոր

|| (երկու սյուն) - տասնավոր

||| (երեք սյուն) - հարյուրավոր

|||| (չորս սյուն) - հազարավոր:

Այս սյուներին կից կետերով ավելացնում ենք Մեսրոպյան այբուբենի առանձին տառերի թվական արժեքները, առանց գրելու, նշովի: Օրինակ՝

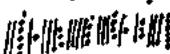
- Գագիկ

- Դայաստան

- Անդրանիկ

- Հայտնագործել և այլն:

Վերօնողը պետք է իմանա, որ դիցուք, ԿԱՅՍՍԱՍԱՆ բառում Դ տառը Երկրորդ սյունակի 7-րդ տառն է, հետևաբար պետք է գրենք Երկու սյուն և յոթ կետ՝ թիվ 7: Ա-ն միավորների առաջին տառն է, ուստի անհրաժեշտ է գրել մեկ սյուն և մեկ կետ՝ 1: 3-ն հարյուրավորների երրորդ տառն է, ուրեմն գրելու ենք Երեք սյուն և երեք կետ՝ 3: և այսպես շարունակ:

Ի դեպ, սյունակետագիր ծածկագրի նմուշ կա Արծվանիկի վիմագիր ծածկագրուն:

Սույոդ վերծանելու առաջին նախապայմանը Մեսրոպյան այբուբենի անթիմացությունն է:

3. ԹՎԱԳԻՐ կոչվում է գաղտնագրության այն տեսակը, երբ յուրաքանչյուր

տառի փոխարեն գրվում է նրա թվական արժեքը: Օրինակ՝

Քաջիկ - 9000 1 900 20 60

Պատմիկ - 70 1 2000 200 20 60

Արտաշես - 1 5000 4000 1 500 5 2000 և այլն:

Ինչպես բանից նշել ենք Մեսրոպյան այբուբենում թացակայում են օ և ֆտառերը: Օ-ի փոխարեն գրվել է Ալ երկրաբառը, որը բաղաձայնից առաջ կարդացվել է Օ (չնչին թացառությամբ), իսկ Ֆ-ի փոխարեն՝ Փ: Այս մասին նաճրամասն խոտել ենք «Ալ» երկրաբառի արտասանությունը» բաժնում:

4. ԳՈՒՄԱՐԳԻՐ ծածկագիրը լայն կիրառում ունեցավ XVIII-XIX դարերում հայ գաղրօշախմներում: Դրիմի Ս. Խաչ Վանքի սեղանատան ավազանի այժմ չպահպանված սալաքարին փորագրված է եղել ութմիկ արծանագրություն, որն ավարտվում է հետևյալ քայլակով.

«Եղ յիշատակ յիշել գիողին
Վանցույ կոոր Մարիամին,
Կշոածի եմ թվով Փրկչին
Եւ սեպտեմբեր ամսոյ թամանին»:⁴³²

Վերջին երկու տողը վիճագրության թվականն է:

Կ (60) + Ը (500) + Ո (1000) + Ա (1) + Ծ (50) + Ի (20) + Ե (5) + Ա (200): Տառելի թվական արժեքները գումարում ենք և ստանում 1836: Այստեղ չենք գումարում 551, քանի որ արծանագրությունը ժամանակագրված է փրկչական թվով («թվով Փրկչին»):

Գումարգիր ծածկագրության հետաքրքիր նույշ է նաև Թեոդոսիայի (Պորիմ) հայոց Ս. Յրեշտակապետաց եկեղեցու տապանաքարերից մեկի չափածո հիշատակագրությունը, որն ավարտվում է հետևյալ տողերով.

«...Տերն տացէ ինձ վերնոն դաս.
Ճամաչ թվոյս ի բաց հացես
Զկեց եւ տասնեաւթին...»⁴³³

Վերջին երկու տողը նույնպես գումարգիր ծածկագրություն է.

Ե (100) + Ա (1) + Ն (400) + Ա (1) + Չ (700) - 23 (զվեց և տասնեաւթին), ստանում ենք 1179, սրան գումարում ենք 551 և ունենում ենք արծանագրության ստույգ թվականը, այն է 1730:⁴³⁴

Մեկ այլ օրինակ՝

«...Ի թվականութեան Փրկչին մերոյ տես զգնոյն Դայոցս...»:⁴³⁵

Այստեղ նույնպես գումարգիր ծածկագիր է. ԸԶՆՈՅՆ բառը, որը նույն սկզբունքով վերջանվում է՝ Ը (8) + Չ (6) + Ն (400) + Ո (600) + Յ (300) + Ե (400): Այս բոլորը գումարելով՝ ստանում ենք փրկչական 1714 թվականը:

5. ՇՐՋԱԳԻՐ ծածկագիր կոչվում է այն գաղտնագրությունը, երբ տառերը գրվում են շրջված ձևով: Օրինակ՝ Արտաշես ՄԵՀՄԱՇԻՄ, Դայաստան ՅԱՌԱՄԵՄ:

Իշխանություն ՄԿՈՅԵՐԱՌՈՅՄԵՅՆ և այլն:

Ծրջագիր ծածկագրի հետաքրքիր նույշ ենք տեսնում Դայաստանի պատմության թանգարանում ցուցադրվող թևակոր խաչքարի վրա, որը բերված է Պուշկան իշխանների վայոցձորյան տիրուպեներից:

Ծրջագիր ծածկագրերն ընթերցվում են հայելու կամ արտացոլող այլ առարկայի միջոցով:

6. ՓՈԽԱՐԵՆՎԱԳԻՐ ծածկագրիր փաստորն նույն եղբայրագիրն է, սակայն այն տարրերությամբ, որ ամերաժշտական տառի փոխարեն գրվում է նրա հաջորդը: Օրինակ Արամ - գրվում է ԲՑԲՑ, Սողոմոն - գրվում է ԿԶԵԶԵԶ, Շահանդուխտ - գրվում է ՈԲՇԲԵԶՏՃՐ և այլն:

Ծածկագրության մի տեսակ է, եթե տառերը գրվում են գլխիվայր վիճակում:⁴³⁶

Ուսումնասիրողների կարծիքով՝ ծածկագրությունը, «Վիճագրության ասպարեզ է թափանցել առնվազն 6-րդ դարից»:⁴³⁷ Ի շարու այլ ծածկագրերի, առավելագույն մատենագրական աղբյուրներում հանդես են գալիս օղակավոր, միրանալիք թիրանագիր, կոտորակագիր գաղտնագրերը: Գրչածածուկ ծածկագրերում գաղտնագրվում է գրչի անունը և գրության թվականը: Դա ուղղված է նաև գրագրության դեմ, որպիսի փաստն արծանագրված է Շովիաննես գրչի 1310 թ. բնագրում:⁴³⁸

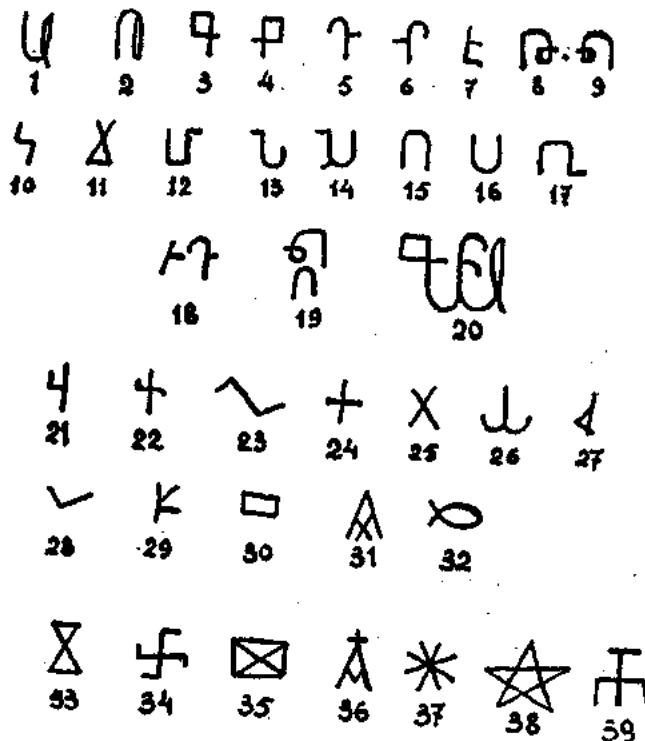
7. ՎՐՅԵՍՄԱԳՈՒԾԱԿԱՆ ծածկագրերում գաղտնագրվում են օգտագործվող նյութերն ու առարկաները: Սակայն այս ծածկագրերը թացակայում են վիճագրերում. որպանը առկա են ծեռագիր մատյաններում:⁴³⁹

ՔԱՐԳՈՐԾ ՎԱՐԴԵՏՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Աշխարհի ծայրերում բոլոր մենք գտնում ենք հիմա բեկորներ,
Որ տաշած կողերի վրա աստղածն իսպեր են կրում, –
Արդ կորած անուններ են ձեր, ով անանուն վարպետներ,
Որ կերտել եք լուռ ու անցել - և ձեր շունչը թողել դարերում...

Եղիշե Չարենց

Միջնադարյան հայ ճարտարապետների և քարգործ վարպետների մասին, ինչպես նշել ենք, առանձին ուսումնասիրություն է գրել ականավոր վիմագրագետ-պատմաբան Ա. Գ. Բարխուտարյանը:⁴³⁷ Ի շարու այլ հարցերի, նա հատուկ քննարկման նյութ է դարձել շինարար վարպետների նաև պայմանական նշանները, որոնք դրոշման են նրանց կառուցած տաճարների, կամուրջների և այլ

Սյունի վանքի (Սիսիան) վարպետների նշանները

կրթողների վրա. որանք շրջված տառանշաններն են, աստղանիշեր կամ այլ զօնապատկերներ: Այս հարցերին անդրադարձել են նաև Ստ. Մանականյանը:⁴³⁸ Յիմնահարցի համակողմանի քննությունը ցուց է տայիս, որ քարգործ վարպետների նշաններ կիրառվել են նաև վաղնջական ժամանակներում⁴³⁹ և ավանդաբար դրանք փոխանցվել են իետագա դարերին: Վանի թագավորության ժամանակ գործող վարպետների մի շարք նշաններ նկատելի են նաև միջնադարյան կառուցեների վրա:⁴⁴⁰

Վարպետների նշաններ ենք տեսնում Ղվինի կարողիկե Եկեղեցու պատերն,⁴⁴¹ Զվարքնոց տաճարում, Տաթևի Ցարութ կոչվող հանդամասի Եկեղեցու, Սյունի վանքի (Սիսիան) պատերին և այլուր:

Միջնադարյան վիմագրերում շինարար վարպետները հիշատակվել են «ճարտարապետ», «քարգործ», «կազմող», հետագայում նաև «գալֆա» և «տաշճի» անուններով: Սեղ են հասել այնպիսի տաղանդաշատ ճարտարապետների ու քարգործ վարպետների անուններ, ինչպիսիք են Տրդատը,⁴⁴² Սանուելը,⁴⁴³ Սամեհանը,⁴⁴⁴ Սիրանեսը,⁴⁴⁵ Մոմիկը,⁴⁴⁶ կազմողներ Պավլոսը, Քիրամը,⁴⁴⁶ Ղարտաշը,⁴⁴⁹ Շնոփորշահը,⁴⁵⁰ Ավետիքը,⁴⁵¹ Յոհանեսը,⁴⁵² Ներսեսը,⁴⁵³ Զաքարիան,⁴⁵⁴ Մելիքսեթը,⁴⁵⁵ Ակոբը,⁴⁵⁶ Գրիգորիկը,⁴⁵⁷ Աստուածածուլը,⁴⁵⁸ հայ շինարարական արվեստի հայտնի ներկայացուցիչներ «Մինաս և Սարգիս ճարտարապետները» (Ղոհիս),⁴⁵⁹ «Գալֆա Վարդանը»⁴⁶⁰ (Քիշն), «Տաշճի Կիրակոսը»⁴⁶¹ և շատ ուրիշներ,⁴⁶² որոնց անունները փորագրված են իրենց կերտած հուշարձանների համախ աննկատ մասերին:

ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄԻՋԱՑՆԵՐԸ

Վիմական բնագիրը գիտական արժեք է ստանում միայն այն ժամանակ, եթե վերծանությամբ համեմեր ունենում է լուսանկար և նույնական գրչագիր:

Արձանագրությունը պետք է լուսանկարել օրվա այն ժամին, եթե արկի ճառագայթները շեղակիրեն ընկնում են տառերի վրա և նրանց ստեղների մեջ առաջացնում առվերագծեր:

Վիմագրերը վերծանելիս կարելի է օգտագործել սրածայր փայտիկ՝ տառերի ստեղները քարաքսութիւց և կարծրացած հողից մաքրելու համար: Պետք է զգույշ լինել ճաքերի և քերծվածքների նկատմամբ: Վիմագրագետն իր հետ միշտ պետք է ունենա խոզանակ՝ քարի նակերտած փոշուց մաքրելու և (եթե ինարավոր է) լվանալու համար: Սուր երկաթյա դանակը կամ մեխը քարի վրա խարավոր է) լվանալու համար:

զեր են առաջացնում և դժվարացնում են ընթերցումը: Երբ լուսի բացակայության պատճառով հնարավոր չէ արձանագրությունը լուսանկարել, այդ դեպքում դիմում ենք էստանպահաննան (էստանպամի) եղանակին, այսինքն՝ արձանագրությունը կրկնօրինակում ենք հետևյալ մեխանիկական միջոցներով.

1. Դեղուկ (հայեցրած) վիճակում կառուցւիլ լցնում ենք տառերի ակոսների մեջ և ծածկում նոյն կառուցւիլ բարակ թաղանթով. սառչելուց հետո գգուշորեն պոկում ենք քարից և ստանում բնագրի շրջագիր ստույգ պատկերը:

2. Դեղուկ (ջրիկ) գիպսը նույն եղանակով լցվում է արձանագրության նակերտին և սառչելուց հետո առանձնացվում է: Մտացվում է շրջագիր արձանագրություն, որը մշակելուց հետո պարզորոշ ընթերցվում է:

3. Դեռևս 16-րդ դարից կիրառվել է էստանպահանումը թղթի միջոցով: Խոնակացրած թուրքը (նապատակահարմար) է «ծան թուրք» կամ Ֆիլտրի համար կիրառվողը) հակելով լվացված քարի վրա՝ լարով հավասարապես շփում ենք, որպեսզի թղթի վրա բշտիկներ չառաջանան: Չորանալուց հետո գգուշորեն անցատում ենք քարից: Դաշվածքը մշակվում է գրաֆիտով:

4. Չոր թուրքը դնում ենք քարի մակերեսին և ապա՝ թրջում: Այս դեպքում նույնպես պետք է գգուշանալ բշտիկներ գոյանալուց: Ապահով լինելու համար կարելի է օգտագործել 2-3 շերտ թուրք: Չորանալուց հետո գաստում ենք քարից և ծալելով դնում թղթապահակի մեջ:

5. Նույն կերպ կարելի է օգտագործել ֆոլդա, մատիտի փոշին (գրաֆիտ): Կերպինիս դեպքում անհրաժեշտ է ունենալ քափանցիկ թուրք:⁴⁶³

Էստանպահանման ժամանակ թույլ տված աննշան վիրափումը կարող է պատճառ դառնալ սիսալ մծենաբանությունների: Օրինակ՝ պատմական Մեծ Բուլղար քաղաքի (Թաթարստան) տարածքում հայտնաբերված արձանագրություններից մեկում էստանպահի հիմնա վրա ընթերցվել է «ՏՐ ՄՈՒԹԻ», անձնանունը, սակայն իրականում բնագրում փորագրված է եղել «ՏՐԼԸ ՄՈՒԹ ԼՀԻՆԸ» բառը, որի սիսալ վերթանությունը հիմք է ծառայել այլևայլ վարկածների:

Վիմական բնագիրը գրչագրելու համար այժմ օգտագործում ենք մի շարք արտատպող սարքեր. իսկ եթե դրանք բացակայում են, ապա վերցնում ենք սովորական մի արկեր՝ կողքից միացված էլեկտրական լամպով, վրան՝ թափանցիկ ապակի: Ապակու վրա դրվում է արձանագրության լուսանկարը՝ ամրացված կավճաքիրով կամ պատճենաթղթով: Ապա գգուշությամբ արտանկարում ենք երևացող տառերը կամ՝ ցանկության դեպքում, մաս կարդանախշերը: Այնուհետև մատիտանկարը թանձրացնում ենք տուշով կամ այլ ներկանյութով:

Իրք կամոն, կորալուս-ժողովածուներ կազմելու ժամանակ բոլոր բնագրերը պետք է ունենան գրչանկարներ: Այս պահանջն առավել կարևորվում է լուսանկարների բացակայության դեպքում:

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ՎԻՍՎԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո (1045 թ.), երկրում ստեղծված քաղաքական ծանր պայմանների պատճառով, բազմաթիվ հայեր արտագաղթեցին մայր երկրից: Նորանց գգակի մասը, բազում զրկանքներ կրելով, հաստատվեց Ղրիմի թերակղզում, իսկ մյուսը՝ Վոլգայի ափերով բարձրանալով վեր, հանգրվանեց Մեծ Բուլղար քաղաքի տարածքում: 14-րդ դարի 30-ական թթ. սկսած՝ հայկական հոծ զաղութքներ առաջացան առավելապես Ղրիմի հարավ-արևելյան ափերին: Հիմնականում Անք մայրաքաղաքից ու նրա շրջակայթից ենած հայ ազգաբնակչությունը այստեղ իր գոյությունը պահպանելու նպատակով կառուցեց ամրոցներ, հոգևոր-կրթական օջախներ, հիմնադրեց նորանոր քաղաքներ ու գյուղեր, որոնք կանգուն կամ ավերակված տեսքով հասել են մինչև մեր օրերը: Պատահական չե, որ ցենովական աղբյուրներում Ղրիմի հարավ-արևելյան տարածքը միջին դարերում կոչվեց Արմենիա տարիստա - ծովային Հայաստան: Ղրիմի հայաշատ քաղաքներից էր Կաֆան՝ այժմյան թերողության, որի բնակիչների գերակշիռ մասը կազմում էին հայերը: Միայն այս քաղաքում մերազնյա գաղրականները կառուցեցին 45 եկեղեցիներ, հիմնադրեցին իրենց պաշտպանական կառուցեցիները («Հայոց բերդ»): Եկեղեցիներից յոր առ այսօր պահպանվել են և վերանորոգվել ուկրաինացի մասնագետների ջաներով:

1971 թ. Թեղողության Ս. Սարգիս Եկեղեցու սրահներում բացվեց Խորհրդային Սիոնթյան մեջ առաջին (Անիից հետո Երկրորդ) հայկական քարեդարանը (Լապիդարիում),⁴⁶⁴ որի արձանագրությունները բնագրից ուստեղեն թարգմանվեցին տողերին հեղինակի կողմից: Ղրիմի տարածքում հայտնաբերված շուրջ 400 արձանագրությունները,⁴⁶⁵ որոնցից 306-ը թվագրված են, հիրավի, խիստ կարևոր արժեք են ներկայացնում ղրիմահայ գաղութի պատմության համար:

Հայաբնակ հոծ գաղորջախներ առաջացան Ղրիմի Կազմարաք (այժմ՝ ավերակ), Ղարասու (այժմ՝ Թելողորս), Սուլր Խաչ-Սուլրիս (այժմ՝ Ստարի Կրիմ), Գեղողկ (այժմ՝ Եվպատորիա), Ազմեշիդ (այժմ՝ Սիմֆերոպոլ), Սուլրու-Սուլոյ (այժմ՝ Սուլդակ) քաղաքներում և Թոփի (այժմ՝ Տոպլիկա), Բախչիելի (այժմ՝ Բոգատոյե), Մեծ և Փոքր Սալա գյուղերում և այլ բնակավայրերում:

1475 թ. թուրքերը գրավեցին Ղրիմի թերակղզին: Օգտվելով պատեհ աղիքից՝ թուրքերի հորդրանքով թաթարները մզկիթների վերածեցին Կաֆայի 21 հայկական եկեղեցիները, իսկ նրանց պատերին փորագրված վիմագրությունները տեղահանվեցին և մեծ մասամբ ոչնչացվեցին:

Դրիմահայության կրթա-մշակութային խոշոր կենտրոնը Ս. Խաչ վանքն էր, որն առ այսօր կամգում վիճակով պահպանվել է Սուրբի Կրիմ քաղաքի մերձակա անտառապատ սարալանջին: Ինչպես վերը նշել ենք, այս խոշոր վանական միաբանության սրբազն հայրերը, մասնավորապես Շովիհաննես կրոնավորը 1358 թ. ավարտին հասցրեցին գմբեթավոր Ս. Նշան եկեղեցու կառուցումը:

Թեոդոսիան հանձարեղ ծովանկարիչ Շովի. Այվազովսկու ծննդավայրն է: Սպատեղ են գտնվում նրա հայանապատ գործունեությանն առնչվող մի շարք վիճագրեր, որոնք տարիներ առաջ բացվեցին նրա պատկերասրահի պատերի ծեփի տակից: Յովի. Այվազովսկու շինարարական գործունեությանը վերաբերող մարմարակերտ վիճագրեր հայտնաբերվեցին քաղաքի հայոց Ս. Սարգիս եկեղեցու պատերին: Դրանցից մեկում կարդում ենք.

«ՏԱԵՐԱՐՈՒՄ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՎԵՐԱՆՈՂՈՂԵՑԱՔ ՅԱՄԵՐԱԿԱՑ ԸՆՈՐՅՈՉԵՍ ԱՍՏՈՒՅՆԻ 1888 ԱՄԻ, ՅՈՐԴՈՐՍՈՅ ԵՒ ԶԱՍԻՒԹԵ ԽՈՐԵՒՆ ԾԱՅՐԱԳՈՅԵՍ ԿԱՐԴՎԵՏԻ ՍՏԵՓԱՆԵԼԻ, ԱՌ ՈՐ ԼՊԱՍՏԵԹԻՆ ԷԱՅԱՋ ՆԿԱՐԿՈՄԵՏԵ ՅՈՎՐԱՆ-ՆԵՍ ԱՅՎԱՉՈՎԱԿԻ, ԸՆԾԱՅՕՂՆ ՇՈՅԱԿԵՐՏ ՊԱՏԿԵՐԱՑ ԵՒ ԲՈՐԵՊԱԾ ԺՈՂՈՎՐԴԻՐՆ ԿԱՅԵՅՈՑ ԹԵՇՈՂՈՍԻՈՅ»:⁴⁶

Դայկական ծաղկում գաղթօջախներից եր Լվով (Լով, Իլով, Լեմբերգ) քաղաքը, որի կենտրոնում առ այսօր վեր է հառնում 1363 թ. կառուցված հայոց սրբանձիլ եկեղեցին քառականուվ (1571 թ.): Դայաստանի գիտությունների ակադեմիայի վիճագրական արշավախումբն այս տարածքից հայտնաբերել է տարբեր բովանդակության ավելի քան 100 արձանագրություններ: ⁴⁷

17-րդ դարի երկրորդ կեսին եակիսկոպոս Նիկոլ Թորոսվիչի և նրա համակիրների արարքի պատճառով աստիճանաբար ուժացման ենթարկվեց երեմնի հզոր այս գաղթօջախը, որն ուներ ազգային կրթա-մշակութային հաստատություններ, հայեցի քատրոն, առևտրական-համքարային կազմակերպություններ, Եվրոպայում հայտնի դեղագործական ընկերություններ: Այստեղ են ապրել ու գործել հայացքի ականավոր պատճառաբան Սադոկ Բարոնը, քանդակագործ Թադեոս Բարոնը, ականավոր թժկապետներ, դեղագործ քիմիկոսներ Թուորորոս և Շովիսէփ Թորոսովիչները, որոնցից առաջինը հայտնագործեց Տրուսկավեցի բուժիչ հանքաջրերը:

Ընկույտ և նրա շրջակայքում մի քանի տասնյակ արձանագրություններ են հայտնաբերվել լեհակա ականավոր գործիչներ Ավետիք Բեռնատովիչի, Կարլ Միկուլի և այլ հայորդների մասին:

Դայաշատ գաղթօջախներ էին Կամենեց-Պոդլյասկը (Խմելնիցկու մարզ), Յազլովեցը (Տեմուպովի մարզ), Ակլերմանը (Օնեսայի մարզ), Կիևը և այլ քաղաքներ: Միջնադարում հայկական հոծ ազգաբնակչություն ունեին Մոլդովայի գրոգրիովու, Բելցի, Օրգեև և այլ քաղաքներ:

18-րդ դարի 70-ական թթ. վերջերին Դրիմից Ռուսաստան գաղքած հայերի և անձամբ Շովիսէփ արք. Արդությանի ջանքերով Դոն գետի ափին հիմնադրվեց Նոր Նախիչևան քաղաքը՝ մերձակա հինգ հայկական գյուղերով հանդերձ: Այս նոր հանգրվանում կառուցվեց դարձյալ Ս. Խաչ կոչվող վանքը, որի բակում հանգչում են Միք. Նալբանդյանը, Ռափ. Պատկանյանը, Յար. Ալամդարյանը և այլ նշանավոր հայորդներ: Ռուսովով նարզի (ընդ որում Նոր Նախիչևանի) տարածքից հայտնաբերվել են բազմաթիվ վիճագրեր, ⁴⁸ որոնք գետեղված են «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի VIII պրակում:

Առանձնակի արժեք են ներկայացնում Սամկո-Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Կազանի, Դաշտանի և այլ տարածքներից հայտնաբերված վիճագրերն ու բանգարանային ցուցանուշների մակագրությունները:⁴⁹

Խոսելով մերձավոր Սփյուռքի, հատկապես Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Մողովայի հայակերտ դեկորատիվ արվեստի նմուշների մասին, պետք է ընդգծել, որ գեղարվեստական կատարելության առումով հատկապես առանձնանում են դրիմյան խաչքարերն ու նրանց արձանագրությունները, որոնց գայլի մասը փորագրված է ելողավոր (ուռուցիկ) տառերով և ծաղկագրերով: Այստեղ նկատելի է Անիի քանդակագրծական դպրոցի անտարակուսելի շարունակությունը և դրոշը: Այդ են ապացուցում Թեոդոսիայի Ս. Սարգիս եկեղեցու պատերին ներքուստ և արտաքուստ ագուցված նարմարակերտ խաչքարերն ու նրանց գողտրիկ արձանագրությունները, որոնք եզրեված են բուսական և երկրաչափական անկրկնելի գարդաքանդակների ճոյնությամբ:

Դրիմահայ կորողներն ու վիճագրվում են հիմնականում XIV-XX-րդ դարերով: Նրանցում արտացոլված են հասարակական կյանքում տեղի ունեցած առավել նշանակալից իրադարձությունները, հանվանե նշված են տաղանդավոր մանրանկարիչներ, ճարտարապետներ, քարզորդ վարապետներ, հոգևորականներ, վաճառականներ, մեծահարուստ քարեգործներ, արիեստավորներ, միուկ բանիվ՝ ամենատարբեր դասերի ու խավերի ներկայացուցիչներ: Ցավով ու ակտուսանցով են կարորու ականավոր մարդասպանների ծեղորվ սպանված կամ ծովանմուխ եղած հայորդների հիշատակագրությունները: Արձանագրությունների գգալի մասը փորագրված է բանաստեղծական կաղապարով: Կան քաղվածքներ Ս. Գորից, հատկապես Ավետարանից:

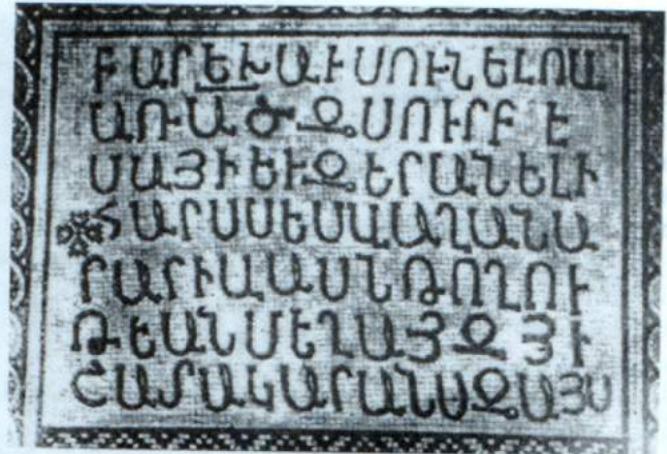
Ուկրաինայի արևմտյան մարզերի հայկական արձանագրությունները փորագրված են հիմնականում հայերեն (մինչև XVI դարը), ապա նաև լեհերեն, լատիներեն և հայատար դիշադերեն լեզուներով: Լվովի հայկական եկեղեցու ներսի պատերին ագուցված են Դրիմից թերված մարմարակերտ խաչքարեր,⁴⁹ մի շարք տապանաքարերի վրա փորագրված են նշանավոր գերդաստանների տոհմանշանները, որոնցից մի քանիսը հիշեցնում են Հին Հայաստանի հիերոգլիֆ նշանները:

Ղրիմի մոնումենտալ և փոքրածավալ կոթողային հուշարձանները հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակների մտքի ու ծեռքի արգասից են:

Դայ գաղթավայրերի, մասնավորապես Ռուսաստանի՝ ընդ որում Թաթարստանի, Ուկրաինայի (Ենրառյալ Ղրիմը), Մոլդովայի, Բուլղարիայի, Լեհաստանի և այլ տարածքների հայկական վիճագրերի մասին ուշագրավ աշխատություններ ու հոդվածներ են գրվել ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերեն, լեհերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով (մանրամասն տես օգտագործված գրականության ցանկը):

ԲՆԱԳՐԵՐԻ ՀՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

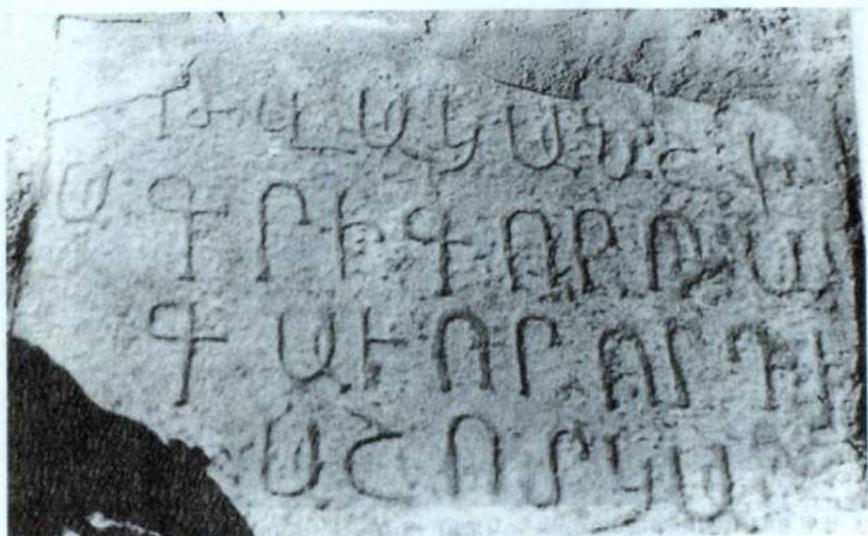
Նկար 1
Երուսաղեմի խճանկար արձանագրությունը

Գրիգոր Մամիկոնյանի շինարարական արձանագրությունը (VII դ.)

Նկար 3 Համբառառ ամփոպազ մնաց
Կահանավանքի 1046 թ. շինարարական արձանագրությունը

Նկար 4 Տարածական ցղա գրադարան միջնադարության վերականգնության ժամանակաշրջանի ամենալավ պահպանված տարածական գրադարանը Ա Սյունյաց թագավորի (1051-1072) տապանաքարը
Կահանավանքի մեջ տաճարում

Նկար 5

Սոփի թագուհու տապանաքարը Վահանավանքի մեծ տաճարի
սյունասրահում (1081 թ.)

Նկար 6

Կյուրիկե թագավորազնի տապանաքարը Վահանավանքի մեծ
տաճարի գավթում

Նկար 7

Շահանդուխտ Բ թագուհու շինարարական արձանագրությունը
(1086 թ.)

Նկար 8

Մակարավանքի գավթի 1253 թ. արձանագրությունը

ՕՐ Պարմ
(Ք ԱԽ) Ամուղջողական մաքրության դմակը Ո ու կարմ Յ առաջ

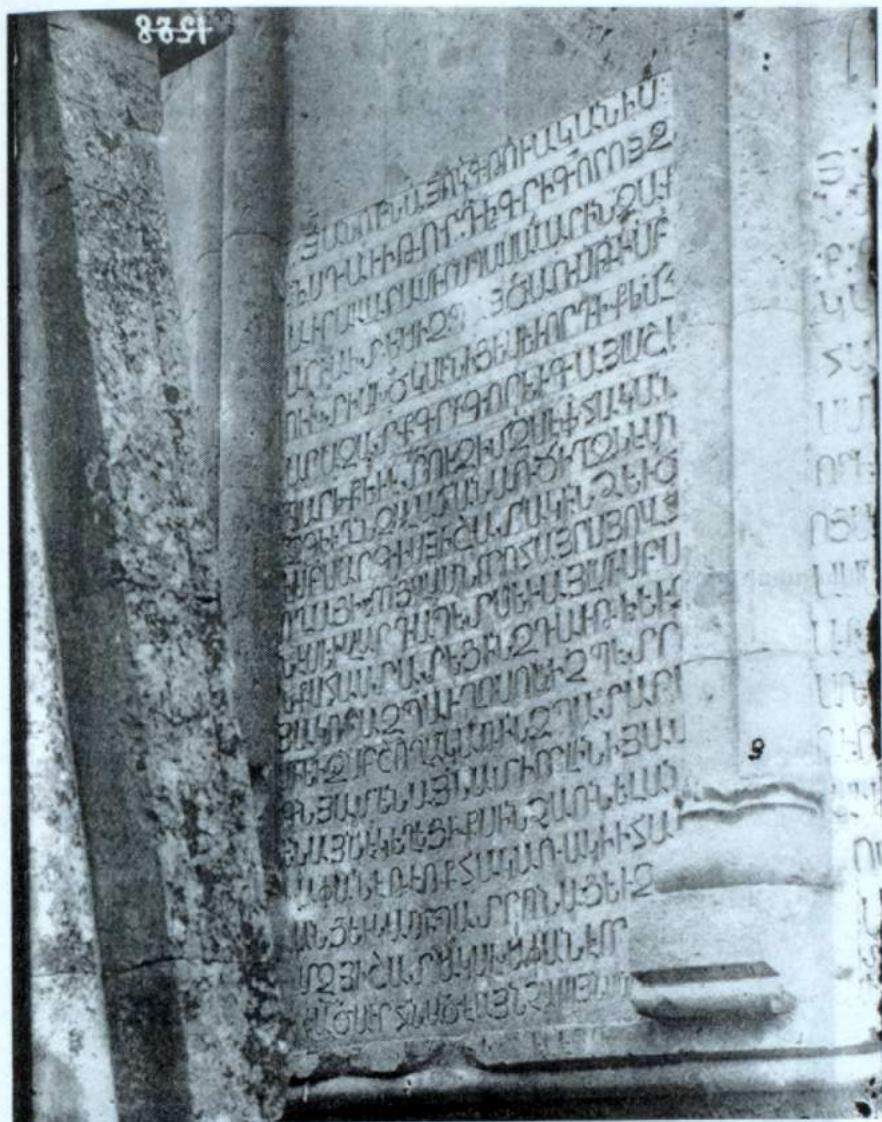
Նկար 9

Մյունիքի Յայրապետ Եպիսկոպոսի 1269 թ. խաչքարը Տաթևի վանքում

Նկար 10

Իշխան Տաթևի Օռբելյանի նվիրատվական արձանագրությունը (XIII դ.)

Նկար 10ա

Խօնութիւն 1214 թ. արձանագրությունը

Դիմադաղական ցմանքութեամածուած և ԱՅՍ հսմմակիրած-ով
(աղոթ) մկան ուղմանմազքի սաքմաղ

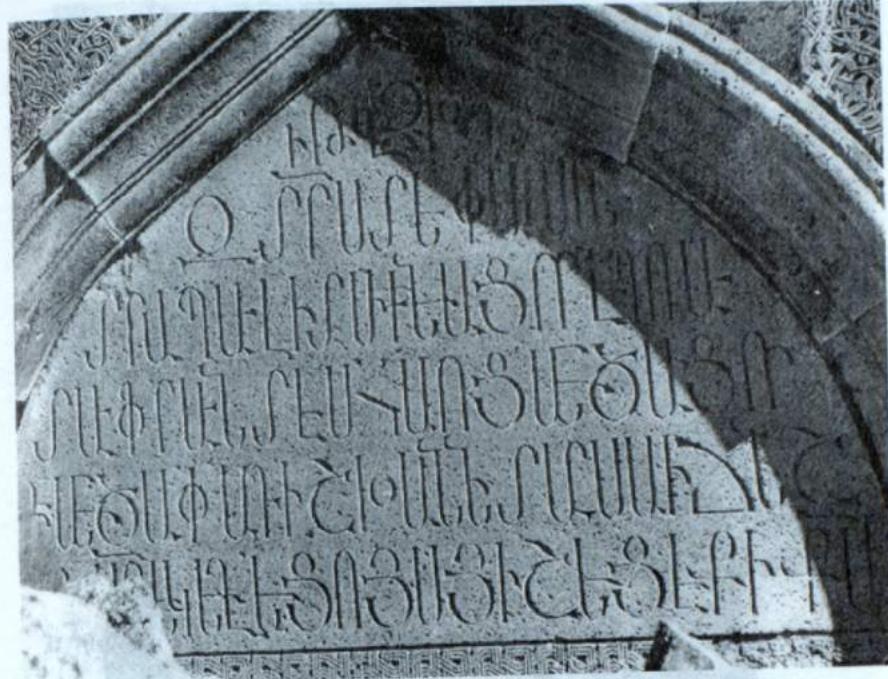
Նկար 11

Կահրամի որդի Գրիգորի 1282 թ. արձանագրությունը (Վայոց ձոր)

Նկար 12

Տեր-Հովհաննեսի 1294 թ. արձանագրությունը Վարարակնի
ջրանցքը վերականգնելու մասին (Գորիս) ՀՀ թ. 102

Նկար 13

Պատմագիր, մետրոպոլիտ Ստ. Օբբելյանի 1295 թ. շինարարական
արձանագրությունը Տարեհ ս. Գրիգոր Եկեղեցու բարավորին

ա ձ. դայթ

(պայմանում դրանմ) ընազանաւառ կալվածքո նորմի մասն

Նկար 13 ա
Իշխան Ելիկում Օրբելյանի տապանաքարը (Ամաղուի Նորավանք)

- 104 -

Նկար 14
Իշխանուի Թաճերի 1307 թ. նվիրատվական արձանագրությունը
Թանատի Վանքում (Կայոց ծոր)

Նկար 14 ա
Բուրբել իշխանաց իշխանի ծաղկագիրը Ամաղուի Նորավանքում

Տառեւթյան մասնաւությունը հարայուազը մաժադադանէ ա ԶԱՅ

- 105 -

Նկար 15

Գոնցա իշխանութու 1345 թ. արձանագրությունը Յերհերում
(Կայոց ծոր)

Նկար 16

1362 թ. շինարարական-նվիրատվական արձանագրությունը Ղրիմում:

Նկար 17

1408 թ. շինարարական արձանագրությունը Թեռոդոսիայում(Ղրիմ)

Նկար 18

Թեռոդոսիայի
Յրեշտակապետաց
եկեղեցու 1425 թ.
շինարարական
արձանագրությունը

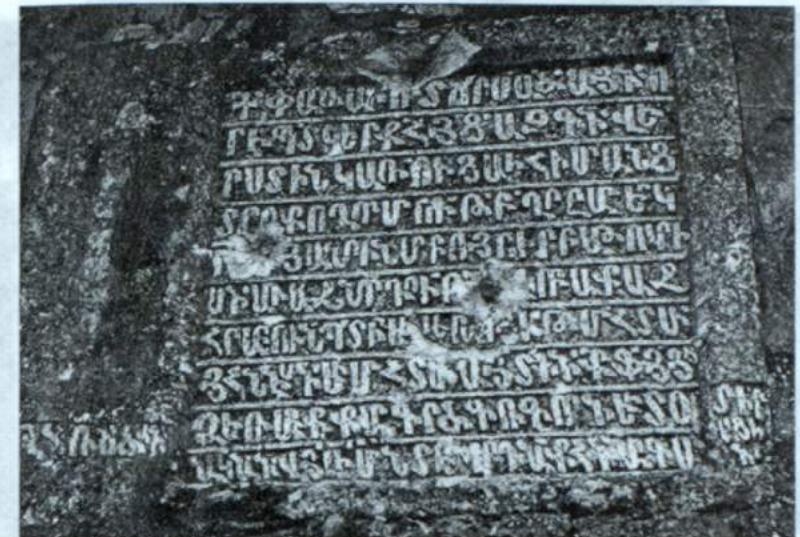

Եկար 19

**Սարգիս Կաթողիկոսի 1546 թ. արձանագրությունը Գանձասարի
վանքում (ԼՂԴ)**

Նկար 20
Ղրիմից Սոսկվա
տարված արծաթյա
խաչի 1682 թ.
արձանագրությունը
(Սոսկվայի Կրեմլի
Զինապալատ)

Եկար 21

Ղրիմի ս. Ուրբաթ եկեղեցու 1702 թ. Վերանորոգման
արձանագրությունը

Նկար 22 ա-դ
Աստեղնագործված խնկանցի տապանակի 1725 թ.
արձանագրությունը (Սոսկվայի Կրեմլի Զինապալատ)

ມັນຕ້ອງກວດສອບວ່າ ອົງຮັດ ກວດສອບໄດ້ ມາດວິໄລ ໂດຍບໍ່
ມີຄວາມປົກກົງທີ່ເປັນຈຳກັດ

۷

9. *Любимые места в природе*

Նկար 23
Ղրիմի ս. Խաչ վանքի 1751 թ. նորոգման արձանագրությունը

Նկար 24
Արծաթյա խաչ
Ղզլարից՝ 1756 թ.
արձանագրությամբ
(Մոսկվայի Կրեմլի
Զինապալատ)

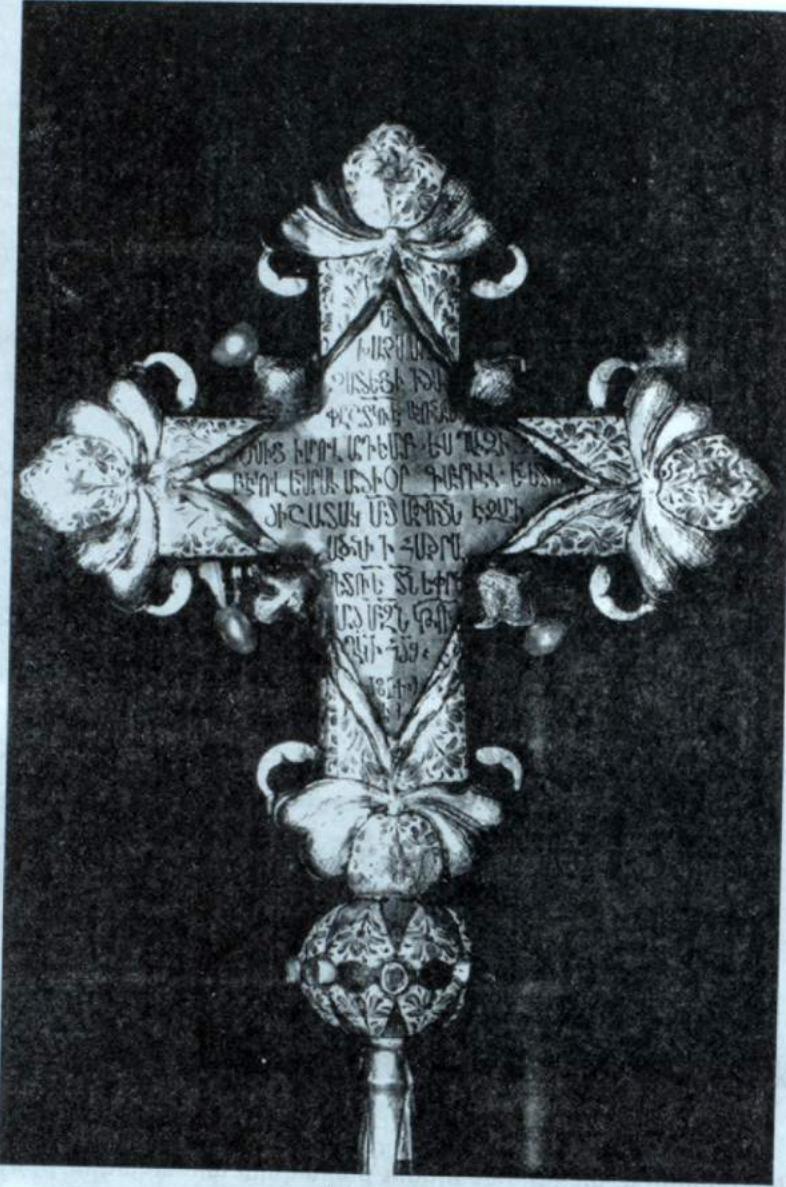
Նկար 25
Գրիգոր Խալդարյանի 1787 թ. տապանագիրը (հատված)

Նկար 26
Գեներալ Յովակիմ Խաստատյանի արձանագրված հուշակոթողը
Ս. Պետերբուրգում

Նկար 27
Թեոդոսիայի ս. Սարգսի Եկեղեցու բարավորի արձանագրությունը
Յ. Պավլով
Առաջին աշխարհամարտի ազգային հաղթական մատուցման
(Մադարմազ ուժու մալքոնոսամ այստու զ. հետ)

Նկար 28

Սկար 28
ԳԵՆԵՐԱԼ ԳԱԲՐԻԵԼ ՂԱՂԻՔԵԿՈՎԻՇ Ս. Էջմիածնին նվիրած ոսկյա խաչը
(1814 թ. Մոսկվա, Պատմության պետ. բանգարան)

ԳՐՁԱԳՐԵՐ

ԹԱՐԵԽԱՆՈՒ ՈՒՆԵԼՈՎ/ԱՌ ԱՌ
ԶՍՈՒՐԲ Է/ՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ/ՀԱՐՍՍ
ԵՍՎԱՂԱՆ Ա/ՐԱՐԻ ՎԱՍՆ ԹՈՂՈՒ/ԹԵԱՆ
ՄԵՂԱՑ ԶԵՒ/ՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍ ԶԱՅՍ:

N1 արծանագրության գրչագիրը

Հ.Պ:Ն:ՂԵ: (1045)

ՈՂՈՐՄԵԱ ՔՍ ԱՌ ՍՄՊԱՏԱ ԹԱԳԱՒՈՐԻ/
ԵՒ ԻՒՐ ԵՂՋԱԽԻ ԳՐԵԳՈՐՈ ՇԻՆՈՂԴ ՍՐԲՈ ԵԿ/
ԵՂԵՑՈՅՍ ՍՐԱՀԻՍ ԵՒ ԺԱՄԱՏԱՆ ՈՐՔ ՄՏ/
ԱՆԵՔ ՑԱՐԿՍ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ ԶՍՈՑԱ ՅԱՂԱՒՐՍ ՅԻ/
ՀԵՑԵՔ

N 3 արծանագրության գրչագիրը

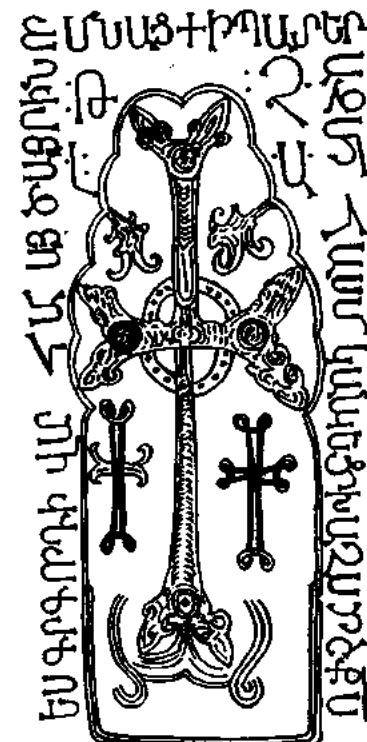
ԶԿԻՒՐԻԿԵ ՈՐԴ
Ի ՍԵՆԻՔԱՐԵՍ Բ
ԱԳԱՒՈՐԻ ԿԻՍԱԽ
Է ՀԱՆԳՈՒՑԵ ԱԼ
ՅԱՂԱՒՐՍ:
ՅԻՇԵՑԵՔ:
Հ.Պ: ՇԽԸ: (1099)

N6 արծանագրության գրչագիրը

ՈՂՈՒՍ
ԵՍՁԵՄԵՑ ՁՈՒՍՈՎ

ՄԱՅԲԱՆԵՑ ԱՅ ԱՌԱՆՍԵՒԵՐՈՒ
ՅՈՒՄՊԿՆԱՅԵՍՍԵՐՈՒԵՒ ԵՈՄԱՔԱՐԱՆ
ՅՔԵՒԵՄԱՔՈՄԵՐՇՈԴՈՅՅԱԴԻՆՍՐՈՒԱՔԻ
ՄԲՆԿԱԴԻՍ ՀԱՅՐԱՅՈՎԿԱՆԵՍԵՒՄԱՓԱՆՍԵ
ՐՈՒՄԵԶ Ք: ՊԱՄԱԿԱԴԻՄԱՆԵԱՐՈՆՇՈՐԻԱ
ՓԱՆԵԹՐՄԱՑ ՊԱՐԱԿԱԿԵՇԱՄԻ ՅԱՅ : ՅԱ: ԶԲ:

N 8 արծանագրության գրչագիրը

N 11 արծանագրության
գրչագիրը

ԵԱՎ. ՀԱՅՈՒԹ
ՕՐԻՄՆԵԿ ՓԱՍՏ
ՐԱՊԱԼԱՄԱԴԱՏՈՒՄ
ՐԱ ՖՐԱՇ ՐԵՍՎԱՐԻ ՎԵՐԱՎԻՐ
ՀԱՅԻ ԱՓակ ԵՌԵՎԱՆԻ ՏԵՂՄԱՆ
ՀԱՐՄԱՆ ԵՎ ԵՎ ԵՎ ԵՎ ԵՎ ԵՎ

N 13 արծանագրության գրչագիրը

ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՐհրդական ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

N 13a ወጥልናዕቅዕታዊያን ቅጽዋቅዕስ

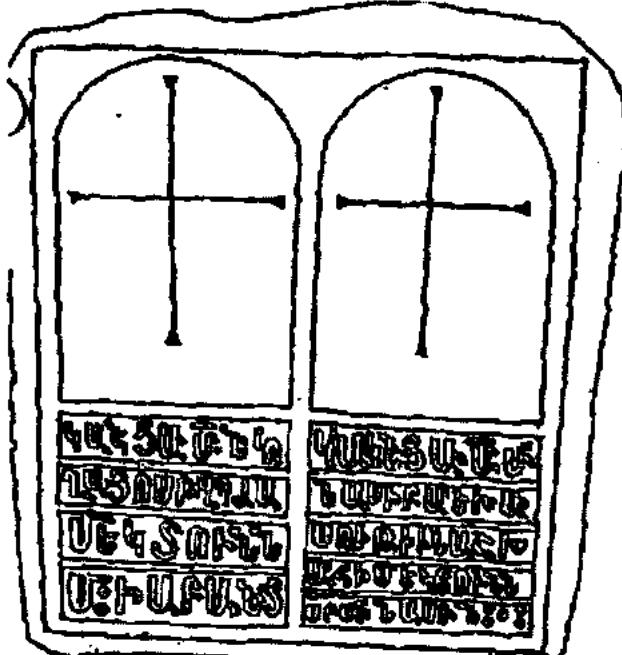
թ 282
ԿԱՐԱՎԵԿԱՆԱՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԴԻՄԱԿԱՐԱԿԱՆԱՎԱՐԴՈՒՄ
ՀՐՑՐԴՈՅՆՆՈՂՈՀԱԵՐԱԾՈՒՅՆ
ՇԱՑԵՐՈՅՀԱՅԵՐԱԾՈՒՅՆ
ԴՐԱՎԱՐՄԵՇԱՄՄԵՇԱՎԱՐՄ

N 14 ወርሻዎንዱቅናበርያዎን ቁጥታዎች

N 14ω ልማት የሚያስቀርብ አገልግሎት

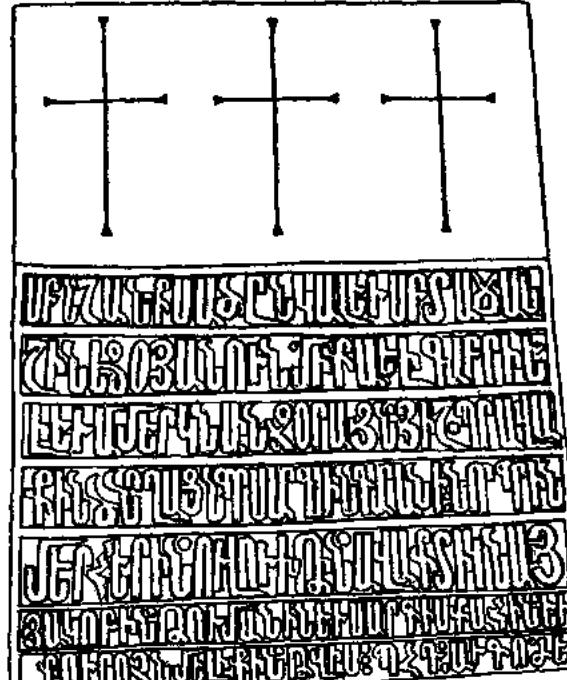
N 15 արձանագրության գրչագիրը

N 16 արծանագրության գրչագիրը

N 17 արծանագրության գրչագիրը

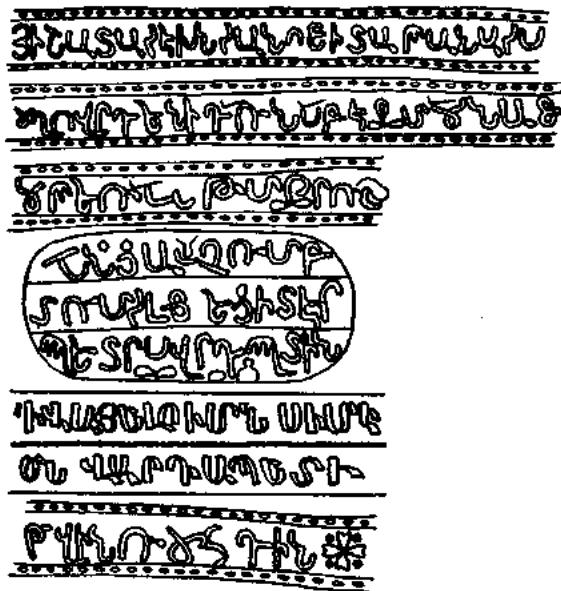
N 18 արծանագրության գրչագիրը

ՃԱՎՈՒՅՆ

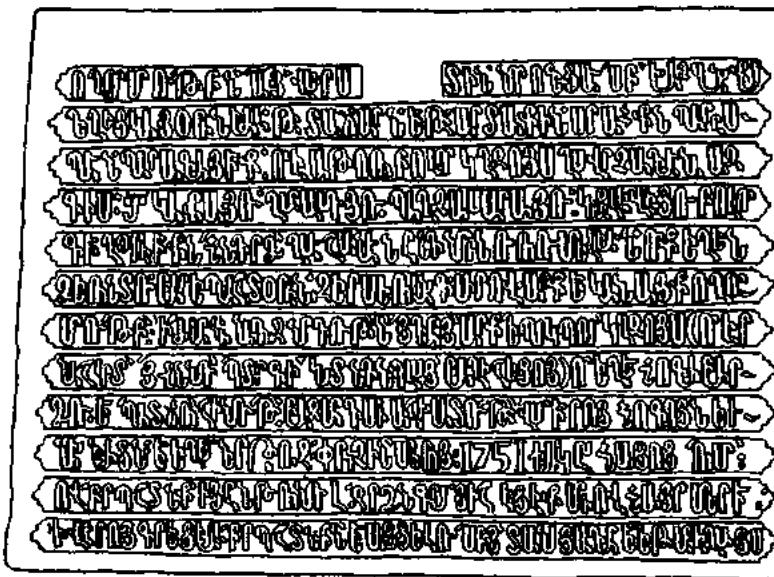
ԿՄԱՆԱՅ ԵՍԱՄԱԴԻՄ ԿՇԱ:ՈՐ ՂԻՀԱՐԻ,
ԻՄՀԱՆԻ ԻՆ:ՋԱՌԻՄԵՑԻՆ:ԱԱՅ ՄՈՒԽԻՆԵ
ԳՆԵՑՈ Զ ԿԱՅՐԵՆԻՔՆ ԿԱՄՐԱՅ:Չ ԸՍՄԿԱԽԵ
ՆԱԿՐԱՅ:Դ ԸՍՄԱԿՆՈՒԿՎԱՄ:ԱՌՈՒՅՈՅ:Բ:ԸՄ
ԱԿՄԿՈՒԱ ԱՆ:Չ ԿՎԱՄԿՆՄՎՄՈՒՄՄՄ

Ն ԶԱՅՄԱՐԱ:ՈՎՀԱՅՄԱՅ ՈՅՐԵՆԻՔՄԱՆԵ
ՄՐԵԿՅՈՅ Ս:Գ:Չ:Ճ:Ը:Հ:Վ:ԱՅՆՆ:Չ
ՎՄՔ:ՄՐՈՎ ՎԿՆՏՄՄԿԱՐ:Ճ:

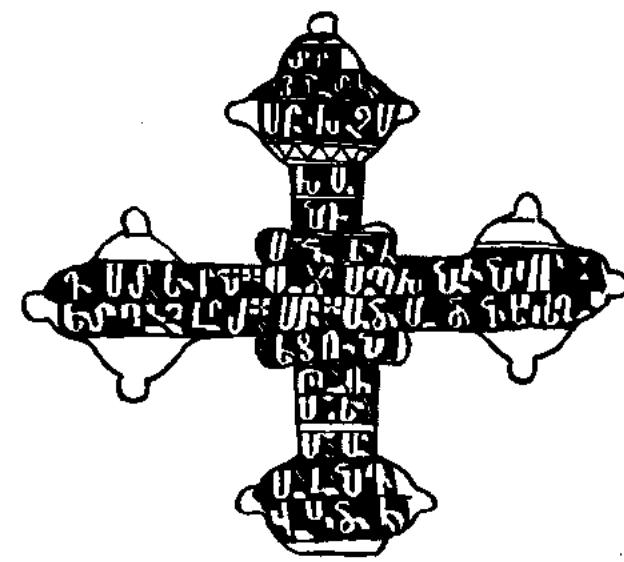
N 19 արծանագրության գրչագիրը

N 22 ա-դ արձանագրության գրչագիրը

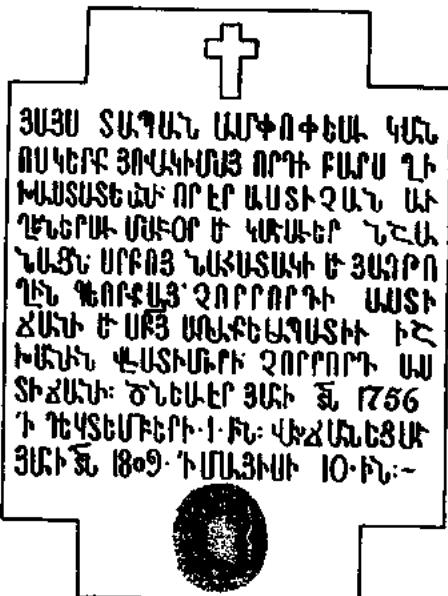
N 23 արձանագրության գրչագիրը

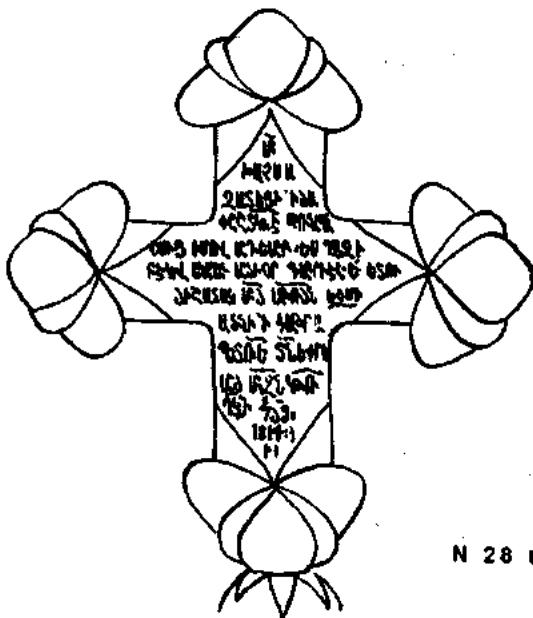
N 24 արձանագրության գրչագիրը

ԿԵՐԵՒՄ ԵՂԵԿ ԱՐԺԱՆ ԸՆԴ
ՊԱՏ Ե ԱԶԳԱՍՄ ԱԶՎԱ ԳՐԻ ՊՈՐ
ԽՈՏԱԿԱԿ. ԽԱՌ ԽՈՎԵՆ ԱՆՃՆ
ԼՐ 1787 55 ՄԱՅ Ե ԿՈՎԵ ԿԱՆԻ
ՎԶԱՅԵՐԵՎ 84 ԱՐ ト ॥ ՆՅ 1823
ԸԱ ՊԱՏՈՒՄԻ ՄՐԻ ՈՐՉԳԻՐ ՅԱ
ՌԻ ԲԻՆ ՎԱՐՃԱՊԱՏԻՐ ԶՈԿԱ
ՄԵՆ ՀԱՆԱ ト ՅԻ ՀԵՓՏ Ը ԱՍ
ԻՄԱԿ ԱԳԻ ՓԵԼ Ի ՅԱՆԱ ԿԵ
ՇԱ ԵՇԵՎ ՊԵՐ ՊԵՐ ՊԵՐ ՊԵՐ

N 25 արձանագրության գրչագիրը

N 26 արծանագրության գրչագիրը

N 28 արծանագրության գրչագիրը

Ի՞նձ: Ե ՀԱՅՈՅ + ՄՅ: ԹՋՀՈՌՈՄԵԽ Դ Կ
+ յասա ԱԿՍԱԾ ԿԱՄԱՒԵՐ ՇՈԳԵՈՐՄԱՐԴ
Ս Ի ԴԱՅՈՒԿԱՄԱՐՄՈՒՄԵԽ ԵՎՓԱՌԱՄԱՀ
ՈՐՈ ԽՋԵԱՆԻՄԿԱՐԱՅՈՅԵԽԱՎԵԱՏԱՄԸՆԻ
ԵՆԱԿՐՄՆԻ ԵՎՅՈՅՎԱԿՈՒԽԻՐԱՄԱՐԱՍԱ
ՍԻՐԱՅԹՎԱՐԱՐՈՒԽ ՅՈՐՄՐՄՈՒԽԱՆՅ
ԲԼՅԱԵԽՐԱՄԱԱ. ՈՆՍՄՊԱԽԱԸՆՅԱՅՆ
ՇՐԵՑԻ ՈՐՄԱՎԱՂԵԽՈՐԵՐ ՄՆԱՀԵԱԱ
ՄԵԾԻ ԽԱՐԱՐ ԱԵԽԱՄՊՆԵՑԱԲՄ ՈԽԱՅՆՈՐԴ
ԵԽԵՆԱԱ. ԾՆՈԽԵԽՈՅԵԽԵՐԵԱ ՉԱՄՀԵ
Ն Ե ԵՆԱՈՐԾՈՐ ԴԱԵՑԻ ԾՈՐԴՈՐԴԻ ԻՔՊԱՐՈՒԱ
ԱՍԱԲԻՆՈՒԵՖԻ ՆՎԻԲԵՒԾՈՐՄՏՑԻՄՈՒՐՈՒԾ
ՍՄՐԱՄԱՎԱՍԱԿ ՇՈՐՈՎԱՎԱՅԵԱՄԵՍ ԵՄԻ
ՍԱՐԴԻՆՄԱՅԱԱ ՈՐԱՑԵՆԵՐ ԵՑՈՅՍՅԵԼԻ ՑԲ
ԲԵՂԱԾ ՐՈԱՇՈՒ ՅՈՅՍԾՈՎԱՐԴ-ԱԿՐԻ ՅՆՍ
ՆԵԱՍԵՐ ՐՈԱՎԱՎԱՄԻԿԱՄՐԵԱՄՎԱՓԱ
ՄԻՆՉԵՒ Դ-ԱԼՈՒՄՆԵՐ Ե-ԲԵՐԾՈՐԾԱՆԱ
ԵԱՂԱՄՎՈՅՎԱՆԵԱՄՐԵԱՄԵՆԵՐԵ
Ի ԱԵՐՈՆԵՐԻ ԱՄԱՅԱՀԱՄԱ: ՇՈՅԲԵՐԵԱՄԻՄ
ՄՆԱԱԱԿՈՒՐ, ԲԱՐ: Չ: ԸԱԱԿԻԱԱՄԱՊԻՔ
ՀԱՅՈՑԴՐԵՑԱՄՅԱ ՀԱՄԱՐԱՄՄԵՇՈՒՄՐԵՆԵ

N 29 Կատրանիդե թագուհու շինարարական
արծանագրության գրչագիրը

ԴՅԱՐԱՋԱՄԻԿԵՐՈՂԵՐՐՈՒՄՈՒՄՀՅԱՅՑ
ՈՉԿԱՁՈՂՆԿՈՍԻԵՒԻՉԱԳԱՌԱՌՐՈՒԹԵԱՆՍՄԲԱՄԱ
ՈՐԴՈԳԱՊԿԱԾԱՀԱԾԱԿԻՆՇՇԵՑՈՒԿԱՄԽՆՏՍՄԴ
ՂԱՐԴԱՄՐՈՊԱՆՐԴԴՐԴՐՈՒԾԱՄՆԵՀԱՌՈՒՆԴՐՈՒ
ՂԱՄՐԴԵՒՐԱՅՐԱՎԱՐԱՎԱՍԱԿԱՌԵՑԻԶՈՒԻՐՓՐԿ
ՉՍԻՄԱՅՐԱՔԱՐԱՔՅՅԱՆՏԱՎԱՀԱՄԻՆԵԾԱԾԱՌԱԴԱ
ՉԱԵՐԴԵՑԻԿԱԱԼԸՆԵՐԱՄՈՑԿՈՒՂԱԿԱՄԻԳԵՒՇ
N 30 Ապլղարիք մարզպանի 1046 թ. արձանագրության գրչագիրը

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔ ԵՐԵՎԱՆԻ ՔՈՐԴԱՅԻ
ՈՒՅՈՒՆՄԱՆ ՔՐՊԱԿԱՅԻ
ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱԿ
ԱՐԵՎԵՄՆԱԿԱՐԱՎԱՐԱԿ

N 31 Զաքարէ
ամիրապալասարի
1208 թ. շինարարական
արձանագրության գրչագիրը

**Ն 32. Խշանուի Արգու Խարթը 1214 թ. արձանագրության
գրչակիրը (ԵՂ)**

N 33. Տեղ-Գրիգորի 1216 թ. արձանագրության գրչագիրը (Անի)

ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԱՆԱԿԱՆ ԱՊՈՎԱՐԱՎԱՐԻ ԱՌ
ԵՐԵՍԻ ԱՎԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՎԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՎԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՎԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՎԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՎԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՎԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

N 34. Մամիսաթունի 1210 թ. արձանագրության գրչագիրը (Անհ)

1

ԱՄԱՒԱՅԵԱՐԳՐԻԳՈ.....
ՂԻԴՊԻՍԿՈՂՈՍՄԱՅՐԱԲԱՋ
ՔԽԱՆՈԵԽԱՐԱՎԵՇՈՐՄԱՆԵՔԱՎԱ
ՀԱՅՐԵՆԿԱՊՈՈՅՅԱՄԵՐՈՎՈՐ
ԶԱՐԿԲԱԿԱՆԱՅԲԱՄԱՅՐԱՅԵՎ
ԶՄԱՆԿՈՒՆԱՄԻՄԱՓԱՆԵՐԻՆԱ
ՇԵՇԱՄՈՒՏՑԵՄԵԶՎԱԿԱՌԵՋԸ
ԲԱՅՔՎԱՐԱՐՎՅՅԱՄԵԱՅԵԿԵՐ
ՑԱՅԱՆՈՒՐՄԱՅԱՎԵԼՄԱՐԻՄ
ԱՐԺԵԿԱՄԵՇԵՐՎԱՐՎՈՒՄՐՈՒ
ԶՄԵՅԱՅՏՈՒՐԴԵՐՎՈՒՄՐՈՒ
ԽԱՆՈՒՄՅՅԱՅՈՒՐՎՈՒՄՐՈՒ
ԽՄԵՐՎՈՒՄՐՈՒ

Ն 35. Գրիգոր արքեպիսկոպոսի 1227 թ. արձանագրության գոչարիոր (ԱՐՁ)

ԿԱՄԱՆԱՅԵԿԱՎԱՐԴՐԱԴՐԱԳԻ ԱՄՐՊԱԽԱՌԱՅԻ ԱՅՅԵՐԻ ՈՐՈՒՄ, ՄՐԱՎԱՎԱԿԱՐԻ ՄՐԱՎԱՎԵՐԻ
ԴԱՀԵՎԱԿԱՅԵՐՈՒՄ ԲՐԵՎԵՎԵՐՈՅ ԶԵՐԵՎԵՐՈՅ ՀԱՅ ՀԱՐԵՎԵՆԻ ՀԱՅԻ ՊՈՎԵԿԱՅ ։ ԿԱՄԱՆ
ԵԽԵՑԱԽԵՎԱՄՈՎԱՎԻ ԲԽԱՌՎԵՆԵՎԱՅ ՅՈՒՍՎԵՐԻ ՀԱՅ ՀՐԵՎԵՐԻ ՎՐԵՎԵՆ ԱԿԱԲՈՎԱ
ԲԽԵ ԶՔ ԱՅ ՀԵՎՈՐԵՎԱՅ ՅԱՆԵՎԵՐԱԲԽ ԶԱՅ ԱՅ ՅՈՎԱՎԱՎԱ ՊՐԱՎԱՎԻ ԶԵՐԵՎԵՆ ԱԿԱԲՈՎԱ
Ն ։ ԱՅ ՈՎԵՎԱՎ ԱՆԵՎԱ ԱՐԵՎԵՐԵՎԱ ԶԵՐԵՎԵՐԵՎԱ ՍԵՐԵՎԵՐԵՎԱ ԶԵՐԵՎԵՐԵՎԱ ՊՈՒ ԲԼԵ

Ն 36. Վախտանգ իշխանի 1248 թ. արձանագրության գրչագիրը (ԼՂՀ)

ՅԱՇԽԱՐՁԱԿԱԼ
ՏԵՐՈՒԹԵԱՊԱՀԱՆԱԿԻՆ
ԵԻՆԱՅՐԱՎԵՏՈՒԹԵՏՐՈՍԵՓԱՆ
ՈՎՈՒԵՒՊԱՌՈՒԹԵՄՐԱԴԻՆԵՒՐՈՒ
ԱՇԽԱՎԻԳՈՒՐԶԱՂԵՆՈՒՑԵԱԿԱ
ԽՆԵՍԸ ԼԵՑՔՉԱԲԱՎԱՅՐՈՒՅՆԵԱԿԱ
ԵՒԵՎԵՏԵՎԵԱՅՐՈՒՅՆԵԱԿԱ

Ն 37. Տեր Հովհաննեսի 1284 թ. արձանագրության գրչագիրը

ԵԱՎԱՐԴԱՄԵԼՈՒ-ՑԵԱԼՇԱԽԱՅՑՎԱՍՆԳԻԿՈՒՑ
ՀՈԳՈՒ-ՄՈՒ-ՉՈՒ-ԴԱԿԴԱՄԱԿԱԲՆԵՑՎՈՂԵՐԱԾ
ԱՌՎԱՔՎԱՄԵՐԴԱՊՈՎԱՄԱՐՄԵՐԿՐՈՒ-ԸԵԱԾԱԾ
Ե-ՏՄԱԿԱԿԱՐ-ԵՐՎԵՐԵՎԱ-ՄԵՐՄԱԿԱՎՈՒ-ԴԱՎԱ
Ե-ԳՎԱՐԵ-ՎԱ-ՄԵՐՄԱԿԱՎՈՒ-ԴԱՎԱ
ԱՓԵԿԵՎԱՅ-ՎԱ-ՄԵՐՄԱԿԱՎՈՒ-ԴԱՎԱ

Ա 38. Վարդի նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը

80

ԿԱՐՄԻՆԱՅԵՎՈՂՈԽՈՐՄԻ
ՐԴԻԳԸՆԴՈՐՈՇՄՆԵՎԻՇԽԵԶՋԱ
ՅԱՇԱԱԿԱՆՉԵՇՏԾՈՂԱՅՑԻՆԻ
ՖԵՇԱՐԵՒՄՆԱՐՈՒԽԵՎԱՀ
ԾԱԿԽՄԱՐԱՊԵՐՄԵՔՅԵՑՅԱՓԵՐ
ԽԵՎԱԿՐԱՄԱԿԱՐԵՑՅԱԲՈՒ ՌԵ

၁၁၂။ ရှုနှစ်ကာလရွှေယမ်ဟန်၏သမုပ္ပါ။

N 39. Լուսողի շինարարական արձամագրության գրչագիրը (Անի)

ԸՆՐԴԿԻՒԹԵՐՈՂՈՐԾՈՒԹՅԱՅՑ · · · ԳԻԱԾ
ԽԵՂԲԱՄՐՎԱԾԱՌԱՋՈՎԱՌՈՒԻ · ՃՈՒՄԳԻ
ԳՈՐՈՎԱԿԱՆ ԽԵՇԵՔՈՒԲՐՎԱՌԱԿԱՄ
ԵՂԱՄՐՈՂԱՆԵՐՈՇԱԿԻՆՇԱԿԻՆԻԱԾԱ
ՄՈՒՔՉԱԿԱԿԱՑՆՈՎԱԲՐՄԱՆԵԵՐՈՒՑ
ՆՈՐԱՅԻՆԿԱԿԵՇԱՌՈՒԵՇԵՇԵՐՈՒ
ՅԵՇԱՄՐՎԱԿԱԿԱՑՆՈՎԱԲՐՄԱՆԵԵՐՈՒՑ
ՅԵՇԱՄՐՎԱԿԱԿԱՑՆՈՎԱԲՐՄԱՆԵԵՐՈՒՑ
ՅԵՇԱՄՐՎԱԿԱԿԱՑՆՈՎԱԲՐՄԱՆԵԵՐՈՒՑ

N 40. Սարգիս Ծիլենցի շինարարական արձանագրության գրչագիրը (Անհ.)

ԱԾԱԱՃՈՅԵՒՆԴՐԵՍԱՄԲՄՏԱՅՆԻԿԵԱՅՆԴԱՀԱՅԵԹԻՈՐՉԾ
ԱԱՅԱԱՊԱՄԿԵՑԵԱԼՈՐՄԱԺԱԿԵԱՄԵՍՄԱՐԿՎԱՆՔ
ՍՈԽԵԱԿԵՎԱՐՔԱՎԱՄԵՐՄՈՂՈԽԵՎԱՎԱՐԱՅԱՅԱՅՆԵՐԱՄ
ԱՆԵՐԱԱՎԱՖՈԽԵՅԱԽԿԵՐԸՆ. ՔԵՆԱՊՐԵԱՄՆԵՇԱՄԵՅԱԳԱ.
ՀԱՄԱՐԵՐԵԳԵՐԵՎԱՄԱՌԱՎԱԿԱՆԱՑԵՐԵՐԵՎԱՎԱՎԱ.
ԱՎԵՃԿՈՎԵԿԱՊԵԱՄԵՎԱՅՆԱՄԵՐԵՄԵԵՐԵՐԵՐԵՐՄԱՎ
ՄԱՆԵՅՈՄԾԱԾԱԿԻՐԳՎԿԵՆԱՐԵՆՅԱԼՈՒՆԵՐՄԱՐԱՎԱՅՈ
ՔԾՈՎՆԱՄԱՐԿԵՐԵՎԱՄՈՒԵՎԱԿԿԱՐՎՈՒԵՎԱՆԿԱՎԵՎՈ

Ա 41. Մենակյաց Գանձակեցու շինարարական արծանագրության գոչագիրը (Անը)

**Ա 42. Հովհաննեսի և այլց շինարարական արձանագրության
գրչագիրը (ԼՂ)**

ԵՍԱՆ ՍԱՆՐԴԻ-Ա
ԽՏԱՀԱՅՐՀԱՎՈՐԻ
ԷՒՐԱՆԴԱԲԵՐԴՈՒՄԵՇ
ԲԱՐԵՐԴՈՒԵՐԱԿԻ-
ԱՎԱՑԻՆԿԱՅԱՅԻ-ՅԱ-
ԱԳՈՒԹԵՑԵՐՆ ԱՐՄ
։ Խ ։ ՀԱՄԱՐՏԵՐԻ
ԶՄԱԿԵՅՅԱՂԵՅՅՈ-
ՋԸՆԱՄԵՎԱ-ՄԵՎԱ-
ԿՆՈՒՑԵԿՐԱՆՅԵ-
ԵԼԵՒԲԵՅ ԶՊԻ-Զ
ԲԵՐԵՐՄԵՅ ԶԳԱԱ-
ԱԲՏՈՒՆՅԱԵ-Ե-
ԻԿԿ.ԱՆՔՄՄԱԿՅՅ
ԻՄԵՂԲԱՅՐՄԱ Տ-
ԳՐԿԳՐԵՐԵՄԵ-Ե-
ԿՐԱԿԱՄՐԵ-Ե-
ԵՐՔՉԱԿՐԲԱ-
ԱՅԱԳՈՒԱՀԱ-
ԱՀԵԱՀՈՒԲԵ

**N 43. Հասան իշխանի
իիշտակագրության գրչագիրը
(ԼՂ)**

ԿԱՌԱՅԵԼԻՐԱՄՎԵ
ՉԱԵՐՆԱՅԵԼԻՊԵՐԱ
ԱՑՆՈՐՄԴԱԲԵՍԱՀՈ
ԱՐԱԽՈՎԵԼԻՄՎԱՅԵ
ՓԱՆՈՎՏԱԾԵՐՆԵԱԾ
ԵՐԱՎԱՆՈՒԹԵՎԱՄՎԵ
ԱՎԵԼՆԵՐԵՑԻՆ.ԴԱՎՐ
ԸՆԴԱՎԵԼԵ.ԲԻՆԴԱՎԵ
ՈՒ.ԽՆԴԱՎԵԼԵ

N 44. Ահմիան տիկնոջ 1309 թ. արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

ԿԱՌԱՅՑՈՒՐԱԿԱՐԱՆԱԴԱՄԱՆՎԱՐԴԱԿԱՐԱ
 ՈՅՆԱԱՀԱՏՈՒՐՎՈՒ: Ճ: ԵԿԱՄԵՍՄԵՓԱԼՄԱՎԱՐԱԴԱ
 ՎԵՇԱԼԱԽՎԵՍՄԱՆՎԱՐԱՆԵՑԻՆ: Դ: ԵՔՊԱՐՄ
 ՎԻ: Բ: ԾԱՌԱԶՄԻՇԵՑԵՑԵՄ → ԿԱՆԿԱՄԱՌԵՇ ՔՆ ԵՐԱ
 ԱՆ: Բ: ԶԿՎ: Ա

N 45. Օքախարումի 1313 թ. նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ծոր)

ԿԱՄԱՆԱՅԵՄԱՐԱ
 ԻԿՇԻՆԵՑԻՉԱՍԱ
 ԱՆՈՑՆԵՄՊՎԱՄԱԴ
 ԱՄԲՆԵԱՆԻՍՄԲ Ա
 ԵՓԱՆԱՌԱՄԱԲԱՑ
 ՄՎԻՆ: Դ: ԱՄՔԱՐԱՎՈՍ
 ԻՎԱՆԻՆԿԱՄԱՐԱՇ
 ՔԱՄԻՆՎԱՅԻՑԲՎԱ
 ԶԿՎԱՌԱՎԵՑԵՄԲԻ

N 46. Դասիկի 1311 թ. նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ծոր)

ԿԱ ԱՅՆԵԿԵՍՈՒ-ԲԱՐ
 ԴԻՎԱՄ ՀԱՅՈՒ ՈՒԵՑ
 Ի ՏՐԵԵՎԱԵԲԱՆՄԵՄ Ֆ
 ԱՆԵԵՐԻ ԱԱԱՀԵԵԵՑ
 ԴԻՆԵԲԱՆԵԵԲԱՍԵԼ
 ԶԻԱԿԱՆԵԱՆԻՆՌ
 ԲՆԵՐԴՐԱԿԱՆԵՑԻ
 ԵԲԱՆ ՎԵՄՆԵԿԲԱՆ Բ
 ՍԱՐՄԵ ՑԻԱԽԵ: Բ:
 ՀԱՄԲՆ ԸԿԱՆԻ
 ՆԻԿԱՄԱԲԷՇՎ: Զ
 ԶԵ

N 47. Ուրանի 1336 թ. նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ծոր)

Ճ ԹՎ: ԶՂԱ: ԸՆՈՐՏԻԵՒՈՂՈՐՄՈՒԹԵԲԱՐ
 ԵՐՄԵՒՄԱՐԴԱԻՆ ԱՅԵՍԱՐԱԿՎԱՐՄԱՄՐԴԻԿԻ
 ԵԽՐԴՈՒՄ ԵՇԻՆԵՇԶԱՒԻՐԻ: ԶԱՔՄԻՍԻՎԵՐԸՍՈՐ
 ԽՆԵՐՈԳԵՑԻԶԿՈՒ-ՄՐԵՑԵՓԿՉԻԿԱՎԵՐԿՎԵՇԱՆՈՒՐԵ
 ԻՄԵԵՑԻՇԱՄԻՄԵՇԵՐՆԵՑԵՐՈՅՑ ՑԱՐԵՎԱՆԻՎՈՐԴԻԳ
 ԻԳՐՈԱՐԵՑԵՎԱՐՈՒՆԻՇԱԱԱՆԱՋԱՎԵԱԿՎԱՄՑԱԱԱԵԿԵԿԱԱ
 ՐԱԵՑԻԵՑԶԱՄԻՆԻՀԱՇԱՄՊՈՒՄՔՎԶՐԱՄՄԵՏԵԽԱԿԱՆԱՌԵ: Բ: ՆԱԵՑ:
 ՄՓԿՎԿԽՍԵՆ ԶԱՄԱՐՈՒՑԻՆ ԶՎԱՄԻՎԱՄԻՄԿԱՆԱՌԵ: Բ: ՆԱԵՑ:

N 49. Աթաբակ Վահրամի 1342 թ. արձանագրության գրչագիրը (Աճի)

ԿՎ ԱԿԵՑԱԿԱՆ ԱՅԵ ՄՊՆԱՐԴԻՒՄ
 ՄՐԱՋՈՒՆ ՎԱՐԴԻՄ ՓԵ ԾԱՄԱՌ ԵԿ
 ՄԱՐԵՄՍԱՎԱՎԵԲ ՑԱՄՄԵ ՓԵ ՈԽ
 ԵՐՈՒՄԵՄԵՐԿԱԿԱՅՐԵԵՇԱՑՐԻ
 ՓԵ ԶԱՄԱՌ ԶՄ ԶՄԱՆԵԱՌ Ե
 ՑԵՐԵՄԵՐՈՒՅԵՑ ՓԵ ՄՎԴՐԵԼԵ
 ԲՆԱԿՄԵՑՄՆԵ ՀԱՌԱՄՆԵՐԱՌ
 Հ ՊԱՎԱՌ: ԵՐՄԵՐՈՒՅԵՑ ՄԱԾՎԱՄ
 ԱՐԱԿԱՄԱԿՎՑ: Ց ՀԱՎԱՐՄԱՋԵՑ
 Զ ՊԱԿԵՇԻ: ԶԵ

N 50. Պեմայի Լիպարինի թոռան 1348 թ. արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ծոր)

N 51. Զումայի նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ծոր)

ՅԱՆ ՌԵՎԵՐՏԱԳՎՅԵՑԱՐԱՐՈՒՄ ՍՍԱՐԱՀՄԱՆՈՐԴԻ Ա
ՅԱՎԻՆՎԵՍԱՄՊՐՈՐԱՅՄԻՎԱՅՐԵՎԵՔՋՈՒՇԵԱ
ԲԱՅՎԱՐՄԱՆԱՎԱՐԱՅՄԱՆԻՎԱՅՐԵՎԵՔՋՈՒՇԵԱ
ԲԵՒՄԲԵՐ: ԱՐԴ ՈՎԳՈՒՅՆ: ՅԵՇ: ԽԱՅԱԳԵՐԱՎՈՐ
ՀՈՒ ԱՎԱՐՏԻ

№ 52. Բուբայի նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ծոր)

ԿԱՐԱՎՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԽԱՐԱՀԱՅ ԽԱՐԱՀԱՅ ԽԱՐԱՀԱՅ
ԽԱՐԱՀԱՅ ԽԱՐԱՀԱՅ ԽԱՐԱՀԱՅ ԽԱՐԱՀԱՅ ԽԱՐԱՀԱՅ
ԽԱՐԱՀԱՅ ԽԱՐԱՀԱՅ ԽԱՐԱՀԱՅ ԽԱՐԱՀԱՅ ԽԱՐԱՀԱՅ ԽԱՐԱՀԱՅ

**Ն 53. Խալքի որդի Խվանեի 1353 թ. արծանագրության գրչագիրը
(Վայոց ճող)**

ԿԱՐԱՎԵՍՈՐՄԵԿԵՐՈՒԹՅԴՆՈՒ
ՃԻԿՄԱՆՑՈՒՄՔՆԱՌԱԵՐԵՎԱՆԻ
ՀԱՎԱՐԵՎՈՒՄԵԶԳՐԻՌԱՎԵՎԱՌ
ՄԵՐՄԱՆԱՐԵՑՈՒՄԵՎԱՌԱՎԵՎԱՌ
ՀԱՅ ՀՅՈՒՄԱՎԵՎԱՌԱՎԵՎԱՌ

**Ա 54. Ուստարի և Գուռնիկի Նվիրաւովական արձանագրության գրչափոխը
(Վայոց ծոր)**

ԿՐԱՎԵՑԵՄ Ի ԹԱՅԱՅՅԻ Ե ՏՍԲՈՒԺԻ ՏԱ
ՅՈՒՆԻԼԱՎԱՐԵ ՀԱՅԵ ՀԱՅԻ ՊԱԽԱՎՈՅԻ Ի Ա
ՄԱՐԵ Ի ՎԵՐԵ ՊԱՐԱԿ ԴԱՄԱՐԵ ԿԱՐԵ

**№ 55. Բորինայի նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը
(Այսոց ծոր)**

ԿԱՐԱՅԵՎԱՆԵՎԱՅԻՆԴԱՅՄԱՆ
ԽԵՐԵՒՄ: ԵԿԵԿԵՑՈՎԱԿԱՅԱՄ
ԽԵՐԵՒՄ: ԽԵՐԵՒՄ:

Ա 56. Առևտասի նվիրատվական արծանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

॥ अस्तु देव उपर्युक्तं शब्दं विद्यते एव इति ॥ ३२
॥ अस्तु देव उपर्युक्तं शब्दं विद्यते एव इति ॥ ३३
॥ अस्तु देव उपर्युक्तं शब्दं विद्यते एव इति ॥ ३४
॥ अस्तु देव उपर्युक्तं शब्दं विद्यते एव इति ॥ ३५

№ 57. Խութը լուսական գրքերը

ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՐԵՎԱԿԱՆ
ՅԱԿԱՏԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱ
ՈՒՊԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱԿԱ
ԲԱՐԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱԿԱ
ՇԱՄԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱԿԱ
ՅԱԿԱՏԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱ
ՅԱԿԱՏԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱ

**Ա 58. Պրիմի ս. Խաչ Վանքի 1358 թ. շինարարական արձանագրության
գրչագիրը (Ստարի Կորիմ)**

ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା କିମ୍ବା ଏହା କିମ୍ବା
ଏହା କିମ୍ବା ଏହା କିମ୍ବା ଏହା କିମ୍ବା

Ն 59. Ավովի հայոց Եկեղեցու 1571 թ. արձանագրության գրչասիրություն

ԿՐԵՄԼԻ ԶԻՆԱՊԱՏ

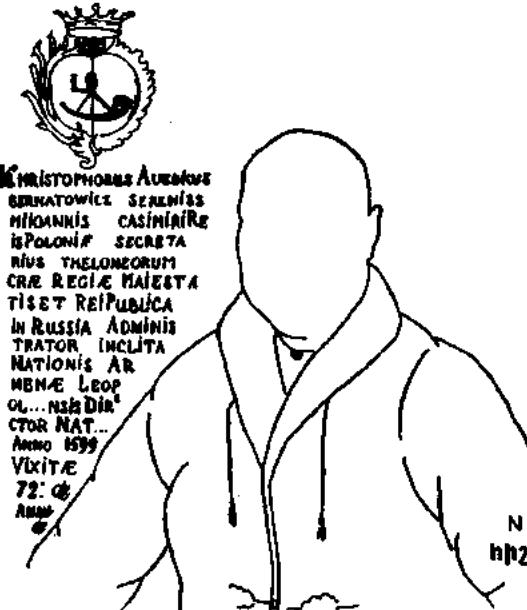
«Աղամանդյան գահի» թիկունքին.

*Patentissimo et invictissimo Moscovitarum
Ymperatori Alexio in ferris feliciter reganti,
ic tronus summate et industria fabrefactus,
sit futuri in coelis et perennis faustum
felisque amen. Anno Domini 1659°*

Ն 60. «Աղամանդյա գահի» 1659 թ. լատիներեն արծանագրության
գրչագիրը (Մոսկվա, Կուեմլի Զինապալատ)

N 61. 1673 թ. շինարարական արծանագրության գրչագիրը (ԼՂ)

N 62. Ավետիք Թեռնատովիչի հիշատակագրության գոչագիրը (Անոսի պատկերասրահ)

ՀԱՐՄՈՒՆԻՇՏԵՎԱԿԱՅ
ԵՊԵԿՍԱԾԿԵՐՏԵՄՐՈՎԿԹՂԿ
ՄԽԵՌՆՈՎԱՆԵՐԱԱՅՆԵԳՈԼ
ԱՅՆԻԳԱՏԱՐԵՎՎՄՆԴՈՒՔԵՐԵՐ
ԳՈՎՈՒՐՈՎԱԾԱԺԱՐԱՑՈՒՑՈՎԱՐ
ԱԲՈՒԱՎԱՎԱՐԵՄՈՒԺԵԶԱԿԱՏՅԻՐԱԴ
ԵՐՀՈՎԴՆԱԹԻՄՆԵԿՈՓԵԿՄԱՆՎՐԵԼ
ԱՅՈՒՅՆՎԱՐԵՄՈՒԺԵԶԱԿԱՏՅԻՐԱԴ
ԱՐՄՈՎԴՆԱԹԻՄՆԵԿՈՓԵԿՄԱՆՎՐԵԼ

344-38254-13

**Ա 63. Քարսեղ Եպիսկոպոս Գիշեցու 1676 թ. արծանագրության
գրչագիրը (ԼՂԴ)**

ԵՍԴԵՏՐՈՍԿԱՌՀԿ
 ՈՍԱՇԿՐՄՆՈՒԿ
 ԱՎՐՈՐԻՏՒՆ
 ՏՈՒՆԵԿԱՄՈ
 ԻԼԱԿԵՍԸՑՆԿԻ
 ՆԶԵՒԱԾՎՐՄԻ
 ԽՄՈՅ ԲԱՐՄԵԼ
 ԵՐԱԿԱՆՀԵՖԵՒ

**Ն 64. Պետրոս Կաթողիկոսի շինարարական արձանագրության
գրասեպ (ԼՂ)**

Ի Շ Ա Խ Ա Վ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Ի Ս Ի Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Կ Յ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Ե Ս Մ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Դ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Հ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Վ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Շ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Ո Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Վ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Ե Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Վ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Ե Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ
Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ Ա Խ

Ա 65. Աղվանից
Միմեռն կաթողիկոսի
1700 թ.
շինարարական
արձանագրության
գրչագիրը (ԼՂԴ)

- 138 -

ԿԱՐԱՎԱՐԱԴՆ
ԱՇԽԵՎՈՂԻՄՆԱ
ՀՈՂՎՐԴՏՎԱԿԱ
ՅԱՎԱՐԱՎԵՐ

Ա 66. Ակերմանի (Ուկրաինա, Օդեսայի մարզ) հայոց եկեղեցու 1699 թ.
շինարարական արձանագրության գրչագիրը
(ք. Քելգորոդ - Դնեստրովսկի)

**№ 67. Տեր-Յովաննեսի 1701 թ. հիշատակագրության գրչագիրը
Ղոկմի և Խաչ Վանքում**

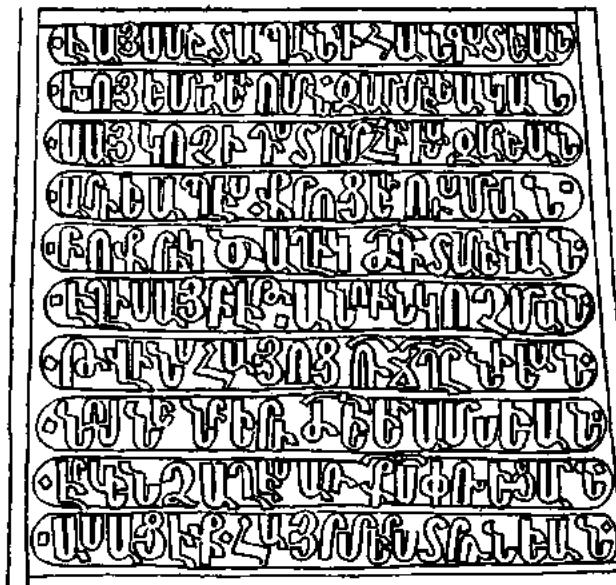
ԿԱՄ ԱԲՆ ԱՅՅԵՍԵ
ՆՀԵՐԵՑԻ ՍԱՐԳԻ ՍՎԵԴԻ Ա
ՊԵ ՏՄԸՆԵ ՑԻ ՄՐԱՀՍ ԵՒԶ
ԵՐԿՈ ՍԵՆ ԵԱԿՍ: ՅԵՇԿԽ ՉԵՒ
ԾՆՈ ՂԱՅԻ ՄՐՈՑԻ ԴԱ ՅՐԱՌԵ Տ
ՈՇ ԵՄԱՆ ՍԱՀԻ ԱՆԻՑ ՅՆԵՍԱՅԻ
ՄՐԲԱԶ ԱՆ ԿՋԱԿՍԻՆ ԻՇԳՀ Հ-ՊՆ

**Ա 68. Սարգիս Վարդապետի 1725 թ. շինարարական արձանագրության
գրչագիրը (ԼՂՀ)**

N 69. ՄԵԼԻՔ ԵԳԱՆԻ ԱՐԾԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՎԱԾԻՐԸ

**N 70. Շորեցի Յովենիկի և այլոց 1741 թ. հիշատակագրության
գործափոր (Մոսկվա, Կրեմլի Զինապալատ)**

Ն 71. Վաղամեսիկ Եղիսաբերի 1749 թ. տապանագրի գրչագիրը
(Շտուլսիա, Ղոկ)

ՄԲ Խ-20. ԶԵՏՆ. ԿԵՆ. ՄԻՔԱԼԵԼ
Դ Ռ-ԱՄ ԵՎԱՐԵՐԻ ՈՒԾ ՖԱԼԵ
ԱԼԵ Խ-ՄԱՅ. ԱԼԵԳՄ-ՀՀ. Դ. Ա. ՄԻՔԱ
ՄԻԿԱ Ս-Դ. ՅԵԼՎ Ա. Պ. ԲՈՒԼԵ ՀՀ
Ը-ՀԵ. Մ-Հ. Կ-Ա. ԿԵՐԵՎ Խ-Հ. Հ-Հ

**Ա 72. Եղիսաբեր իշխանություն հիշատակագրության գրչագիրը
(Ս. Պետքընության)**

ՄԻ ԲՆԱ ՅՆՇԱԿ ԿԵՆՉ ՄՐՑԵԼԱ
ԴՈՒՏՐ ԵՄԾԵԸ ՄՈՎԱՀԱ ԳՈՂ
ԱԿՅԵՆԵՄԵՐԴ Մ Ը Կ ՎԵԼԱՍ
ԾԳ ԲՈՐԴ ՀՅԱ ԵՎ ՅՅԵ ՄԲՅ
Կ ԱԽ ԿԾԵԿ ՅԱՄ Տ Տ Տ Տ

**Ա 73. Եղիսաբեր իշխանություն հիշատակագրության գրչագիրը
(Ս. Պետերովից)**

ԱՅԱ ՏԱՐԱՆԴԻ ՔԸՆՑ
ԴՐԵՆԱ ՏՇ ԱՆԱՍՈՒՐՑԻ
ՈՐԻ ՄԱՍԻԿԱ ԾՎԱՐՄԱՆ
ՀԱ ՓԱՐԱԳԻՆ. Հ746 ԱՊՐԻ
ԸՆԴԱԿԱՆԱ Ի. Հ799 Դ764
ՏԵՐԻ ԵՐՋՀ. ՁԱԿԱ ՄԻ
ԱՎԲ ՅԱՐՈՒԹՅ. Դ11. Պ: Բ:

Ն 74. Վաղամեսիկ Սանուկի տապանագրի գրչագիրը (Ա. Պետերքուրց)

ՏԱՐԱՆ ՅՈՒ ՀԱԿԱԾՈՐ ԱԽԵՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՒՄ ՈՐԴՈՂՑ
ՏԵՐԻԱՆԱՎԱԿՐԱԿԱՎՅԻ ԵԵՂԲՈ ԻՒՍՎԱԿՎՅՅ ՄԵԾ
ԱԽՈՒՆ ՎՐԵԵՂԻՍԿՈՊՈՍԻ ԶՈՒԴՈՒՆԻՈՅ ՍԱԿԵՐԵԱԼ
ԻԶԱՐՄԷ ԳԵՂԱՄԱՅ ԵԴ ԴԱՄՐԱՅ ՊԵԿՄԵԺԴԻ ՃԵՆԱ
ԻՇԽԱԿ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՈՅ Ե ԲԱԿԵԱԼ ՅԵՐԵՒԱՆՔԱՐ
ԱՊԱ Ի 1784 ՔՈՒՈՅ ՖՐԿՐԱԿ ԿԱՐԳԵԱԼ ՂԵՄԱՆ
ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՀԱՅՈՅ ԴՈՒՅ Ի ՐՈՒԴՈՅԱՅ ԱՅԱՅ
ՐԱԿԻ ՄԵԾՈՒ ԵԿԱՏԱՐԵԿԵ ԵՐԿՈՐԴԻ ԵԴ
ՊԱՏՈՒԵՑԱՌ ՏԱԶԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏ ՀԱՅ
ՊՈՏՊՈՎՈՎԿԱԿՈՅ Ե ՅՈՒՍԿ ՅԵՏՈՅ ՀՈՂ
Ի ՊԵԱՐԱԲԻՈՅ ԶԲԱՀԱՄՈՒ ԱՔԳԻ ՀԱ
Ի ԳՐԻԴՈՐԻ ՊՈԼ ԿԱՐԳԵՑԱՌ ԵԱԿԱ ԵԱ
ՏԱՎՈՐ ՀԱՅՈՅ ՅՐՈՎԱՐՏԱԿԱ ԿԱՅԱՅ
Ի ՅԱՎԱԿԱ ՎԱՐ ԿԱՐԱ ԿԱՅԱ
ԿԱԼԵԱ ԶԿԱ

N 75. ՂԵՐԱԲԱՆ ՍՄ. ՂԱՎԹՅԱՆԻ ՄԵԴԱԿԱՆԱԳՐԻ ԳՐՑԱԳԻՐԸ

N 76. Հովհաննես Լազարյանի շինարարական արձանագրության
գրագիրը (Ս. Պետերբուրգ, Ալ. Նևկու մայրավանք)

ԱՆ ԱԽԵՐ ԼՐԱԿԱՆԻ ԿՈՅ ԽԱՐԱ ԽՈՒ ՈՐԴԻՆ ԱՅՀ ԱՇԱՐԿ ՊՈՅԻ ԸՆԿԱ ՊՈՅԱՆ
ՏԵՐ ԿԵ ԶՈՎԿԱ Ծ ԶՈՎԿԱ ՆԵՐԱ ԱՎՈՅԻ ՅԱՆԴԻ ՏԱԿԱԿԱՆ, ՈՐԴԻ 1813-ԴՐԱՅԻ
ԴՐ 4 ԴԱՐՄԱԿԱՆ, ՎԵՐԱԿԱ ԱՐԵՎԱԿ ԷՐԴՅՈՒ ՎԵՐԱԿԱՆ: ԿՈՐ ԶՈՎԿ ՎԱԿԱԿՈՒԹ
ԿԱՅ ԿՐ 22 ԴԱՅԱ ՅԱԶՈՂԻՆ, ԱՎՈՅ ՄՐԳԱ ԽՈՒ ՄԵՐԱ ՔՈՅ ԸՆՎ ՎԱԿԱԿ
ՅՈՐ ՅՈՎԿԱ ԵՎՎԱԿԱՆ:

N 77. Չարություն Լազարյանի հիշատակագրության գրչագիրը
(Ս. Պետերբուրգ, Ալ. Նևսկու մայրավանք)

ԿՅԱ ԱՐԱԿ ԿՎ ԽՈՎԱ ԿՐՎԵՎՈՐ ԱՎՅՈՐ ԱՎՐԱԿ ՅԱՆԴԻՆ ՈՐԴԻՆ ԴԵՐ
ԽՈՎԱ ՅԵԶՈՒՆԻ ԵՎՎԱԿԱՆ: ԵՎԵԶԵ ՅՈՐ ՏԵ ԽՈՎԱ 24-Ի:
Դ 1791 ՀԱՅԿ 10-Ի. ԽՈՎԱԿԱՆ, ՄՐՃԱ ԽՈՎԱ ԵՎՎԱԿԱՆ ԱՐԴԱՓՈԽ
ԵՎՎԱ ԴԱՎԱԿԱՆ: ԿԱՅ, ՊՈՅ ԱՐՀԿ ՃԵՏ ԴԵՐ ՅԵԶՈՒՆԻ ԵՎԿ ԿԱՅ:

N 78. Յովհաննես Լազարյանի որդու՝ Չարությունի հիշատակագրության
գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

ՅԵՎԵԼԵՆ ՊՈՅ ՆՎ ՆԵ ԱԵՐԲԵ ԽԵՎԵ ՀՈՎԱ Թ
ԿԵՆԱ: ԽԵՐ ԽԵՐԻ ԱՎՋՈՒՆ ՀԱՄՈ ՀԱՊԲ Ո ՀԱՅ
ԳԵՎԵ ԳԱԳԱԿԱ Ե Ն ԽԵՄ ՄԱՐԲԻՆ ԱՐԵ
ԳԱՎԱՐ ՀԵՎԵ ՄՈԽԵ ԹՐՓԱՄԵՆԻՆ ԽԵՎԱՐ

N 79. Սերգեյ (Սարգիս) Լռու Սելիխանի հիշատակագրության գրչագիրը
(Ս. Պետերբուրգ)

ՈՐԴԿ ԱՎԿԱ ԽԵԵՐԻ ԱԿԱՐ ԶԻՒ
ԱՅՆ ԴԱԿԻ ԱԱՆ ԵՄԱ ԿԵ Ձ Ա:;
Դ 1812 ԱԿ ԳԻԵ, ԽԵԼԱ ՊԱՐԱԿԱՆ
ԸՆԴՐ ԲԵԿԱՆ ԽԵՐՆԱ ՊԱՎԵԿԱՆ
ՔԱՏԱ ԱՐ ԲՈԽՈՎԱ Ե ԱՅՆԻՆ
ԶԿԱՀ Դ 1820-ԼԵ-Ի 12, ԵՎԳՏԱՄԻ-ԵՎՀՅ
ԱՅՎԱՆԻ ԴԱՐԴԻ ՀԱԼԵՎԱԿԱՆ ԶԱԿ

ԺԻՄԱ.ԱՎ:-

N 80. Զահար Փիրայանի հայերեն տապանագի
գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

Իմյժ ՕԲՐԱԶОМЪ ԺЕЛАЕТЪ ЕЛЕНЬ
НАИСТОНИКИ ВОДНЫЯ СИДЕ ЖЕЛАЕТЬ
ДУША МОЯ КЪ ТЕБЪ БОЖЕ ВЪ 1812"
ГОДУ БЫЛЪ ВЪРАЗНЫХЪ СТРАЖЕНИЯХЪ
ПРОТИВЪ ВРАГОВЪ ОТЕЧЕСТВА РАНЕНЪ
ПУСЕНО ПОДЪ БОРОДИНЫМЪ ИТОЮ
СКОНЧАЛСЯ ВЪ 1820" ГОДУ СЕНТЯБРЯ
12" ИМЕВШИ ОТ РОДУ 33 ГОДА ГЛАДИ
ШТАБСЪ КАПИТАНЪ ЗАЛЪ ФИРАЛОВЪ

N 81. Քորողինոյի ճակատամարտի մասնակից Զահար Փիրայանի
ուսուերեն տապանագի գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

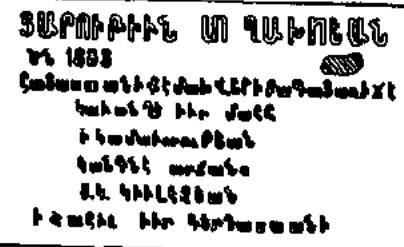
ԵՎԱԼԵՆ ՊՈՅ ՆՎ ՆԵ ԱԵՐԲԵ ԽԵՎԵ ՀՈՎԱ Թ
ՈՐԴԿ ԱՎԿԱ ԽԵԵՐԻ ԱՎԵՐԿ ԱՎԵՐԿ
ՊԱՎԵԿԱ ԽԵԼԱ ՊԱՎԵԿԱ ԱՎԵՐԿ
ՔԱՏԱ ԱՐ ԲՈԽՈՎԱ Ե ԱՅՆԻՆ
ԶԿԱՀ Դ 1820-ԼԵ-Ի 12, ԵՎԳՏԱՄԻ-ԵՎՀՅ
ԱՅՎԱՆԻ ԴԱՐԴԻ ՀԱԼԵՎԱԿԱՆ ԶԱԿ
ՏԱՐԿԱՆԱԿԱ ԱՅՎԵՐԿ ԱՎԵՐԿ

Ի Ա. Բ:

N 82. Սարգիս Լռու Սելիխանի տապանագի գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

ՓԱԿԱԳՐԵՐ *

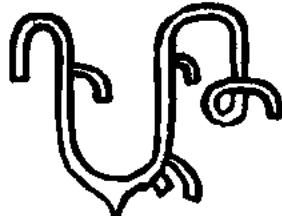
ԱԼԵՎԻԱՐԴԱՅԻ	ԱՌԵԼԵՆԻ
ԱՐԵՍԵ ՔՋ	ՄԱԼԵՎԵԼԻ
ՄԱԽԵՐԵՐ ԵՎ	ԲԵՐԵՎԵՎԵԴՐ
ՆԵՐ ԱՀԶԵ	ԳԼ ԲԱՋԵ
ԹՈՒՐՑՈՒԱՆԻ	ԾԵՎԵՐԵՎ
ՉՈՀԵ ԲԻՆԵ	ԾԱՐԵՎԻԵՅԵ
ՏԱՅԱՎՈՒՅԻ	ԾԱՐԵՎՈՒՅԵՅ
ԺՈՐՎՈՒՅԵ	ԳԼ ՋԱՅԱ

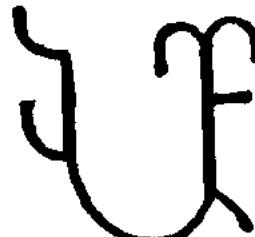
N 83. Դարություն Չախոյանի հիշատակագրության գրչագիրը
(Սիմֆերոպոլ, Ղրիմ)

'Ի ՏԱՊԱԼԻՆ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ՝ ՏՇՇ ՃԵԶԵՑԻ ԲՇԵՇՏԱԿԻ ԱՓԱ-
ԳԻԱՓԱՅՆ. ՏԻԿՆՈՒ ՄԻԱՅՈՐԻ ՄԻԱՅՈՒ, ՄԻԱՅՈՒ ԱՐՄՈՒՅՑ ԲԱՐՄՈՒ-
ՅՈՒ ՅԱԿԱՐԱՅ ԵԱՎԵԼԻ ՔԵԳՈՒՅՅ ՔՇԵՐԵ ՊԱՐԳԵՒԱԿԻ. ՈՐ ՇԱԱ
ՅԵ ՏՇՇ Դ 1780՝ 20 ԽՈՏԻ ԵՒ ՀԱՆԴԻ ԻՐ Ւ 1847՝ 25 ԱՊՐԻԼ ՀԱԿԱՐԱ-
59 ԱՄՐԱՑ:

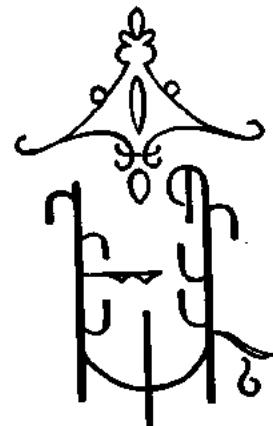
N 84. Եղիսաբէթ Մովսիսյանի տապանագրի գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

85

86

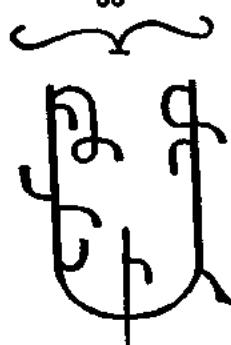
87

88

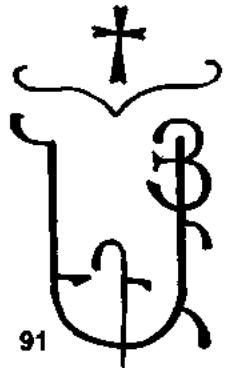

89

90

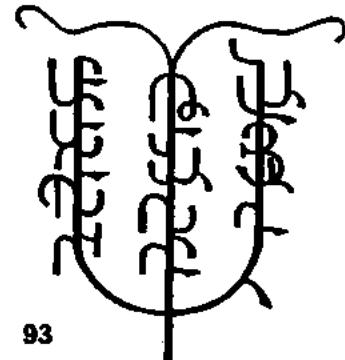
* Ընտրված են U.S. Սադումյանի հրապարակումներից

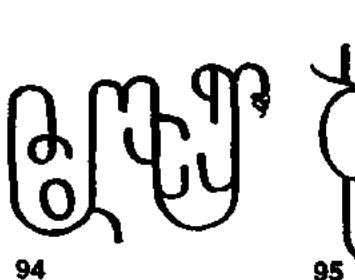
91

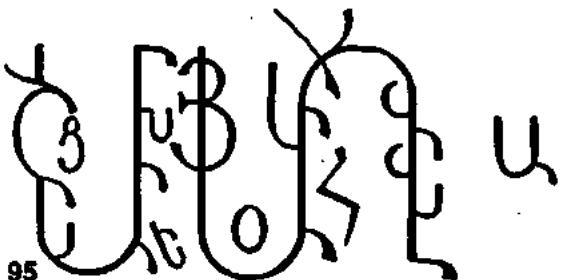
92

93

94

95

96

ԾԱԾԿՎԳՐԵՐ

ԹՎԱԳԻՐ ԺԱԾԿԱԳԻՐ

N 97

1500401500070 14006000205000 15000150001400020
4002001400 1005 5000200160 31319 700601
600500080052000 14007012000 800011000900020
100120080001 52000 20200 20012000202000
200015000400 5200 20002050006007000200

590205005 7001500054006000

Եղայրագիր ծածկագիր

198

ԲՀԵԲԵԲՀԵԲ ԲՐԲՑ ԲԵԲ ԲՐԲՑ

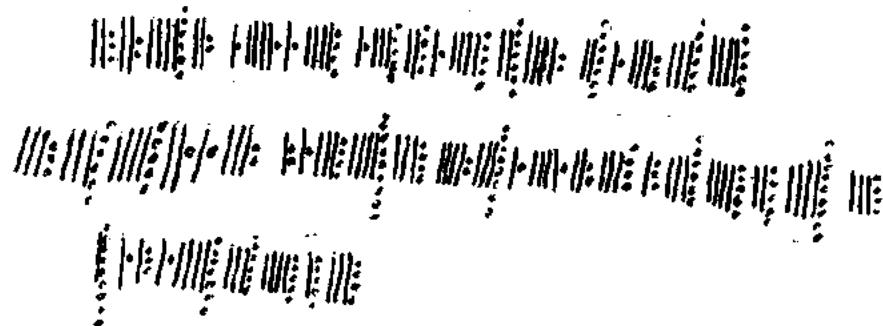
Հրագիր ծածկագիր

N 99

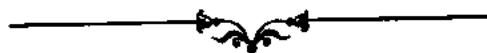
ԳՐԱՄ ՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՍՔ ՀԱՅ ՎԻՃԱԿ ՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՍՔ ՀԱՅ

Այունակետագիր ծածկագիր

N 100

ՎԵՐՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

* Վերծանությունները տրվում են բնագրերի լուսանկարմերի և գրչագրերի համարակարգով

1. «ԲԱՐԵԽԱՆԻՍ ՈՒՆԵԼՈՎ
ԱՌ ԱՌ ՍՈՒՐԲ Է-
ՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ

ՀԱՐՍՍ ԵԽՎԱՂԱՆ Ա-
ՐԱՐԻ ՎԱՍՆ ԹՈՂՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԵՂԱՑ ԶՑԻ-
ՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍ ԶԱՅՍ»:

2. Ի ԵՒ Թ ԱՄԻ ԿՈՍՏԱՆՏՆԻ ՄԱՐԵՐԻ ԱՄՍՈՆ ՈՐ ԱԿՐՅ
ԵՒ Ե ՀԻՄՆԱՐԿԵՑՑԱ ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԻԿԵՍ Ի ԶԵՐՆ ԳՐԻ-
ԳՈՐԻ ՄԱՄԻԿՈՆԵՆԻ ՀԱՅԻՈՅ ԻՇԽԱՆԻ ԵՒ ՀԵՂԻՆԵՒ ՆՈ-
ՐԻՆ ԶՈՒԳԱԿԸՑԻ Ի ԲԱՐԵԽԱՆՍՈՒԹԻՒՆ ՇԻՆԱԻՂԱՑ
ԶԱՅ:

:ՆՂԵ: (1046)

3. ՈՂՈՐՄԵԱ ՔՍ ԱՌ ՍՄՊԱՏԱ ԹԱԳԱԻՈՐԻ |
ԵՒ ԻՆՐ ԵՂԲԱԽԻՐՆ ԳՐԻԳՈՐՈ՛ ՇԻՆՈՂԻ ՍՐԲՈ ԵԿ|
ԵՂԵՑՈՅԾ, ՍՐԱՀԻՍ ԵՒ ԺԱՄԱՏԱՆՆ.ՈՐՔ ՄՏ|
ԱՆՔ ՅԱՐԿՍ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ ԶՍՈՑԱ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻ-
ՇԵՑԵՔ:

4. ԹՎԱԿԱՆ:Շ:Ի:Ա: (1072) ԳՐԻԳՈՐ ԹԱԳԱԻՈՐ ՈՐԴԻ
ԱՇՈՏԿԱ:

5. ՍՈՓԻ ԱՂՎԱՆԻՑ ԹԱ-|
ԳՈՒՀԻ ԶՈՔԱՆՉ ԳՐԻԳՈՐ|
ԹԱԳԱԻՈՐԻ ՈՐԴՈ Ա-|
ՇՈՏԿԱ ՄԱՅՐ ՇԱ-|
ՀԱՆԴԻՆՏՈ.ԹՎ.ՇԼ: (1081):

6. ԶԿԻՒՐԻԿԵ ՈՐԴԻ
Ի ՍԵՆԻՔԱՐԵՄ Թ|
ԱԳԱԻՈՐԻ ԿԻՍԱՐ|
Ե ՀԱՆԴՈՒՑԵԱԼ

ՅԱՂԱԻԹ Ս| ՑԻՇԵՑԵՔ:
Թ.ՇԽԸ: (1099)

7. Ի :ՇԼԵ: (1086) ԹՎԱԿԱՆԻՍ ԵՍ ՇԱՀԱՆԴՈՒԽ ԴՈՒՏՏ
ՍԵԽԱԴԱԻ ԱՂՎԱՆԻՑ ԹԱԳԱԻՈՐԻ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԳՐԻԳՈՐ
ԹԱԳԱԻՈՐԻ ՈՐԴՈ ԱՇՈՏԿԱ ՎԱՍՆ ՈՉ ԳՈԼՈ ՄԵՐ Ի ՄԻԱ-
ՍԻՆ ԺԱՌԱՆԳ ԼԵՋՍ ՄԱՐՄՆՈ, ԵՍ ԵՒ ՔԱՅՐՈ ԻՄ ԿԱՏԱՑՍ
ՇԻՆԵՑԱՔ ԶՄԲ ԱՌԱՄԻՆ ՓՈԽԱՐԵՆ ԳԹՈՑ ՆՈՐԱ. ՈՐ-
ԶԱՓ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՄ, ՆՄԱ ԿԱՏԱՐԵՆ ԶՄԲ ԽՈՐՃՈՒՐԴԻՆ ԵՒ
ԵՏ ԱՅՆՈՐԻԿ ԶՄԵԶ ԿՐՑՈՐԴ ԱՐԱՍՑԵՆ ԱՆՄԱՀ ԶԵՆ-
ՄԱՆՆ ՔԻ:

8. ՈՂ ԹԼՈՒՅԻՍ, ԵՍ՝ ԹԱՐԵԼՍ ՄԵՇ ՅՈՒՍՈՎ| ՄԻԱՅԲԱՆԵ-
ՑԱՑ ԱՌԱՄՆԻՍ ԵՒ ԵՏՈՒ ՅՈՒՍՈՎՆ ԱՑ ԵՍ՝ ՍԵՐՈԲ ԵՒ ԹՈ-
ՄԱ ՔԱՀԱՆԱԼԵՅ ԵՒ ԵՂԲԱՐՔ ԶՄԵՐ ՀՈԳՈՑ ԱՐԴԻՒՆՆ
ՏՈՒԱՔ Բ ՄԲ ԱՌԱՄԻՆՍ: ՀԱՅՐՈ ՅՈՎԱՆՆԵՍ ԵՒ ՄԻԱ-
ԲԱՆՔՍ ԵԼՏՈՒՆ ՄԵԶ Գ ԹՈՄԱԻՆ :Բ: ՊԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱԻՆԻ
ԱՆՏՈՆԻ: ՈՐ ԽԱՓԱՆԵ, ՄԵՐ ՄԵՂԱՑՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է ԵՒ
ԴԱՏԻ ՅԱՑ: ԹՎՈՒՆԼ:ՉԲ: (1253):

9. ԶՄԲ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՍԻՒՆԵԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅԻՇԵՔ Ի ՔՍ.
ԹՎ.: ՉԲԸ: (1269)

10. ԱՆՈՒՆ ԱՑ ԵՍ ՏԱՐՄԼԱՅԻՑՍ ՈՐԴԻ ԼԻՊԱՌԻ, ԶՀԱԼԻ-
ԶՈՐՈՅ :Բ: ԿՈՊԱՐՍ, ՎՆՍԱՐՍ, ՎՆՍԼՍՐԱՑ՝ ՄԱՐՄԱՆ-
ԴՈՎՆ ՍԻՐԱՆԵՑ ՔԱՐԳՈՐԾԻՆ ՀԵՐԵՆԻՔ ՏՎԻ ՈՐԴԻՔ
ԹՈՐՆ ԵՒ ԹՈՐՆ. ՍԻՐԱՆԵՍ ՔԱՐԳՈՐԾՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ՇԻՆԵՑ
ԱՆՎԱՐՉ ՆՈՐԱՅՎԱՆՍ, ԵՍ ԶԱՅՆ ՆՐԱ ԴԱՏՄՄԱՆ ՓՈ-
ԽՈՐԵՆՔ ԱՐԱՐԻ, ՈՐ ՆՐԱՅ ՀԱՅՐԵՆԵՔ ԼԻԵԽԻ ՅԱԶԳԵ
ՅԱԶԳ, ՈՎ ԶԱՅՆ ԳԻՐՍ ԽԱՓԱՆԵԼՈՅ ԶԱՆԱ՝ ՅԻՄՈՑ ԿԱՄ
ԱԻՏԱՐԱՑ :ՉԲԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆԶԱՎԱԾ ԵՂԻ-

ՑԵ, ՄԱՍՆՈՅ ԲԱԺԻՆ ՅՈՒԱՅԻ ԱՌՑԵ.

ՀԱՍՏԱՏԱՅ ԳԻՐՈ.ԵՍ ՏՐ ՀԱՅՐ ՎԿԱՅ ԵՄ. ԵՍ ՏՐ ՍԱՐԳԻՒ
ՎԿԱՅ ԵՄ [Փ]:

10 ա. ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ :049: (1214) ՔՈՒԱԿԱՆԻՍ/ԵՍ ԴԱԿԻՒԹ
ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐՈՅ Զ/ԱԽՐԱՎԱՐ ԱՄԻՐ ՍՊԱՍԱԼԱՐԻՆ
ԶԱՔ/ԱՐԵԱԻ. ՏԵՍԻ ԶՊԱՅԹԱՌՈՒԹԻ ՄԲ /ՈՒԽՏԵՍ ԽՑԿԱԻ-
ՆԻՑ, ԵՍ ԵԻ ՈՐԴԻՔ ԻՄ Հ/ԱՐԱԶԱՏՔ ԳՐԻԳՈՐ ԵԻ ԳԱՅԼՍ
ԵԵ/ՐՊԱՐԻՔ ԵԻ ԷՏՈՒ ԶԻՄ ԶՍՔՀԱԿԱՆ/ԶԳԻԴՆ ԶՎԱ-
ՀԱՆ ԱՌՃԻ ՂՐ^(*) ԶԿԵՍՆ | Ի ՄԲ ՍԱՐԳԻՒ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՉ ԵԻ
ԾՆ/ՈՂԱՑ ԻՄՈՑ, ՎԱՍՆ ՈՐՈ ՀԱՅՐՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՆԵՍ ԵԻ
ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԵԻ ԱՅԼ ՄԻԱԲԱԼՔՍ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻՆ ԶԴԱՒ-
ՐԻ ԵԻ ԶԼՅԱԿՈՐԱ ԶՊԱՒՂՈՍՈ ԵԻ ԶԳԵՏՐՈՍԻ ԵԻ ԶՄԲ ՇՈ-
ՂԱԿԱԹԻՆ ԶՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ՅԱՄԵՆԱՑՆ ԵԿԵՂԵՑԻԳՍ ԻՆՉ
ԱՌՆԵԼ ԱՆԻԱՓԱՆ. ԵԹԷ ՈՔ ՀԱԿԱՌԱԿԻ Ի ՀԱՐԱՆՑ ԵԻ
ԿԱՄ Ի ՊԱՏՐՈՆԱՑ ԵԻ ԶԻ/Մ ԶԵՒՇԱՏԱԿՍ ԽԱՓԱՆԵ ՈՐ .../
ԱՇ ԱԻՐՃՆԱՌ Է ԱՅՆ ԶԱՓԱՑՆ ՄԱՍ.../

11. ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴԻ ՎԱՐՃԱՄԱՑ ՄԱՅՐԻՆ, ՈՐ ՄՆԱՑ Ի
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՍՄ ԿԱՆԿԵՑԻ ԽԱԶՈ.ՅԻՇ.ՔՍ. ԹՎԿԻՍ |
Զ:Լ:Ա. (1282):

12. ՅԱՄԻ ՅՈՐՈՒՄ էՐ ԹՎ. :ԶԽԳ: (1294) ԵՍ ՏՐ ՅՈՀԱՆՆԵՍ
ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵԻ ԱՂԱԽԻԹԻՔ ՀՈԳԵԽՈՐ ՀԱԻՐ ԻՄՈ ՏՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱ, ՏԱՐԱ ԶՉՈՒՐՍ ՎԱՐԱՐԱԿԱՆ Ի ՎԱՐ-
ԴՈՒՏՆ, ԶՈՐ ԱԾԱՊԱՏԻԻ ԵԻ ՀՈԳԵԽՈՐ ՏՐ ՅԱԿՈՐ ԳՆԵԱԼ
ԷՐ ԵԻ ՏԱՐԵԱԼ ԲԱԶՈՒՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄՂԲ ԵԻ ԱՐ-
ԴԵԱՄԲՔ, ԶԽԱՓԱՆԵԱԼՆ Ի ԲԱԶՈՒՄ ԱՄԱՆԱԿԱՑ ԿՐԿԻՆ
ՆՈՐՈԳԵՑԱՔ ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԵԶ ԵԻ ՆԱԽՆԵԱՑ ՄԵՐՈՑ. ՈՐՔ
ՀԱՆԴԻԳԻՔ ՄԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԼԱՄԲ | ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՍ.

13. Ի ԹՎ.ԶԽԳ: (1295) ԶՏՐ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՄԵԼՏՐԱՊԱԼԵՏ
ՍԻՒՆԵԱՑ, ՈՐ Է ՊՈԱԿԻՏԱՖՐԱՒՆՏԵՍ ՀԱՈՑ ՄԵԾԱՑ
ՈՐԴԻ ՄԵՄԱՓԱՌ ԻՇԽԱՆԻՆ ՏԱՐՍԱԿԵՑԻՆ ՇԻՆՈՂ ՄԲ Ե-
ԿԵՂԵՑՈՑՍ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՍ.

13 ա. ԹՎԿԻՍ :ԶԽՐ: (1300) ԶԳԵՂԵՑԿԱՏԻԳՆ ԷԼԻԿՈՒՄ, ՈՐ-
ԴԻ ՄԵԾԻ ՏԱՐՍԱՒԹԻՆ, ՈՐ ԱՌՈՅԵՑԱԿԻՐԵՆ ԽՐՈԽՏ ՄՈՒ-
ԶԵՐ ԸՆԼՂԵՄ ԱՅԼԱՍԽՈ ԳՆԴԻՆ: ԱՂԱԶԵՄ ՑԻՇԵԼ ՑԱ-
ՎԱՒԹՈՒ:

14. ԹՎԿԻՍ :ԶԽԶ: (1307) ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԹԱՑԵՐՍ,
ԴՈՒՍՏՐ/ ՈՒՔԱՆԱ, ԱՄՈՒՍԻՆ ՀԱՍԱՆԱ ԱՄՊԱՐԱԳԵ/ՏԻՆ
ՀԱՈՑ, ՈՐԴՈՑՆ ՊՈՌԾԱ, ԵՏՈՒ ԸՆԾԱ Ի ՀԱ/ԼԱԼ ԸՆԶԻՑ Ի-
ՄՈՑ ՀԱՅՐԵՆԻ ՏԱՆՍ ՄԵՐ՝ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԱՑ, ԱՌԱՋԻ
ՎԱՐԱԳԱ. ՄԼՈՒՐԵՐ ՆՇԱՆԻՆ ԵԻ ՄԼՈՒՐԵՐ ՀԱՐԱԳԵՏԻՆ:
ՄԻԱԲԱՆՔՍ/ ՄԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Գ: ՊԱՏԱՐԱԳ ԻՆՉ :Ա:
ԱԻԱԳ ՀԻՆԳՇԱԲԱՐ ԱԻՐ ՀՈ/ԳՈՅՆԳԱԼԱՏԵՆ, :Բ: ՓՈՒ-
ՄԱՆ ԱՎՏՈՒԱԽԱՌՆԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՃՆԻՆ:

15. ԿԱՄԱԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՅ ԵԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԲ ՄԵԾ ՊԱ-
ՐՈՆ ԲՈՒՐԲԷԼԻՆ ԵԻ ՈՐԴՈՑ ԻՒՐՈՑ ԲԵՇՔԵՆԱ ԵԻ ԻՆԱ-
ՆԻԿԻՆ. ԵՍ ԳՈՆՑԵ ԱՄՈՒՍԻՆ ՎԱՐՃԱՄԱՑ, ՈՐԴՈՑ ՇԱ-
ՀՈՒՇԵՑՈ, ԴՈՒՍՏՐ ԻՈՒՏՐՈՎԿԱ՝ ՅԱԶԳԵ ՏԱՐՍՅԱ-
ՑԵԱՆՑ, ԵՏՈՒ Ի ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՆՑ ԵԻ ՀԵՐԵԱՆԵԱՑ ԻՄՈՑ
Ի ՄԲ ՈՒԽՏՍ ՎԼԱԽՆ ՀՈԳԻՈՐԴԵԱՑ ԻՄՈՑ ՈՒՔԱՆԱ, ԱՄԱ-
ՏԻՆ, ՈՐ ՏՂԱ ԼԱԽԻՐԱԿ Ի ՔՄ ԿԱՏԼԱՐԵՑԱՆ. ԴԻՏԻ ՄԲ
ԳԵՐԳՆ ԻՒՐ ՀԵՐԵՆԱԻՔՆ ԻՒՐ ԽԱԶԻՆ ՄՏԱՒՔՆ Ի ՀԱՄԱ-
ՄԱՏԵՆ՝ ԶԳԱԶԱՐԱՓՈՍԻՆ ԷԳԻՆ՝ :Բ: :Ա: ԴԵԿԱՆ՝
ԳՆՈՒԱՄԾՔ ՈՒ :Ձ: ԴԵՎԱՆ՝ ԳՆՈՒԱՄԾ ԲԱՄԲԱԿ ՀՈՂ ԵԻ
ՀԱՄԱՄԱՏԵՆ ՈՒ ԶՈՐՉԱՔԱՐԻՆ ՀՈՂՆ Ի ԹԱՂՉՏԱԳ, ԵԻ
ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻՆ Ի ՏԱՐԻՆ: :ԲԲ: ՊԱՏԱՐԱԳ ՄԲ.

ԽԱԶԻՆ ՏԱՒՆԻՆ :Դ: ԽԱՄԱՏԻՆ, :Դ: ՈՒՔԱՆԱ, :Խ:-ԻՑ (քառասից) ՏԱՒՆԻՆ՝ :Դ: ՊԱՏԱՐԱԳ, :Բ: ԳՈՆՑԻՆ :Բ: | ԹՈՒԵ-
ՏԵՆՈ: ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՁՆԻՆ՝ ՅԱՑ ԵՒ ԽԱՓԱՆՈՂՔՆ
ԴԱՏԻՆ Ի ՏՅ: | ՈՎ ՀԱԿԱՎՈԱԿԱԿ՝ ՄԵՐՈՑ ԿԱՄ ԹԱՒՏԱՐԱՑ,
ՄԵՐ ՄԵՂԱՑՆ ՏԵՐ Է ԱՌԱՋԻ ՔԻ. ԹՎ. :ԶՂԴ: (1345):

16. Զախ կողմում՝

ԿԱՆԿՆԵՑԱԿ ՄԲ ՆԻԿՈՂԱՑՈՍ ԹՎ. ՊԺԱ (1362), ՄԵԿ
ՏՈՒՆՆ ՄԻԱԲԱՆԻՑ:

Աջ կողմում՝

ԿԱՆԿՆԵՑԱԿ ՄԲ ՄԻՆԱՍՍ Ի ԲԱՐԵԽԱՒՍՈՒԹԻՒՆ ԱՇԽԱՐ-
ՀԻ. ՄԵԿ ՏՈՒՆՆ ՄԲ ՄԻՆԱՍԻՆ:

17. ՍԱՑ Է ՏԱՃԱՐ ԱԼՍՈՒԱԾԱՑԻՆ

ՃԻՆԵԱԼ ՑԱՆՈՒՆ | ԶՕՐԱՑ ՎԵՐԻՆ՝

ԳԱԲՐԻԵԼԻՆ | ԵՒ ՄԻՔԱԿԵԼԻՆ |

ՍՊԱՍՈՈՐՔ ԱԼՍՈՒԱԾ ԲԱՆԻՆ |

ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՄԸՐ | ԱԼՍՈՒԱԾԱՏՐԻՆ,

ԿԵՆԱԿՑԻՆ ԱՂՈՒԹ ԽԱՅԹՆԻՆ |

ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ | ՍԱՏԱՐԻՆ | ՄԱՐԵՄ ԽԱՅԹՆԻՆ |

ԵՒ ԶՈԱԿԱՑՆ ԽԱԶԱՏՐԻՆ, ՍԻՄԵՊՆԻՆ,

ՅՈՀԱՆՆԻՆ, ՄԱՐԻ ՄԵԼԻՔԻՆ. ԹՎ. ՊԺԷ (1408):

18. ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ԱԼՍՈՒԱԾԵՆԿԱԼ ԵՒ ՄԲ ՏԱՃԱՐՍ | ՃԻ-
ՆԵՑՕ ՑԱՆՈՒՆ ՄԻՔԱԵԼԻ, ԳԱԲՐԻԵԼԻ | ԵՒ ԱՄԼԵՆԱՑՆ |
ԵՐԿՆԱԻՆ ԶՕՐԱՑՆ ՑԻՇԱՏԱԿ | ՊՐ ԱՎԱՐՔԻՆ, ԾՆՈՂԱՑՆ
ՊՐ ՍԱՐԳՄԻՆ, ԳԱՐԱՆԻՆ | ՆՈՐ ՊԼԱՄ | ԼՈՆՅԻՆ, ՄԵՐՀԴ-
ԴԵՐԻՆ, ՈՒԼՈՒԽԱՅԹՈՒՆՅԻՆ, ԱՎԱՔ ՏԻԿՆԱՅ, | ՑԱԿՈ-
ԲԻՆ, ԹՈՒՄԱՆԻՆ ԵՒ ՍԱՐԳԻՆ ՔԱՀԱՆԱՑՅԻՆ ԵՒ ՔՈՒ-
ՐՈՉՆ ՄԵԼԻՔԻՆ: ԹՎԻՆ ՊՀԴ (1425), ԱԻԳՈԼՍՈՍԻՒԺԵ (15):

19. ԹՎԼԻՆ | ԶՂԵ: (1546): | ԿԱՄԱԻՆ ԱՑ ԵՍ ՍԱՐԳԻՆ ԿԱԹՈ-
ՂԻԿՈՍ, ՈՐԴԻ ՀԱՏԻՐ ՄԵԼԻՔԻՆ, ԹՈՌՆ ՄԵՇԻՆ ՍԱՅՏՈՒ-
ՆԻՆ ԵԻ | ԳՆԵՑԻ ԶՀԱՅՐԵՆԻՔՆ ԿԱՍՐԱՑ :Զ: ԸՍՏԱԿՆ
ՄԵՂԱԿ ՏԱՆ :Դ: ԸՍՏԱԿՆ ՈՒ ԿԵՍ ԱՌԱ. ՏՈՒՆՈՑ, :Բ:
ԸՍՏԱԿՆ ԿՈՌԱԼԱՆԱ. :Դ: ԸՍՏԱԿՆ ՏՎԻ ՄԲ. ՈՒԽՏՍ
ԳԱՆԶԱՅՍԱՐԱ: ՈՎ ԶԱՅՍ ՀԱՅՐԵՆԻՔՍ ՀԱՆԵ Ի ՄԲ. ԵԼ-
ԿԵՂԵՑՈՑՍ, :ԳՃՔ: ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆԶՈՎԱԾ Է. ՄԲ. Ո-
ՎԱՆԻՍԻՆ ԿԱՊԱՄ:

20. ԲԱՐԵԽՈՍ Է ՄԲ | ՆՇԱՆՍ / ՄՀԴՄՍ | ՅՈՀԱՆՆ | ՆԻՍ | ԻՆ
ԿԵՆԱԿՑԻՆ Սէֆէր ՊԻՔԱՅԻՆ. ԾՆՈՂԱՑՆ ԽԱԶ/ԳՈՒԻ-
ԶԻՆ ԵՒ ՇԱՀՆՈՒՐԻՆ. ՈՐԴԻՌՈՑՆ ԵՂԻԱԻՆ/. ԴԱՏԵ/ՐՆ
ԵԱ/ՂՈՒԹ/ ՊԻՔԱ/ՑԻՆ Ի /ԴՈՒՌՈՆ/ ՄԲ ՑԱՐՈՒ/ԹԵՐՄԱՆ |
ԹՎ. ՈՃԸԱ (1682):

21. ՓԱՌԱՒՈՐ ՏԼԱՋԼԱՐՍ ԱԼՍՈՒԱԾԱՑԻՆ,

ՈՐ Է ՊԱԼՏԿԵՐՔ ՀԼԱՅԷԼՈՅՑ ԱԶԳԻՆ,

ՎԵՐՍՏԻՆ ԿԱՌՈՒՑԱԽ ՀԼՄԱՆՑ

ՏՐՕՔ ՈՂՈՐՄՈՒՔԵԱՄՅՐ ՂՐԸՄԱ ԵՐԿՐԻՆ |

ՑԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՑ ՈՒՐԱՎԱՐՈՒ ԿՈՒՄԻՆ,

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄՅՐ ՑԱԿՈՐԱ ՔԱԶ

ՀՐԱԲՈՒՆԱյլեյտին ԵՒ ՎԵՐԱԿԱՍյՈՒԹԵԱՄՅՐ |

ՄԼԱՋՏԵԽԵՍԻ ՑՈՒՅԵԱՄԱՆԵՍԻՆ ԵՒ ՄԼԱՋՏԵԽԵՍԻ ԱՅՏ-

ՆԻՆ ՔԼԱՋԼԱՅԵլԵթիոՑ |, ԶԵՌԱՄՅ

ՔԱՐԳՈյթ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԵՒ ՏՈՒՆԱԿԱՆԻՆ.

[Ի] ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ՏԵՐ ՎԱՐԴԱՆ ՔԱԼՃԱՆԱՑԻՆ],

ՍԱՐԳԼԻՆ ՏԻՐԱՑԻՆ. ԹՎԻՆ ՈՃԸԱ (1702)-ԻՆ:

22 ա-դ. ՑԻՇԱՏԱԿ Է ԽՆԿԱՆՈՑԻ ՏԱՊԱՆԱԿՍ...Շ ՊԵՌԼԱ.
ԹԱՐՁՐՈՒ(՞) ՃՂՈՎՐԴԻՆ. Ի ԴԼՈՒՅՈՆ ՄԲ ԷԶՄԼԻԱԾՆԱՑ.

ՇԼԻՆՆԵՋԱԽ ՁԵԼՈՒԱՄՐԻ ՀՈՌՄԿԱԼԱՅԵՑԻ ՏԵՐ ՊԵՏՐ-
ԼՈՅ ՎԱԼԴԻԼԱՅՊԵՏԻՆ: Ի ՎԱԵԼՈՒՄՆ ՍԻՄԵՈՆ ՎԱՐ-
ԴԱՊԵՏԻ. ԹՎԻՆ ՌՃԴԴ (1725) ԲՆ.

23. ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄՅԻ ԱՅ ՎԵՐՍԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱԽ ԾՐ
ԽԱՉ ՎԱՆՔՍ| ԳԵԶԵՑԿԱՅՈՐԻՆԵԱԼ. ԹԷ ՏԱՃԱՐԻ ԵՒ ԹԷ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՄՐԱՀՔՆ ՊԱՐԸՊԱԽԻՆ ՊԱՐԱԳԱՑԻՔ. ՈՐ Է
ԱԹՈՌ ԲՈԼՈՐ ԿՂԶՈՅՍ ԼՈՒԽԱՀՈՐՁԱԴԱԽԱՆ
ԱԶԳԻՆ. ԱՅՍԼԻՆՔՆ ԿԱՖԱՅՈՒ, ՂԱՐԱՍՈՒՅՈՒ, ՊԱՂՁԱ-
ՍԱՐԱՅՈՒ, ԿԵՕԶԼԵՎԵՅՈՒ ԲՈԼՈՐ| ԳԻՒՂՈՐԵՒՔԻ
ՀԱՅՆԴԵՋՐ ՂԱԻՇԱՆԱԻՆ. ԸՆԴ ՆՄԻՆ ՈՒՌՈՒՄԵ-
ԼԵԱԿԻՆ. ՈՐՔ ԵՂԵՆ| ԶԵՐՆՏՈՒ ԲԱՐԵՊԱՇՏՈՐՔՆ ԶԵՐՄ-
ՌԱՆԴ ՄԵՐՈՎ. ԱՐՔ ԵՒ ԿԱՆԱՔ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄՅԻ Ի
ԺԱՄՄԱՆԱԿՆ ԱՌԼԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱԽՆ ԹԱԴԱՄԱՅ ԱՐ-
ՔԵՊԼԵԽՎՈԼՊՈՍԵՒ] ԿՂԶՈՅՍ (ՈՐ ԷՐ ԱՇԼԱյԿԵՋԻՏ ՅԼՈՒ-
ԼԱԽՆՈՒ ՊԱԼՏՐԵՒԱՐԴԻ ԽԿԼՈՒՏԼԱԽՆԴՆԼՈՒԿԼՈԼՍ-
ԼՈԼ ԲԱՂԻՇԵՑՈՅ), ՈՐ ԵՂԵԽ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒ ԵՒԿ ՊԱՏՃ-
ԱՅՈ ՇԽՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԱԶՄԱՐԴՈՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄՐ]
ՎԼԱԽՆ] ԻՒՐՈՅ ԽՈԳՈՅՆ ԵՒ ՆԱԽՆԵԱՑՆ: ԵՒ ԵՂԵԽ
ՆԵՐԹԻՈԶ ՓՐԿՉԻՆ ՄԵՐՈՅ 1751, ԻՒԿ ԸՍԼՏՀ ՀԱՅՈՑ ՌՄ:
ՈՎ ԲԼԱՄՐԵԿԱՅԱՀՏԼՈյՆՔ, Ի ՅԸՆԹԵՌՆՈՒԼ ԶԼԱՄՐՁԱԿԵ-
ԼԱՅԳԼԵՐՄ ՅԻՇԵՑԵՔ ՄԻՈՎ ՀԱՅՐ ՄԵՐԻՒ| Ի ՎԵՐՈՅԳՐԵ-
ՑԵԱԼ ԲԼԱՄՐԵԿԱՅԱՀՏԼՈյՆՔՆ, ԵՒ ԱՅՑԵԼՈՒ ՄԼՐՁՈՅՑ
ՏԱՆՍ ՑԱԴԱՄԱ ԵՒ ԵՐ ԱԲԵՂԱՑԵՄՅԻ:

24. ՏՐ |ՅԼԻՇԱԼԱԿ] Է ՄՐ ԽԱ] ԶՍ|
ԽԱՆՈՒՄԻՆ ԵՒ ԴՍՏԵՐՆ ԱՑԱՊԽԱՆԻՆ,
ՈՐ |ԵՏ ՂԶԼԱՐԱ ՄՐ ԱԾԱԾՆԻ
ԵԿԵՂԵՑՈՒՆԹՎԼԻՆ. ՌՄԵ (1756).|
ՄԱՐԱԼՆ ԴՎԱՌ Է:

25. Ի ՆԵՐ ՇԵՐՄԻՆ ԵԴԵԱԼ Է ՄԱՐՄԻՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԵՒ ԱԶ-
ԳԱՍԵՐ ԱԶՆԻՒ ԳՐԻԳՈՐԻՈԶԱՄԱԼԵԱՆ ԽԱԼԴԱՐՈՎԻՆ,
ՎԱԽՃԱՆԵ|ԼՈՑ 1787 55 ԱՄԱՅ ԵՒ ԿՆՈԶՆ ԿԱՏԱՐԻՆԵԻ
ԶԱՔՐՈՎՆԱՑԻ՝ 84 ԱՄԱՅԻ 11 ՆՈՑԵՄՐԵՐԵ| 1823]. ԸՍ
ՊԱՏՈՒԻՐԻ ՍՈՐԻՆ ՈՐԴԵԳԻՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ
ՎԱՂԱՐԺԱՊԱՏՑԻ ԶՈՍԿԵՐՍ ԱՅՈՆ ՀԱՆԵԱԼ Ի ՀԻՆ
ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆԷ ԱՍՏ| Ի ՄԻԱՍԻՆ ԱՄՓՈՓԵԱՑ Ի ՑԻՇԱ-
ՏԱԿ ԿԵՆԴՐԱՆԻ ԵՐԱԽՏԵԱՑ ՆՈՐԻՆ:

26. ՅԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ ԵՒ ՈՍԿԵՐՔ
ՅՈՎԱԿԻՄՎՅ ՈՐԴԻՒՅ ԲԱՐՍԴԻԽԱՏԱՏԵԱՆԻ, ՈՐ ԷՐ
ԱՍՏԻՉԱՆԱԿ| ՂԵՆԵՐԱԼ ՄԱԻՈՐ ԵՒ ԿԱՒԱԼԵՐ
ՆՇԱՆԱՑՆ ՄՐԲՈՅ ՆԱՀԱՏԱԿԻ ԼԵՋ ՅԱՂԹՈՂԻՆ
ԳԵՈՐԳՎՅ ԶՈՐՐՈՐԴՆԻ ԱՎՏԵԱՑԱՆԻ ԵՒ ՄԼՐՁՈՅՑ
ԱՌԱՔԵԼԱՊԱՏԻ ԻՇԽԱՆԻՆ ՎԼԱՏԻՄԻՐԻ ԶՈՐՐՈՐԴ
ԱՎՏԻՃԱՆԻ. ԾՆԵԱԼ ԵՐ ՅԱՄԻ ՏՆ 1756 Ի ԴԵԿՏԵՄՐԵՐԻ
1-ԻՆ. ՎԱԽՃԱՆԵԱՑ ՅԱՄԻ ՏՆ 1809 Ի ՄԱՅԻՆԻ 10-ԻՆ:

27. ԵՒ ԱՐԴ, ՏԵՐ՝ ԵՂԻՑԻՆ ԱԶՔ ՔՈ ԲԱ.Ց ԵՒ ԱԿԱՆԶՔ| ՔՈ
ԱՌ Ի ԼՍԵԼ ԶՊԱՂԱՏԱՆՍ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ| ՔՈ Ի ՏԵՂԻՇԱՑ
ՅԱՅՍՄ .| 1888, Թ. ՔՐ. ԳԻՐՔ Դ. ԹԱ.Գ, ԳԼ.Ը:

28. ՄՐ |ԽԱՅՍ ԱԶԱՏԵՑԻ Ի
ՅԱՓԸՆԱԿՎՈՒԹԵՆ| ԵԼԵՌՆԱԿԱՆ ԽՈՒՑ
ԻՄՈՎ ԱՐԴԵԱՄԲ, ԵՍ ՂԱԶԻ|ԲԷԿՈՎ ԵՆԱՐԱԼ
ՄԱՅԻՈՐ ԳԱԲՐԻԵԼ ԵՒ ԵՏՈՒ ՑԻՇԱՏԱԿ
ՄՐԲՈՅՑ ԱԹԼՈՒՈԼՈՅՑՆ ԷԶՄԻԱԾՆԻ Ի
ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏՆ ԵՓՐԵՄՎՅ
ՄԼՐՁԱՋԱԱՆ ԿԱՄՐՈՒՂԼԻԿԲՍԻՆ
ՀԱՅԼՈյՑ |1814|Ի:
Մանոք. Խաչի կորառն ամբողջապես զարդարված է երկնա-
լաց նոճիների պատկերներով:

29. Ի :ՆՇ: ԹԼՈՒԽ-ՆՀՀԱՅՈՑ :ՄԺԹ: ԹԼՈՒԽՆՀՀՈՌՈՄՈՑ.
Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԱՌԱՊԱՏԻՒ ԵԻ ՀՈԳԵՒՈՐ ՏԵՍԱՌՅ
ՍԱՐԳՎՍԻ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹԱԴԻԿՈՍԻ ԵԻ Ի ՄԵԾԱՓԱՌ ԹԱԳԱ-
ՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ԳԱԳԿԱ ՀԱՅՈՑ ԵԻ ՎՃՐԱՑ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ,
ԵՍ ԿԱՏՐԱՆԻԴԵ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳՈՒՏԵ, ԴՈՒՏՏՐ ՎԱՍԱԿԱ
ՍԻՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱԻՈՐԻ ՅՈՂՈՐՄՈՒԹԻՒՆՆ ԱՅ ԱՊԱԻԻՆԵ-
ՑԱ ԵԻ ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԱՌՆ ԻՄՈ ԳԱԳԿԱ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ ՇԻ-
ՆԵՑԻ ԶՍՈՒՐԲ ԿԱԹԱԴԻԿԵՍ, ԶՈՐ ԷՐ ՀԻՄՆԱԴՐԵԱԼ ՄԵ-
ՄԻՆ ՍՄՊԱՏԱ ԵԻ ԿԱՆԳՆԵՑԱՔ ՏՈՒՆ ԱՅ ՆՈՐՈԳ ԵԻ
ԿԵՆԴԱՆԻ ԾՆՈՒՆԴ ՀՈ[Յ]ԳԵՒՈՐ ԵԻ ԱՐՁԱՆ ՄԵՏՆՁԵՆԱ-
ԻՈՐ. ԶԱՐԴԱՐԵՑԻ ԵԻ ԶԱՐԴԻՒՔ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆԱԻՔ
ՆՈՒԵՐՔ ԻՆՉ Ի ՔԼՐԻՍՈԼՅ ԵԻ ԶԱՐՄԻՑ ԻՄ ԵԻ ՈՐԴՈՑ|
ՍՄՊԱՏԱ, ԱԲԱՍԱ ԵԻ ԱՇՈՏՈ.

ՀՐԱՄԱՅԵԱԼ ԵՄ ԵՍ ՏԼԵԼԻ ՍԱՐԳԻՒ ՍՊԱՍԱՌՈՐԱՑ ԵԿԵ-
ՂԵՑՈՑՍ, ՅԵՏ ԷԼԻՑ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԹԱԳՈՒՀՈՑՍ ԶՎԱՐԴԱ-
ԻԱՐԻՆ ՅԻՄԼԵԱԿԱՆ ՄԻՈՎ ՔԱՌԱՍՆԻԻ ԿԱՏԱՐԵԼ Ա-
ԽԱՓԱՆ| ՄԻՒՆՉԵԻ Ի ԳԱԼՈՒՍՆ ՔԼՐԻՍՈԼՅ: ԵԹԵ ՈՔ
ԶԱՐՁԱՆԱԳՐԵԱԼԴ ԱՆՓՈՅԹ ԱՌՆԵ, ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼ Ե-
ՂԻՑԻ Ի ՔԼՐԻՍՈՍԻՆԵ:| Ի ՎԵՑ :ՈՒՆ: ԵԽ :Գ: ԱՄԱՑՆ ԱԴԱ-
ՄԱ Ի :Ո:ԲԺ: ԱՄԻ ՄԱՐՄՆԱՆԱԼՈ ԱՌԼԱԻՆ ԲԱՆԻ :ԶԸԺ:
ԱՄԻ ՀԱԿԱՏԱԼՈ Ի ՔԼՐԻՍՈԼՅ ՀԱՅՈՑ: ԳՐԵՑԱՌ ՅԻՇԱՏԱ-
ԿԱՐԱՆՍ Ի ԶԵՌՆ ԻՄ ԲԵՆԵ:

30. ՅԱՄՍ ԱՌԱՊԱՏԻՒ ԵԻ ՀՈԳԵՒՈՐ ՏԵՍԱՌՅ ՊԵՏՐՈՍԻ
ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵԻ Ի ԹԱԳԱԿՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍՄԲԱ-
ՏԱ, ՈՐԴԻՆ ԳԱԳԿԱ ՏԱՀԱՆՇԱՀԻ Ի :ՆԶԵ: (1036) ԹՈՒԱԿԱ-
ՆԻՍ, ԵՍ ԱՊԼԴԱՐԻՊ ՄԱՐՁՊԱՆ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐՈ ԻՇԽԱՆԻ
ԵԻ ԹՈՌՆ ԱՊՈՂԱՄՐԻ ԵԻ ԵՂԲԱՑՐ ՎԱՀՐԱՄԱ ԵԻ ՎԱՍԱ-
ԿԱ, ՇԻՆԵՑԻ ԶՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻՉՍԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՍ ՅԱՆԻ
ՇԱՏ ԶԱՆԻԻ ԵԻ ՄԵԾԱԾԱՆ ԳԱՆՁԻՒ, ԵԻ ԳՆԵՑԻ ՀԱԼԱԼ
ԸՆՉԻՑ ԻՄՈՑ ԿՈՒԴՊԱԿԱՆԻ :Գ: ԵԻ ԶԻՐՑԱՆ | ԵԻ ԱՅԳԻ

ԵԻ ՀՈՂԵԱՐ ԵԻ ԵՏՈՒԻ Ի ՍՈՒՐԲ ՓՐԿՉՈՒ, ԵԻ ԶԱՐԴԱՐԵՑԻՑԻ
ՈՍԿԻՈՎ ԵԻ ԱՐՄԱԹԻՈՎ ԵԻ ԱԿԱՄՔ ՊԱՏՈՒԱԿԱ-
Մանոր. Գրչագիրն ամբողջական չէ:

31. Ի :ՈՄԵ: (1208) ԹԻԼԻՆ | ՇՆՈՐՀԻՒՆ | ՔԼՐԻՍՈԼՅ. ԵՍ
ՄԱՆԴԱՏՈՐԹԱԽՈՒՑԵՍ ԱՄԻՐՍՊԱՍՍԼԱՐ | ՇԱՀՆՇԱՀ ԶԱ-
ՔԱՐԻԱ. ՇԻՆԵՑԻ ԶԱՐՁԱՆՍ ԵԻ ԶՊԱՐԻՍՊՈՍ ՎԱՍՆ ՅԻ-
ՇԱՏ/ԱԿԻ ՄԵԶ ԵԻ ՇՆՈՂԱՑ ՄԵՐՈՑ:

32. ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՅ. ՀԱԻՐ ԵԻ ՄԻԱԾՆԻ ՈՐ-
ԴՈՑ ՆՈՐԱ ՅՆ. ՔԻ ԵԻ ՊԱՐԳԵՒԱԻՔ ԱՄԵՆԱՍԼՈՒՐՅԲ ՀՈ-
ԳՈ|, ԵՍ ԱՐՁՈՒԽԱԹՈՒՆՍ ՆՈՒԱՍ ԱՂԱԽԻՆ ՔԻ. ԴՈՒՍՏՐ
ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻՆ ԳՐԴԻՆ ԵԻ ԱՄՈՒՄԻՆ ՎԱԽ-
ՏԱՆԿԱ. ԹԱԳԱԱՌՈՎՁՆՈ ՅՆ. ՀԱԹԵՐՔՈ ԵԻ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՎԵՐԻՆ ԽԱԶԵՆՈՎ ՄԵԽԱԿ ՇԻՆԵՑԻ ԶՄԲ. ԿԱԹՈ-
ԴԻԿԵՍ Ի ՏԵՂՈՉ ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆՆ ԱՌՆ ԻՄՈ ԵԻ ԶԱԿԱԿԱՑ
ԻՄՈՑ ՀԱՍԱՆ՝ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻԼՍ ԻՄՈ ԵԻ ԳՐԻԳՈՐԻ, ՈՐ
ՁԻԼԻ ՏԵՐՆ ԿԻՍԱԿԻՐԵԱ ՎԱԽՃԱՆԵԼՈՑ. ԶԻ ՎԱՍՆ ԻՄ ՄԵ-
ՂԱՑ ԻՐԱՏԵԱՑ ԶԻՆ ԱԾ. ԵԻ ԵՐԱՐՉ | Ի ԳԼԽՈ ԻՄՈ ԶԵՐԿՈ-
ՍԵԱՆ ՊՍԱԿԱԻՆ ՎԱՅԵԼՈՒԶ. ԶԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ ԻՄ ՀԱ-
ՍԱՆ ՍՊԱՆԱԿ Ի ԹՈՒՐՔԱՑ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻՆ ՎԱՍՆ ՔՐԻՍ-
ՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱԿԱՏՈՑՍ ԵԻ ԶԿՆԻ ԵՐԻՑ ԱՄՄՈՑ ԵԻ ԿՐՏ-
ՍԵՐ ՈՐԴԻՆ ԻՄ ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐՆ ԿՈՉԵՑԵԱԼ ԶՊԱՐՏ ԲՆԱՒ-
ԹԵԱՆՍ ՀԱՏՈՒՑԱՆԵԼՈՎ ՎՃԱՐԵԱՑ Ի ԿԵՆՑԱՂՍ ԵԻ ՓՈ-
ԽԵՑԱՆ ԱՌ ՔՍ. ՍՈՒԿ ԱՆՄԻՒԹԱՐ | ԹՈՂԼՈՎ ԹՇՈՒԱՌՈ-
ՑԵԼՈ ՄԱԿԻՐՍ ԻՒՐԵԱՆՑ. ԱՅԾ ԶԻ ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՒ-
ՐԵԱՆՑ ՅՈՑՍ Ի ՄՏԻ ԵԴԵԽԱԼ ՆՈՑԱ ՇԻՆԵԼ ԵԿԵՂԵՑԻ
ՅԱՅՍՍ ՏԵՂՈՉ ԵԻ ՈՉ ԺԱՄԱՆԵՑԻՆ ՎԱՍՆ ԱՐԱԳԱՀԱՍ
ԼԻՆԵԼՈ Ի ՎԵՐԱ ՆՈՑԱ ՄԱՀՈՒՆ, ԻՆՉ ԱԻԱՆԴԵՑԻՆ ԱՆ-
ԴԱՐՁԻԻ ԿԱՏԱՐԵԼ ԶՓԱՓԱԳ ՍՐՏԻՑ ՆՈՑԱ. ԵԻ ԻՄ
ՅԱՆՉՆ ԱՌԵԱԼ ՄԵԾ | ՅՈՒՍՈՎ ԵԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԲ. ՇԻՆԵՑԻ

ԶՔԱՆԱՐԱՆՍ ՎԱՍԻ ՓՐԿՈՒԹՅԵ. ՈԳՈՑ ՆՈՑԱ ԵՒ ԻՄՈ ԵՒ
ԴԱՏԵՐԱԾՈՑ ԻՄՈՑ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ԶԱՐՄԻՑ: ԱՐԴ ԱՂԵՐՍԻՒ
ՀԱՅՅԵՄ ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԵՔ ՍՐԲՈ ԽՈՐԱՆԻՄ ՅԻՇԵԼ
ՅԱՂԱՔԻՄ ԶՎԵՐԱԳՐԵԱԼՍՆ Ի ՄՄԱ: ԿԱՏԱՐԵՑԱԿ ՄԲ. ԳՎ-
ԻԱՐԱՆՍ Ի ԹԻԱԿԱՆՈՒԹԵԼԱՆՅ ՀԱՅՈՑ :ՈԿԳ: (1214), Ի
ՓԱՌՈՒ ԱՅ. ԵՒ Ի ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ՄԲ. ՈՒԽՏԻՍ. ԵՒ ՍԱՀՄԱ-
ՆԵՑԱՔ ՃԱՌԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑՈՑՍ ԳԵՒՂՍ ԵՒ ԱԳԱ-
ՐԱԿ ԻՒՐԵԱՆՑ ՍԱՀՄԱՆԱԿԻՑ ԶԱՊԱՀԷՆ ԵՒ ԶԵՋԱՆԱՐԱ-
ԾԱՆՑ ԵՒ ԶԲԸՑԱՆՑ ԵՒ ԶԿԱՆԱՉԱՀՈՐ ՈՐ Ի ՎԱՅՈ ԶՈՐ, ԵՒ
ԵՐԿՈՒ ՏՈՒՆ ՅԱՐՓԱ, ԵՒ ՀԱՍՏԱՏԵՑԱՔ ԿԱՄԱԿՑՈՒԹՔ
ԵՂԲԱՐՑՍ ԶԱՒԱԳ ԽՈՐԱՆԻ ԶՊԱՏԱՐԱԳՆ ՅԱՆՈՒՆ ՎԵ-
ՐԱԳՐԵԼՈՑՍ ԿԱՏԱՐԵԼ ԱՆԽԱՓԱՆ. ԵԹԵ ՈՔ ԱՅՍՄ ՎՃՈՒ
ՀԱՏԱՏՈ ԽԱՓԱՆՈՒՄՆ ԱՌՈՆԵ՝ ՅԻՇԽԱՆԱՑ ԿԱՄ ՅԱ-
ՌՈԱԶՆՈՐԴԱՑ ՏԵՂՈՑՍ՝ ԿԱՄ Ո ՈՔ ԵՒ Ի ԲԵՅ, ԽԱՓԱՆԵՍՑԻ
ՅՈՑՍ ՆՈՐԱ ՈՐ ԱՌ ՔԸ. ԵՒ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵՍՑԻ ՑԱՑ:

33. ԹՈՒԱՎԱՆԻՆ] :ՈԿԵ: (1216).

ԾՆՈՐՀԻՆ ԱՅ. ԵՍ ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴԻ ԱՊՈՒՂԱՄԴԻ
ԴԱՅՈՒՆԳՈՐԴ ՍԵՓԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻ ԱԹՈՈՈՑՍ ՄԻՅԵ-
ՐԱ/ԱՂԱՔ/ԻՄ ԱՆԻՈ, ԱՐՀԻԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՍՄ ՆԱՀԱՆԳ-
Ի, ԹՈՂԻ ԶՀԱՄՐԿՆ ՀՈՂՈՑՍ ԶՈՐ Ի ՍԿԶԲԱՆԿ ՍԱՀՄԱՆ
ԵՐ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՄԵՐՈԵԼԵ :ԺԱ: ԴՐԱՄ ՏՄԱԼ Ի ՓԱՄՐԱ-
ՄԱՑ ԵՒ ԱՂՔԱՏԱՑ ԱՌՀԱՍԱՐԱԿ ՄԻԱՊԵՍ ԱՐՆԼՈՎ ՄԻՆ-
ԶԵՒԻ Ի ԳԱԼՆ ՔՐԻՍՏՈՒ: ԱՐԴ ԵՍ ՅԱՂԱԳՍ ԱՅ. ԸՆՏ-
ՐԵԱԼ ՊԱՐՈՆԻՆ ՄԵՐՈ ՏԵՍԱՌԵՋԻ ՔԱՂԱՔԻՄ ԱՄԴՐՄՊԱ-
ՍԱԼԱՐ ՇԱՀՆՇԱՀ ԶԱՔԱՐԻԱԿ ՓՈԽԵՑԵԼՈՑՆ ԱՌ ՔՐԻՍ-
ՏՈՍ ԵՒ ՎԱՍՆ ՅԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՂԱԶԱՏԻ
ԻՒՂՐՈ ԻՒԱՆԵՒ ԵՒ ՈՐԴՈ ՆՈՐԱ ՇԱՀՆՇԱՀ ՍԱՐԳՄԻՆ],
ԱՌԱՎԵՐ ԻՇԽԱՆԱՑՍ ՀԱՈՑ ԱԶԳԱՏՈՀՄԻՄ ԵՒ ՎԱՍՆ
ՀՈԳՈՑ ՆՆԶԵՑԵԼՈՑ ՄԵՐՈՑ ԲԱՐՁԻ ԶԱՅՈ ՀԱՐԿՍ ՅԱՄ-
ԳԵՆՈՒՍ ՄԻՆ] ԶԵՒԻ Ի ԿԱՏԱՐԱԾ ՅԱԿԻՏԵՆԻՍ: ԵԹԵ ՈՔ

ԶԳՐԵԱԼՍ ԳԻՄ ԽԱՓԱՆԵԼ ԶԱՂՆԱ ԴԱՏԱՊԱՐՏԱԿԱՆ ԼԻ-
ՑԻ Ի ՏԼԵԱՌՈՆ] Ե. ԻՍԿ ՈՐ ՃԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՀԵ] ԱՒՐՀՆԵՍ-
ՑԻ ՑԱՑ. ԵՒ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՄՐԲՈՑ ԵՒ ՄԵԶ ԱՂՄԱՒԹՍ
ԱՌՆ] ԵՆ ԿԵՆԴԱՆԵԱՑ ԵԱՑ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՑ:

34. Ի :ՈԿԳ: (1219) ԹԻԼԻՆ] ԾՆՈՐՀԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍՈՍ] Ե. ԵՍ
ՄԱՄՆԱԹՈՒՆՍ ԴՈՒՍՏՐ ԽԱԶԵՐԵՍԻՆ ԼԱՒՐԵՑՈ, ԱՆԺԱՄ
Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ԳՆԱՑԻ. ՅԻՄ ՀԱՒՐՆ Ի ՀԱԼԱԼ ԴՐԱՄԵԿ ՈՐ
ԻՆՉ ՏՈՒԵԱԼ ԵՐ, ԱՆՑԵՇԱՏԱԿ ԵՒ, ԾԻՆԵՑԻ ԶԲՈՒՐՁՆՍ
ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՉ ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ: ԱՐԴ ԱՂԱԶԵՄ ՈՐՔ ԿԱՐ-
ԴԱՑՔ ՄԵԶ ԹՈՂՈՒԹԻՒՆ ԽՆԴՐԵՑԵՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍՈՍ]:

35. Ի :ՈՀԶ:] (1227) ԿԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՍ ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐ] ՂԱՂ-
ՀԻԿՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՄ ԱՆՈ ԵՒ ՃԱՌԱՆԳՈՐԴ
ՍԵՓՀԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻ ԱԹՈՈՈՑՍ ՄԵՐՈ, ԹՈՂԻ ԶՀԱՐԿ
ՔԱՀԱՆԱՑ ՔԱՂԱՔԱՑԵԱՑ, ԶՈՐ Ի ՄԱՀՈՒԱՆ ԱԻՐՆ
ՏԱՒՆ, ԵՒ ՓՈԽԱՐԵՆ ՀԱՏՈՒՑԵԱՆ ՄԵԶ ԶԱՒԱԳ ՀԻՆԳ-
ԴԱՐԱԹԻՆ ՊԱՏԱՐԱԳ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԷԿԵՂԵ|ՑԻՄ ՅԱՆՈՒՆ
ՀԱՐԱՑԱՏ ԵՂԲԱԻՐ ԻՄՈ ՂԱՐՓԻՆ, ԿԱՏԱՐԵԼՈՑՆ] Ի
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԽՈՐԱԶՄԵՑԵԱՑ Ի :ՈՀԴ: [ԹՈՂԻՆ]. ԵՒ ԶՈՒ-
ՆԻ ՈՔ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՅԵՐԻՑՈ ՀԱՐԿՍ ԱՌՆՈՒԼ ՄԻՒՆ-
ԶԵՒԻ Ի ՆՄԻՆ ՓՈՂՆ. ԵՒ ԵԹԵ ՈՔ ՅԱՆԴԳՆԻ ԵՒ ԿԱՄ
ԶԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԵԼ...

Մանոք. Արձանագրությունը թերապարտ է:

36. ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ. ԵՍ ՎԱՂՏԱՆԳ ՈՐԴԻ ՍՄՊԱՏԱ, ԾԱՌ-
ՅԻ. ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ՆԱՆԱ ԱՂԱԽԻՆ ՔԻ. ՄԻԱԲԱՆԵ-
ՑԱԳ ԴԱԴԵ ՎԱՆԱՑՆ ԵՒ ՏՈՒԱՔ Ի ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՄԵՐՈՑ
ԶԵԵԶԱՉՈՐԵՑՆ ԵՒ ԱՑԳԻ ՄԻ Ի ԽՈԶԵՆԵԿՍ Ի ... ԿՆԱ-
ՄԱՐԳ: ԵՒ ՄԵԾԱԾԱԿ ՄԱՍԱՄԲ ԽԱԶ ՄԻ ՄԵԾԱԿ ՅՈՒԽՈՎ.
ԵՒ ԲՆԱԿԻԶՔՍ ՏՐ ԳՐԻԳՈՐԻՄ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱ-

ՆԵՑԻՆ ՄԵԶ :Բ: ԱԻՐ ՃԱՄ ԶԱՄԵՆԱՑՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ
ԶՏԱԻՆ ՅՈՎԱՆՆՈՒ ՆԱՆԱԻՆ ԵՒ ԶՏԱԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ
ՎԱՂՏԱՆԴԱ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ԶԺԱՄՆ ԿԱՄ ԽԼԷ ԶՄԵՐ
ՏՈՒԱԾՍ ՄԵՐ ԵՒ ՄԵՐ ԱԶԳԻ ՄԵՂԱՑ ՏԵՐ Է. Ի ԹՈՒԼԻՆ Ո-
ՂԵ: (1248) ԵՌ:

37. ՅԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ| ՏԵՐՈՒԹԵ. ԱՊԱՂԱ ԽԱՆԻՆ| ԵՒ Ի
ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵ. ՏՐ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԵՒ ՊԱՐՈՆՈՒԹԵ. ՆՈ-
ՐԱԴԻՆԼԻՆ| ԵՒ ՄՐԱՋԱԴԻՆԻՆ ԵՒ ԳՈՒՐՁԱԴԻՆԻՆ. ԵՍ
ՏՐ. ՅՈՀԱՆՆԵՍ ՇԻՆԵՑԻ ԶԳԱԿԻԹՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՉ| ԵՒ
ԵՂԲԱՐՑ ԵՒ ՄՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ. :ԶԼԳ: (1274):

38. Ի ԹՈՒԻՆ|... ԵՍ ՎԱՐԴՍ ՄԵՂՈՒՑԵԱԼ ԾԱՌԱ ԱՅ. ՎԱՍՆ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ| ՀՈԳՈ ԻՄՈ ԵՒ ԶՈՒԳԱԿՑԻ ԻՄ ՃՈ-
ԽԻՆ ԱՊԱԿԻՆԵՑԱՔ ՅՈՂՈՐՄԱԾՆ| ԱՖ. ՏՎԱՔ ԶՄԵՐ ՀՈ-
ԳՈ ՊԱՏԻԱՍՍ Ի ՅԵՐԿՐՈՐԴ ՇԵՆ ԱՌԱՄ/ՆԻՍ ԴԱԻԿԱՏ
Խ: ԵՒ ՊԱՐՏԻՆ ՍՊԱՍԼԱՒՈՐՔ ՍՈՐԱ ԱՄԻՆ :Զ: ԱԻՐ ՃԱՄ
ԱՌՈՒԵՆ :Գ: ԱԻՐ ԻՆՉ ՎԱՐԴԻՍ ԵՒ :Գ: ԱԻՐ ՃՈԽԻՆ ԱՆԽԱ-
ՓԱՆ ՈՎ ԵՒ ԼԻՆԻ ՈՐՉԱՓ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՀԱՍՏԱՏ Է: ՈՐ ԽԱ-
ՓԱՆ ԵՄԵՐ ՅԱՆՑԱՆՑ ՏԵՐ ԵՆ. ՈՐՔ ԿԱՏԱՐԵՆ
ԱԻՐՀՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ:

39. ԹՈՐԻՒՄ|...| ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ. ԵՍ ԼՈՒՍՈՏՍ, ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈ-
ՐՈ ՇԻՆԵՑԻ ԶԱՐՁԱՆՍ/ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՉ ԵՒ ՄՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ
ԵՒ ՅԱՐԵՒՇԱՏՈՒԹԻՒՆ ՇԱՀՆ/ՇԱՀՆ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ԵՒ ՅԱ-
ՄԻՐԱՈՒԹԵԱՆ ՎԱՀՐԱՄԱ ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ԲՈՒՐՁՍ: | ՏԵՐ
ԱՄ ՈՂՈՐՄԵԱ ԼՈՒՍՈՏԻՆ. ԱՄԷՆ:

40. ՇՆՈՐՀԻՒ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄ/ԲՆ ԱՅ. ԵՐ ՍԱՐԴԻԿԻ
Մ/ԻԼԵՆՑ ԲԱԺՐԱՐՍ, ԹՈՂԻ ԶԱՐՁՈՒՄ/ՈՂՈ ՍՈՒՐԲ
ԳՐԻԳՈՐՈ ԶԲԱԺՆ՝ ՄԵՇ ԵՒ ԶՓՈՔ, ՎԱՍՆ ՀԱՆԿԸՏ/Ե-

ԼԱՅՆ ՊԱՏՐՈՒՆԻՆ ՄԵՐՈ ՇԱՀՆՇԱՀԻ ԵՒ ԱՌԱ/ՏՈՒԻՐ ԶԱՒ-
ԿԱՑՆ ԶԱՔԱՐԻԱԼ ԵՒ ԵՂԲԱՐՑ| ՆՈՐԱ ՅԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱ-
ՆՈՒԹԵԼԱՆ: ԷԹԷ ՈՔ Զ/ՅԻՇԱՏԱԿՍ ԽԱՓԱՆԷ ՆԶՈՎԵԼԱ/Լ
ԵՂԻՑԻ ՅԱՄԵՆԱԿԱԼԵՆ ԱՅ. ՀԱՍՏԱԼՈՒՆ| ՊԱՀՈՂՔ
ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ:

41. ԱՌԱՀԱՑՈՑ ԵՒ ԸՆԴՐԵԱԼ ՄՐՈՒՐ/Ր ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՑՆ
ԳԱՆՉԱԿԵՑԻ ՈՐ Զ: ՄՄ ՅԱՆԱՊԱՏԻ ԿԵՑԵԱԼ ԽՈՏԱ-
ՃԱՐԱԿ ԵՒ ԱՆՏԵՍ Ի ՄԱՐԴԿԱԻՆ ՏԵԽՈՒԹԵՆԵ, ԵԿՆ Ի
ՔԱՂԱՔՍ ՄԵՐ Ի ՏՈՒՉՈՒԹԷՆԵՆ ԱՅ. ԱՌՃԱՄԱՅՆ
ՀՐԱՄԱՆ Ի ՏԵԽԱՌՈՒԼԵ ՀԱՍԵԱԼ ՓՈԽԵՑԱՒ Ի ՄՇՏԸՆԶԵ-
ՆԱԻՈՐ ԿԵԱՆՍՆ ԵՒ ԹԱՂԵՑԱԻ ՊԱՆԴԻՏԱԻՐԷ Ի ԳԵՐԵԶ-
ՄԱՆՍ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆԱՑ. ԵՒ ԳԻՐՔ ՍԼՈՒՐ/Ր ՈՍԿԵՐԱՑ
ՆՈՐԱ. ԲԺԵՇԿՈՒԹԻՒՆ ԱՌՈՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱԽՏԱԺԵՏԱՑ: ԵՒ
ԵՍ ՏԼԵՋ ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻ ԶԱՄԱԾՆԻՆ ԿԻՒՐԱ-
ԿԵՆ ԱԻՐՆ ՅԱՆՈՒՆ ՆՈՐԱ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ ԶԻՔՐԻՍՈՒՅ: ՈՎ
ԶՆՄԱ ՄՈՒՏՔՆ Ի ՅԱԹՈՈՒԷՆ ՀԱՆԷ ԿԱՄ ՅՈՒԶԵԼ ԻՇ-
ԽԵ ԿԱՅԵՆԻ ԵՒ ՅՈՒԴԱԻ ԶԱՓ ՆԶՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ:

42. Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵ. ՏՐ. ՅԱԿՈՐՈՍԱՑ ԵՒ ՅԻՇԽԱ-
ՆՈՒԹԵ. ՎԱԽՏԱՆԳՎԱՑ, ՈՐԴՈՅ ՀԱՍԱՆԱՑ, ԵՍ ՅՈՀԱՆԵՍ
ՈՒ ՍԵՐՈԲ ՈՒ ՍԱՐԳԻՍ ՈՒ ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴ/ԽՔ/ՀԱՐԱՄԱՑ-
ՐԱՑ, ՇԻՆԵՑԱՔ ԶԱՄԱԾԻՆՍ/ ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՑՍ. ՅԻՇՂԱ-
ՏԱԿ ՀՈԳՈՑ| ՄԵՐՈՑ: ԱՂԱԶԵՄ ՎԱՍՆ ԶՄԵԶ ՈՒ ԶՄԵՐ
ՄՆԱԴՔՆ ՅԱՂԱԿԻՐՍ ՅԻՇԵՐՑԵՔ:

43. ԵՍ ՀԱՍԱՆ, ՈՐԴԻ ՎԱԽՏԱՆԳԱ. ՏԼԵՋ ՀԱԹԵՐՈ| ԵՒ
ՀԱՆԴԱԲԵՐԴՈ, ԽԱԶԻՆԱԲԵՐԴՈ ԵՒ ՀԱՒԱԽ/ԱՂԱՑԻՆ.
ԿԱՑԻ ՅԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՄՍ| :Խ: (40) ԵԱՏ ՊԱՏԵՐԱ/ԶՄԱ-
ՆԵՐԻ ՅԱՂԻՐԵՑԻ ԹՇՆԱՄԵԱՑ ԻՄՈՑ ԱԿ/ԳՆՈՒԹԵԱՄՐՈՆ ԱՅ. ԵՒ
ԵՂԵՆ ԻՆՉ :Զ: (6) ՈՐԴԻ, Զ/ԲԵՐԴԵՐՍ ԵՒ ԶԳԱԿԱՌՈՒ Ե-

ՏՈՒ ՆՈՑԱ. ԵՒ ԵԿԻ Ի ՎԱԼՆՔՍ ՄԱԼՏ ՅԻՄ ԵՂԲԱԾՐՍ Ի ՏԲՇ
ԳՐԻԳՈՐԵՍ ԵՒ ԵՂԵԿ ԿՐԱՒՆԱՀՈՐ ԵՒ ԲԵՐԵ ԶԻԱԶՔԱՐՍ
ՅԱԶՈՒԱ, ՇԱՏ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵՐԵՐԱՄԱՐ ԵՎ ԲԱԶՈՒՄ ՀՆԱ-
ՐԻՒԹ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՄԲ. ՆՇԱՆ ՀՈԳԻՈՑ ԻՄՈՑ: ԱՐԴ՝ ՎԱՆ
ԶԵՐ ՀՈԳԻՈՑԴ, ՈՐՔ ԸՆԹԵՌՆՈՅՔ՝ ԶԻՍ ՅԱՂԱՒԹՍ ՅԻՇԵ-
ՑՔ :ՈԼԱ: (1182) ԹՈՒԽՈՂ:

Մանոք. Գրչագիրը բերի է:

44. ԿԱՄԱԻՆ ԱԼՍՈՒԾՈՅՑ, ԵՍ՝ ՍԻՄԻԱՆՍ ՏՎԻ/ ԶՄԵՐ
ՀԱՅՐԵՆՏ ԻԳԻՆ, ՊԱՐՈՆ/ԱՑՆ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄՐ՝ ԷԱՉՈ, |
ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ, ՍԼՈՒՐՋԲ ՍՏԵ/ՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՍՈՒՐԲ
ՆՇԱՆԻՍ/, ՄԻՒԹԱՐԱ ՀՈԳՈՑՆ: ՄԻԱԲ/ԱՆՔ ՍԱՀՄԱՆԵ-
ՑԻՆ :Գ: ԺԱՄ ՏԼԵԼՐ /ԸՆԴԱՌԱԶԻՆ՝ :Բ: ՄԻՒԹԱՐԱ/, :Ա:
ԻՆՉ: Ի ԹՎԻՍ :ՉԾԸ: (1309):

45. ԿԱՄԱԻՆ ԱԼՍՈՒԾՈՅՑ, ԵՍ՝ ԱԻԹԱԽԱԹՈՒՆՍ, ԱՄՈՒ-
ՆՎԻՆ ՎԱՂԹԱՆԿԱ, ՈՐԴ/ՈՑ ԽԱԼԱՑՏԱՀԻ, ՏՎԻ :Ձ: ԴԵԿԱՆ
ՍԼՈՒՐՋԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՆ, ՎԱՐԱԳԱ/ ՍԼՈՒՐՋԲ ՆՇԱՆԻՍ:
ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ, ՄԻԱՐԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Գ: ԱԻՐ ՊԱ-
ՏԱՐ/ԱԳ՝ :Բ: ԾԱՌԶԱՐԴԱՐԻՆ, :Բ: ԶԱՏԿԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ
ԱԻՐԸՆ/ԻՆ: ԹՎԿԻՆ՝ :ՉԿԲ: (1313): ԽԱՓԱՆՈՂՆ ԴԱՏԻ:

46. ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅՑ, ԵՍ՝ ՀԱՍ/ԻԿ ՇԻՆԵՑԻ ԶԱՍԱՐԱ-
ՆՈՑՆ ԵՒ ՏՎԿՎԱՐԱԳԱ ՍԼՈՒՐՋԲ ՆՇԱՆԻՍ, ՍԼՈՒՐՋԲ ՍՏԵ-
ՓԱՆՈՍԻ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԼԵՒ ՄԻԱՐԱՆՔՍ/ ՏՎԻՆ :Գ: ԺԱՄ
ՔԱՌԱՍՆ/ԻՑ ՏԱՒՆԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐԸՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒ-
ԾՈՑ: ԹՎԿԻՍ/: ՉԿ: (1311):

47. ԿԱՄԱԻՆ ԱԼՍՈՒԾՈՅՑ, ԵՍ՝ ՈՒՔԱՆ; ՈՐ/ԴԻ ՎԼԱՐ-
ՀԱՄ ՀԱՀՈՒՌԵՑ/Ի, ՏԼԵԼՐ ԵՐԵՐԱՆԱ, ՄԻԱՐԱՆԵՑԱ
ՍԼՈՒՐՋԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ, ԵՏՈՒ Ի ՀԱԼԱԼ ՀԵՐԵՆԵՑ/ ՈՐ ԻՆՉ

ԲԱԺԻՆ ԷՐ ՀԱՍԵԼ, / ԶԽԱԼԻՆ ԸՂԱՎԱՆԻՆ ՀՈՂ/ԵՐՆ ԻՒՐ
Դ: ՀԱՏՈՎՆ ԵՒ ԹՄԲ/ԵՐՈՎՆ: ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԵՒ ՄԻԱ-
ՐԱՆՔՆ/ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ԻՆՉ :Բ: ԺԱՄ, ՍԼՈՒՐՋԲ ՆՇԱՆԻՆ
ՏԱԽՆԻՆ ԿԱՏԱՐԻ: ԹՎԿԻՆ՝ :ՉԳԵ: (1336):

48. (14 ա) Մաղկագիր արծանագրություն
ԲՈՒՐԲԵԼ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆ

49. ԹՎԿԻՆ՝ :ՉՂԱ: (1342) ՇՆՈՐՀԻՒ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄՐ՝
ԲԱՐԵՐԱՐ ԵՒ ՄԱՐԴԱՍԻՐԻՆ ԱԹ. ԵՍ ԱԹԱՊԱԿ ՎԱՐՀԱՄ,
ՈՐԴԻ ԻՒԱՆԵԿ, ՈՐԴՈՒՆ ՄԵԽԻՆ ԵՒ ՀԶԱՒՐԻՆ ԶԱՔԱ-
ՐԻԱՆ ՎԵՐԸՍԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԻ ԶԿՈՒՄՔԵՐ ՍԼՈՒՐՋԲ ՓՐԿ-
ՉԻՍ ՎԱՍՆ ԵՐԿԱՐ ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԼԱՆ՝ ԻՄՈ ԵՒ ՑԻՇԱՏԼԱ-
ԿԻ ՄԵԶ ԵՒ ՆԱԽՆԵԼԱյՑ ՄԵՐՈՑ: ԱՐԴ ԵՍ ԱՍԻԼՍ, ՈՐԴԻ
ԳՐԻԳՈՐՈ ԱՌԱՔԵՑԱ ՊԱՏՐՈՆԻՆ ՀՐԱՄԱՆԱԻՆ ԱԹԱ-
ԲԵԿ ՎԱՐՀԱՄԱ ԵՒ ԵԿԵԼ ԿԱՎՏԱՐԵՑԻ ՄԵԽ ԶԱՆԻՆ ԵՒ ԱՇ-
ԽԱՏՈՒԹԵԱՄՐ՝ ԶՀՐԱՄԱՆԵԼՍ ԻՆՉ ՍՊԱՍԱԻՈՐՔ| ՍԼՈՒՐՋԲ
ՓՐԿՉԻՍ ԸՆԾԱ ՄԱՏՈՒՑԻՆ ՄԵԶ ԶՎԱՐԴԱՎԱՌՈՒՆ
ԿԻՐԱԿԵՆ :Բ: ՊԱՏԱՐԱԳ:

50. ԿԱՄԱԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱԼՍՈՒԾՈՅՑ, ԵՍ՝ ՊԵՆԱ, ՈՐԴԻ
ՍՄԲ/ԱՏԱ, ԹՈՌՆ ԼԻՊԱՐՏԻ, ՏԵՐ ՓԱՆԾԱԹԱՂԻՆ ԵՒ/ Ա-
ՄՈՒՆԻՆ ԻՄ ՍՈՒՆԱ, ՄԻԱՐԱՆԵՑԱՔ ՍԼՈՒՐՋԲ ՍՏԵՓԱՆՈ-
ՍԻՆ / ԵՒ ՏՈՒՎՔ Ի ՄԵՐ ՀԱԼԱԼ ՀԱՑՐԵՆԵԱՑ, ՈՐ Ի/ ՓԱՆ-
ԶԱԹԱՂԻՆ, ԶՄԱԶՄԱՆԵՆՑ ԵՒ ԶԱՒԱՆԵԽՆ/Յ ԷԳԻՆ, ՄԵՐ
ՀՈԳՈՑՍ ԲԱԺԻՆՆ: ԷՓՐԵՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԵՒ ՄԻԱ-
ՐԱՆ/ՔՆ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ՄԵԶ ԶԱՇԱԾՆԻՆ ՏՕՆԻՆ/Զ: ՊԱ-
ՏԱՐԱԳ ԵՒ ՈՎ ՈՐ ՄԵՐ ՀՈԳՈՑ ՏՈՒԱԾ ՎԱԽՄԻՄ ՀԱԿԱ-
ՌՈԱԿ ԿԱՑ, :ՅՃԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ Ն/ԶՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ
ԶՂԵ: (1348):

51. ԿԱՄԱՒ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱԼՍՈՒԾՈՅՑ/, ԵՍ՝ ԶՈՒՄՔՍ, ԹՈՌՆ ԱՄԻՐ ՀԱՍԱՆԱՅ, ՈՐ/ԴԻ ԷԱԶՈ ԵԻ ԿԵՆԱԿԻՑՆ ԻՄ ԽՈԱՆԴՁԵՆ/ ՏՎԱՔ ԶԱՒԱԳ ԱԿԱՆ ԶՐԱՂԱՑՆ ՍԼՈՒՐՋԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ/ ԳԵՐԵԶՄԱՆՆՈՒ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ՄԻԱՅԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Գ/: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍԼՈՒՐՋԲ ԽԱԶԻՆ/ ՏԱԻՆԻՆ՝ :Բ: ԻՄ ԵՂԲԱՒՐՆ՝ ՊԱՐ/ՈՆ ԱՍԱԴԻՆ, :Ա: ԷԼ-ԽՈՒԹԼՈՑ/ ԿԱՏԱՐՈՂՔՆ ԱԻՐՁՆԻՆ Ի ՏԵՐՆ, ԽԱՓԱՆՈՂՔՆ/ ԴԱՏԻՆ ՅԱԼՍՈՒԾՈՅՑ:

52. ՑԱՆՈՒՆ ԱԼՍՈՒԾՈՑ, ԵՍ՝ ԲՈՒԹԱՑԻՍ, ԹՈՌՆՍ ՍԱՄԱԴԱԻԼԻՆ, ՈՐԴԻ... Ս/

ՅԱՆՈՒՆ ԱԼՍՈՒԾՈՅՑ ԵՍ՝ ՍԱՐԳԻՍ, ՈՐ ՏՎԻ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԻՑ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԶՁԱ/ՏԻՆԱՅ ՎԱՐԻՆ ՀՈՂՆ ԱՑԱՆ ՀԱՑՐԵՆԻՔ: ՆԱՔԱՆ ՏՎԻՆ ԻՆՉ ԶԵՅԱՅՏ-ՆՈՒ/ԹԵԼԱՆ/ :Ե:ԱԻՐ/Թ: ԽՈՐԱՆ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԵ, :ՅՃԸ: (318) ՀԱՑՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆԶՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ:

53. ԿԱՄԱԻՆ ԱԼՍՈՒԾՈՅՑ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ, ԵՍ՝ ԻՎԱՆԵ, ՈՐԴԻ ԽԱԼԹԻՆ ԵԻ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ՍԱԽՈՒԽ ԵԻ ՄՈՒՐԱՏ-ՓԱՇԵՍ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍԼՈՒՐՋԲ ՆՇԱՆԻՍ/ ԵԻ ՍԼՈՒՐՋԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՆ ԵԻ ՏՎԻՔ ԶՄԵՐ ԳԻԱԾ ԻԳԻՆ Ի ՍԽՏՈՐԱ-ԼՔ, :Ա: ՀՈՂ Ի ՄԵ/Ծ ՔԱՐ: ՄԻԱԲԱՆՔ ԽՈՍՏԱՑԱՆ :Դ: ՊԱ-ՏԱՐԱԳ՝ :Բ: ԻՆՉ, :Ա:/ ՍԱԽՈՒԽԻՆ, :Ա: ԷՍՈՒԿԱՆԻՆ ՀԱՄ-ԲԱՐԵՄԱՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՁՆԻՆ, ԽԱՅՓԱՆԻԶՔՆ ԴԱՏԻՆ Ի ՏԵԱՌՈՒՅ: ԹՎԻՆ] :ՊԲ: (1353):

54. ԿԱՄԱՒ ԱԼՍՈՒԾՈՅՑ ԵՍ՝ ՈՒՏԱՐ ԵԻ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ԳՈՒՌ/ՃԻԿ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍԼՈՒՐՋԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵԻ ՏՎԱՔ Ի/ ՀԱԼԱԼ ԸՆՉԻՑ ՄԵԶ ՀՈԴՈՐԱԺԻՆ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵԻ/ ՄԻԱԲԱՆՔՆ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ԾԱՌԶԱՐԴԱՐԻՆ :Զ: ՊԱ-ՏԱՐԱԳ՝ [Դ: ԻՆՉ, :Բ: ԳՈՒՌՃԻԿԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ՕՐՀ-ՆԻՆ ՅԱԼՍՈՒԾՈՅՑ:

55. ԿԱՄԱՒ ԱԼՍՈՒԾՈՅՑ ԵՍ՝ ԲԱԼԻՐԻՆԱՅ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՍ ԵՏՈՒ/ ԹԻՄ ՀԱԼԱԼ ԸՆՉԻՑ ԸՆՉԱՑ Ի ՍԼՈՒ-ՐՋԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ: ՄԻԱՅԲԱՆՔՍ/ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ԱՄԷՆ ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍԼՈՒՐՋԲ ԽԱԶԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ՍԻՐ[Հ]ՆԻՆ ՅԱԼՍՈՒԾՈՅՑ:

56. ԿԱՄԱՒ ԱԼՍՈՒԾՈՅՑ ԵՍ՝ ԱՐԵՒՀԱՏ, ՄԻԱՅԲԱՆԵՑԱՔ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵԻ ՏՎԻ :Ի: ԴԵԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՊՈՅՍ: ԵԻ ՄԻԱՅԲԱՆՔ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Ա: ԱԻՐ ԺԱՄ ԽԱԶԳԻՒՏԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՁՆԻՆ ՅԱԼՍՈՒԾՈՅՑ:

57. ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ԲԱՐԵԽՈՍ Է ՊԼԱՋՈՆ ԽՈՒԹԼՈՒԳԵՒՆ ԵԻ ԿՈՂԱԿՑԻՆ ԱԶԻՉ ՄԵԼԻՔԻՆ ԵԻ ՀՕՐՆ ՊԼԱՋՈՆ ՍԱ-ՐՈՒՊԵՒՆ ՈՒ ՂԱԶԱԼՐԻՆ ԵԻ ՄԱԼԻՐՆ ԱԶԻՉԻՆ ԵԻ ՄԱ-ՄՈՒՆ՝ ՇՆԹՈՐԻՆ ԵԻ ԵՂԲՈՐՆ ՊՐ. ՍԱՐԳՍԻՆ ԵԻ ԳՐԵԳՈ-ՐԻՆ ԵԻ ԱՐՄՈՒՇՔԱՒՆ: ԹՎՆ. Զ (1451):

58. ՓԱՌԱՑ ՏԱՑԱՐՍ ԱԼՍՈՒԱյՄԱՅԻՆ՝
ՅԵՐԿՐԻ ԴՐԱԿԽ ԿԵՆԱՑ ՓԱՑՏԻՆ,
ՈՐ Է ՊԱՏԿԵՐ ԵՐԿՆԵՑ ՎԵՐԻՆ
ԵԻ ԵՌԱՆՉՆԵԱՆՆ ԿԱՅԱՆԻՆ.
Ի ԾՆՆԴԵՆԵ ՄԱՐՄՆՈՎ ՓՐԿԻՉՆ
ՅԵՐԵՔ ՀԱՐԻՒՐ ԵԻ ՀԱԶԱՐԻՆ
ՅՈՒԹ ԵԻ ՅԻՍՈՒՆ ՍԿՍԵԱԼ ԱՄԻ (1358),
ԿԱՆԳՆԵԱԼ ՅԱՆՈՒՆ ՄԲ ՆՇԱՆԻՆ,
ՍԱՏԱՐՈՒԹԵԱՄԲ ԻՒՐ ԾԱՌԱՅԻՆ՝
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ ԿՐԱՒՆԱՒՈՐԻՆ
ԵԻ ՀԱՐԱՋԱՏ ԵՂԲԱՐՑ ՆՈՐԻՆ
ԵԻ ԸՍ ՈԳԻՈՑ ՈՐԴԻՈՑ ԲՆԱԻԻՆ:

59. Ա: Ի: (1571) ՀԱՅԵԼՈՅՑ ԹՎԻՆ
ԵՒ ԹԱՄՍԵԱՆՆ ԹԻՆՎԱՐԻՒՆ
ԽՈՂԱԾԱՆԴՐԵԱՍ ԿԱՅԼԱՅՅԵՑԻՆ
ՇԻՆԵԼ ԵՏՈՒՐ ԶՏՈՒՆ ԶԱՆԿԱԿԻՆ
ՎԱԼՍՆ ԵՒՐ ՀԼՈյԳՈ ԵՒ ԻՒՐ ՇՆԼՈյԴԼԻՒՆ
ԽԱԶԵՐԵՍԼԻՆ ԵՒ ՍԱՌԱՑԻՆ
ԵՒ ԵՂԲՈՐՆ ԱԽԵԼՏԻՔԻՆ
ԵՒ ԱՄԼԵՆԱՑՆ ԶԱՐՄԻՑ ՆԼՈյՑԻՆ:
Ստորև՝ մուտքի թվից.
1570:

60. POTENTISSIMO ET INVICTISSIMO MOSCOVITARUM
IMPERATORI ALEXIO IN FERRIS
FELICITER REGNANTI BIC TRONUS SUMNARTE ET
INDUSTRIA FABREFACTUS, SIT FUTURI
IN CONELIS ET PERANNIS FAUSTUM FELIXQUE OMEN.
ANNO DOMINI 1659.

Թարգմ. ՀԶՈՐԱԳՈՒՅՆ ԵՒ ԱՆՀԱՂԹ ՄՈՍԿՈՎՅԱՆ ԿԱՅՄՐ
ԱԼԵՔՍԵՅՅԻՆ, ԵՐԿՐԻ ՎՐԱ ԲԱԽՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ ԹԱԳԱ-
ՎՈՐՈՂԻՆ. ԱՅՍ ԳԱՅՅ, ՄԵՇ ԵՌԱՆԴՈՎ ՈՒ ԲԱՐՁՐ ԱՐ-
ՎԵՍՏՈՎ ՊԱՏՐԱՍՏՎԱԾ, ԹՈՂ ԼԻՆԻ ԳԱԼԻՔԻ ԲԱԽՏԱՎՈՐ
ՆԱԽԱՆՇԱՆ ԱՆՍԱՀՄԱՆ ԵՐԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՈՒ-
ՔՈՒՄ: ՏԻՐՈՉ 1659 թ.

61. ԶՈՐՈՒԹԵԱՄՅԵՆ ԱՅ. ՇԻՆԵՑԱԻ ԵԿԵՂԵՑԵԼԻՅ Ի
ԴԱՌՆ ԵՒ Ի ՆԵՂ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ. ՎԼԱԽՆ ՄՈՎԱ/ՑԵՍԼ
ՄԵՂԱՑ ՄԵՐՈՑ ԵԿՆ ՄԱՐԱՆ ԵԿԵՐ ԶԵՐԿԻՐՍ ԱՂՎԱՆԻՑ
ԵՒ ԱԿԵՐԵՑ ԲԱԶՈՒՄ ՏԵՂԻՆ, Ի ԹԱՎՋԱԿԵԼՈյՌԵՔԵԱ-
Ն ՇԱՀՍՈՒԼԵՄԱՆԻՆ, ՊԱՐՈՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՐԶԱ ՂՈՒԼԻ
ՊԵԿԵԼԻՆ ԵՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐԻՍ ՎԱՐԱՆԴՈՒՄԵ-

ԼԻՔ ԳԱՂՈՒ, ՈՐԴԻ ՄԵԼԻՔ ՇԱՀՆԱԶԱՐԻՆ ԵՒ ՕԺԱՆԴԱ-
ԿՈՒԹԵԼԱՄԲ ՈՎԱՆԻՍԻՆ ԵՒ ՔԱՀԼԱԽՆԱՅԻՑ ԵՒ ՏԱ-
ՆՈՒՏԵՐԱՑ, ՄԵԾԱՄԵՇԱՑ ԵՒ ՓՈՔՈՒՆՑ. ԱՄԵՆ. ԹՎԻՆ
ՌԵՑԻՑ: (1673):

Փակագրերը
Ա. ՊԵՏՐՈՍ ԿԱՐՈՂԻԿՈՍ.

Բ. ?
Գ. ԴԱՍԻԹ.

62. CHRISTOPHORUS AUEDIKUS| BERNATOWICZ
SERENISS MPIOANNIS CASIMIRIREIS POLONIE SECRE-
TARIUS THELONEORUM CRAE REGIAE MAESTA| TIS ET
REIPUBLICA| IN RUSSIA ADMINISTRATOR INCLITA
NATIONIS AR|MENAE LEO|POIE ... NSIS DIRE|CTOR NA...|
ANNO 1599. VIXITAE[TATIS] 1672.| ANNO

Թարգմ.
Քրիստոփոր Ավեդիկ Բեռնատովիչ. Լեհաստանի Հռվիան-Կա-
զիմիր պայծառափայլ բարտուղար, սրբազն ար-
քայական մեծության և Ռուսական Ռեզ-Պոսպոլիտայի մաք-
սատան կառավարիչ, Լվովի հայ ժողովրդի պանծալի ավագ:
Տեսվել է 1599 թ., ապրել է 72 տարի, վախճանվել է 1671 թ.:

63. ՇՆՈՐՀՈՔՆ ՔԻ. ԵՍ ԹԱՐՍԵՂ ԵՊԼԻԽԿՈյՊԼՈՅ, ԱՇԼՈ-
ԿԵՐՏ ՊԵՏՐՈՍ ԿԱՄԲՈՂՆԼԻԿՈյՍԻՆ ԵՒ ՄՆՈՂՍՆ ԻՄ Ա-
ՂԱՅՆ ԵՒ ԳՈՒՂԱՂԱՅՆ Ի ԳԱԽԱՌԵՆ ՎԱՐԱԿՆԴՈՒ Ի
ԳԵՂՁԵՆ ԳԻՇՈՒ, ՆՈՐՈԳԵԱԼ ՊԱԼԵԽՏԱՌԱՑՈՒՑԻ ԶՄԲ. |
ԱԲԼՈՅՆ ԱՄԱՐԱՍԼԱՅ, ՊԱՐՍՊՈՔ ՇՐՋԱՊԱՏԵՑԱՔ
ՀԱՆԴԵՐՉ ՑՈԳՆԱԲԻՒՆ ՍԵՆԵԿՈՔ, ԶԵԿԵՂԵԼԵՅԼԻՅ
ՇՔԵՂԱՑՈՒՑԱՔ ԶԱՐԴՈՒՔ. ՏՈՒԱՔ ՇԻՆԵԼ ԵԿԵՂԵԼԵՅ-
ԼԻՅ ԱՆՈՒԱՄԲ ՄՐՋԲՈՑՆ ԳՐԵԳՈՐԻՍԻ ՀՅՎԱՐԱՆ ՄԲ.

ԱԹՈՂՈՂՈՅԵՆ ԱՄԱՐԱՍՍ. ՈՐ ԵՒ ՄԱՍԻ ԲԵՐԵԱԼ Ի ՆՄ-
ԱՆԵ ԱՄՓՈՓԵՑԱՋՔ ԱՍՏ. ԻՍԿԻ ՀԻՄՆԱՐԿԵՑԱԲԻ ՏԱ-
ՃԱՐՄ :ՌՃՁՉ: (1667) ԹՎԻՆ, ԿԱՏԱՐԵՑԱԲԻ :ՌՃԻԵ:ԻՆ
(1676):

64. ԵՍ ՊԵՏՐՈՍ ԿԱՅԹՈՂՈՂԻԿՈՍ, ԱՇԱԿԵԼԵՐԸ ՂՈՒԿԱՍ
ՎԱՐԴԱՊԵՊԵՏԻՆ ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԿԱԹՈՂԻԿԵՍ. ՑԼԻՇ-
ԼԱՅԱԿԻ ԻՆՉ ԵՒ ԱՇԱԿԵԼԵՐՏԻՆ ԻՄՈՅ ԲԱՐՍԵՂ ԵՊ-
ԼԵԽԿՈՂՈՂՈՅՄԻՆ.

ՅԻՇԵԼԵԿԵՐ Ի ՔՄ:

Փակագրերը
Ա. ՊԵՏՐՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
Բ. ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
Գ. ԲԱՐՍԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

65. Ի :ՌՃԽ: (1691) ԹՎԻՆ, Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՇԱՀ ՍՈՒԼԻՔԵՑՄԱ-
ՆԻՆ ՄԵԾԻ ԱՐՔԱՅԻՆ ՊԱՐՄԻՑ/ ԵՍ ՍԻՄԵՕՆ ՇՆՈՐՀԻՒՆ
ԱՅ ԿԱՂԻՐՈՂԻՐԻՆՈՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ
ԸՆԴ ՀԱՐԱՋԱՏ ԵՂԲԱՐԲ ԻՄՈՎ ԻԳՆԱՏԻՈՆԻ
ՎԱՐԴԱՊԵՊԵՏԻՆ. ՈՐ ԵՄՔ ՈՐԴԻՔ ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԱ-
ՆԱՅԻՆՄԵԾՇԻՆԵՑՈՅ: ՅԱՂՕԹՍ ՅԻՇԵՑԵՔ ՈՐԴԻՔ ՆՈՐ
ՄԻՈՆԻ Ի ՄՏԱՆԵԼՆ ԵՒ ՅԵԼԱՆԵԼՆ ԴՐԱՆՍ ՏԵՂԵՐՈՒՆԻ.
ԱՄԷՆ:

66. ԿԱՄԱԻՆ ԱՆՄԱՀԻՆ ԱՅ ՄԵՔ ԱՂԳՐՄԱՆԱ ԺՈՂՈՎ-
ԼՈՒՐԴԴՔ ԵՒ ՎԱՃԱՍԱՀԱԿԱՆՔ ՇԻՆԵՑԱՔ ԶՄԲ/ ՕԳ-
ՍԷՆՏ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՆՊԱՍՏՈՒԹԵԱՄԲ ԱԹԱՆԱՍ ՎԱՐԴԱյ-
ԼԵՏԻՆ ՄԱՅՐԱՅՑՈ: ԱՂԱՋԵՄՔ ՅԻՇԵԼԻՆՏԵՐ. ԹՎԻՆ
ՌՃԽ (1699):

67. ԵՍ ԱՆԱՐԺԱՆԸԸ ՔԵՖԵՑԻ,
ՈՐԴԻ ԽԵՄ ԵՍ ՏՐ ՊԵՏՐՈՍԻ,
ՈՐ ՏՐ ՅՈՎԱՆԵԼ ԿՈՉԵՑԱՑ.
ՕՇՈՒՄՆ ԱՌԻ Ի ՄԵԶ ՄԲ ՆՇԱՆԻ
ԶԵՌԱՄԲ ՑԱԿՈԲԻ ՎԵՀԱՊԵՏԻ.
ԹՎԻՆ ՌՃԾ (1701)-Ի:

68. ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ. ԵՍ ՇԻՆՀԵԲԵՑԻ
ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ ՇԻՆԵՑԻ
ՄՐԱՀՍ ԵՒ ԶԵԲԿՈՒ ՍԵՆԵԱԿՍ.
ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՉ ԵՒ ՇՆՈՂԱՑ
ԻՄՈՅ. Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵ. ՏԱՆՍ
ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՏՆ. ԵՍԱՅԻ ՄՐԲԱՋԱՆ
ԿԱՂԹՈՂՈՂԻԿՈՂԻՆ. Ի
ՌՃՀԴ: (1725) ԹՎՄԻՆ:

69. «ՌՃՁՉ (1737) թ.: Այս ընդունարանը հիշատակ է: Այսպես
է, որ ես Ղուկաս վարդապետի որդիս, որ իմ անունն է Մելիք-Ե-
գան, նախապես ժողովուրդը հավաքվեց և ինձ քյոխվա (տա-
նուտեր) կարգեց: Դրանից հետո, երբ երկիրը խառնակության
մատնվեց, շան Սուլթան-Հուսեյնի որդի շան Թահմասպ քա-
գավորին որոշ ծառայություն մատուցեցի, և նա բերեց սրանց
[վրա] ինձ մելիքություն տվեց: Այնուհետև օսմանցին եկավ և
[երկիրը] նրա ձեռքից վերցրեց: Սրան էլ այս չափ ծառայու-
թյուն ցույց տվի, որ երբ բերին Դիզակ, ես չքողեցի, որ Հա-
յաստանից գերի գնան: Արաղից (Կենտրոնական Իրան) շան
Նադիր գորեղ քագավորը իր գորքով եկավ, երկիրը օսմանլուի
ծեռքից առավ: Նրան էլ այնքան ծառայություն մատուցեցի, որ
նա քրիստոնյա ազգի ճ մահալների՝ Թալիշի, Զարաբերդի, Խա-
չենի, Վարանդայի, Գոչիզի և Դիզակի վրա, ինձ որպես խան և
բեկլարբեկի կարգեց. շնորհ արեց: Ով հետո կարդա, այս գրու-

բյունից կիմանա, որ մեր որպիսությունը այսպես է եղել և բող
մի ողորմի ասի: Եղավ: Ամեն»:

Մանոք. տրվում է Հ. Փափազյանի վերծանությամբ:

70. ՅԼԻՇԱՍԼԱԿ է ՍԿԻՀՍ ՇԸՆՈԹԵՑԻ ԵՓՐԵՄԻ ՈՐԴԻ
ՅՈՎՍԵՓԻՆ ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑՆ ՀԱՆԿՈՒ-
ՑԵԱԼՊՐ ԵՓՐԵՄԻՆ ԵՒ ԴԱԴՈՄԻՆ, ՈՐ ԵՏՈՒՐ Ի ԴՈՒՌՆ
ՄԲ ՅԱԿՈԲԱՅ. ԹՎԼԻՆ ՌՃԴ (1741) ԻՆ:

71. Է ԱՅՍՄԸ ՏԱՊԱՆԻ ՀԱՆԳՍԵԱՆ
ԽՈՅԵՄԱ ԵՒ ՈՄՆ ԶԱՐՄԵԱԿԱՆ
ՍԱՅ ԿՈՉԻ ԴԼՈՒՅՏՐ ՄԼԱՀԼՏԵՍՈՒԻ ԽԱԶԱՐԵԱՆ
ԱՐԻԵԱՊԵՍ ՔՐՈՑ ԵՒ ՈԽՄՄԱՆ
ՓՈՔՐԻԿ ԾԱՂԻԿ ԺԿ (13) ՏԱՐԵԿԱՆ
ԵՂԻՍԱՅԲԵՐ ԱՆՈՒՆ ԿՈՉՄԱՆ.
ԹՎԼԻՆ ՀԱՅՈՑ ՌՃԴ (1749) ՆԻԵԱՆ,
ՆՈՅՆԵՆԲԵՐԻ ԺԵ (15) ԵՒ ԱՄՍԵԱՆ
ԷՐ ԿԵՆԶԱՂԻՍ ԱՌ ՔՄ ՓՈԽԵՑՄԱՆ.
ԱՍԱՑԵՔ՝ ՀԱՅՐ ՄԵՐՍ ՏՐԵՇՈՒՆԵԱՆ:
Մանոք. Տրված է ակրոստիքոսի ձևով. ճախ կողմի ծայրա-
տառերով կարդացվում է ԷԽՍԱՓԵԹՆ Է:

72. ՄԲ ԽԱՋՍ ՅԼԻՇԱՍԼԱԿ է ԿՆԵԱՋ ՄԻՔԱԼՅԵԼԻ
ԴՈՒՏՏՐ ԵՂԻՍԱՅԲԵՐԻ, ՈՐ ՅԼԱՆՈՒՆ ԱՌՆ
ԻՒՐՈՅ ԱՌ ՔՄ ՀԱՍԱՆԳԼՈՒՅՑԵԼԱԼ ՍԼԱՐԱՖԵԼՍԻ
ՄՈՎՍԼԻՆՍԻ Ի ՎԼԱՅԵԼՍ ՄԱՆԿՏՅԵԼԵՏԵՐՅՈՐԴՈՒ
ՀԱՅԵԼՈյՑ ԵԿԵՂԵՆԵՑԼՈՅՑՆ | ՍԼՐՅԲԼՈյՑ ԿՈՒՍԻՆ
ԿԱԼՏԱՆԻՐԼԻՆԵԻ. ԹՎԼԻՆ 1795:

73. ՄԲ ԽԱՋՍ ՅԼԻՇԱՍԼԱԿ է ԿՆԵԱՋ ՄԻՔԱԼՅԵԼԻ
ԴՈՒՏՏՐ ԵՒ ՍԼԱՐԱՖԵԼԱԼ ՄՈՎՍԷՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԵՂԻՄ
ԼՈՐԵԹԻ, ՈՐ ԵՏ Ի ՎԼԱՅԵԼՍ Ս.Պ.ԲՈՐԴՈՒ ՀԱՅԵԼՈյՑ ԵԿ-

ՅԵԼԵԼՅՈՅՑՆ | ՍԼՐՅԲԼՈյՑ | ԿՈՒՍԻՆ ԿԱԼՏԱՆԻՐԼԻՆԵԻ.
ՅԱՄԻ ՏՌ 1795:

74. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ի ՔՄ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՏՐ
ԱՎՏՈՒԱՅՆԱՏՈՒՐԵԱՆԻ ՈՐԴԻ ՄԱՆՈՒԿԻՆ, ՄՆԵԱԼ Ի
ՍՊԱՀԱՆ ՔԱՂԱՔԻՆ 1746 ԱՊՐԻԼԻ 15 ԵՒ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի
1799 Ի ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 6, ԵԹՈՂ ԶԱՒԱԿ ՄԻ ԱՆՎԱՄԲ ԹԱ-
ՐՈՒԹԵՒՆՆ Ի Ս. Պ. Բ:

75. ՏԱՊԱՆ ՀՈՉԱԿԱԻՈՐ ԱՌՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՈՐԴԻՈՅ|
ՏԵՐ ԻՍԱՀԱԿ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԵՒ ԵՂԲՈՐ ԻՍԱՀԱԿԱՅ ՄԵԾ| Ա-
ՆՈՒՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԶՄԻՒՈՆԻՈՅ. ՍԱ ՍԵՐԵԱԼ Ի
ԶԱՐՄԷ ԳԵՂԱՄԱՅ ԵՒ ԴԱԻԹԱՅ ՊԵԿ ՄԵԾԻ. ԾՆԵԱԼ ԻՇ-
ԻԱՆ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՈՅ ԵՒ ԲՆԱԿԵԱԼ ՅԵՐԵԱՆ ՔԱՂԱ-
ՔԻ, ԱՊԱ Ի 1784 ԹՈՒՈՅ ՓՐԿՉԻՆ ԿԱՐԳԵԱԼ ԴԵՍՊԱՆ Խ-
ՐԱՐԱՏԵԱՆ ՀԱՅՈՑ Ի ԴՐԱՆ ԴԻՐՈՒՀԻՈՅ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ
ՄԵԾՈՒԹԵԼԱՆ | ԵԿԱՏԱՐԻՆԵԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԵՒ ՊԱՏՈՒԵ-
ՑԱԿ ՀԱԶԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՎՏԻՃԱՆԱԻ ՊՈՏՊՈԼԳՈՎՆԻ-
ԿՈՒ ԵՒ ՅՈՒՍԿ ՅԵՏՈՅ ՃՐԴՈ... Ի ՊԵՍԱՐԱԲԻՈՅ ԶԲԱԶՄՈՒ-
ԹԻՒՆ ԱԶԳԻՆ ՀԱՅՈՑ | Ի ԳՐԻԳՈՐԻՊՈԼ ԿԱՐԳԵՑԱԻ ՆԱ-
ԽԱԹՈՈՐ ԴԱՎԱՒԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԱԻ ԿԱՅՍԵՐԱ-
ԿԱՆ | ՀԱՍԱԿԻ ՎԱՐՍՈՒՆ ԵՒ ՀԻՆԳ ԱՄԱՅ | ԿԱԼԵԱԼ
ԶՎԱՂՃԱՆ ԿԵՆԱՑ ԱՍՏԵՆ... ՐԱՄԴՈՓԻ Ի 1800 ՍԵ-
ՊԵՄԲԵՐԻ 4-ԻՆ:

76. ԱՌԱՋԻՆ ԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԱԳՐԻ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ԿԱ-
ՊՈՒՑԱՆՈՂԻ ՏԱՃԱՐԻՍ ԳԵՐԱՀԼՈՉԱԿ |
ԱՌՆ ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿՅԻ ԵՒ
ՍԼՐՅԲԼՈյՑՆ ՅՈՀԱՆՆՈՒ ԵՐՈՒՍԱՂԵԼՄԱՑԻՈՅ | ԱՍՊԵՏԻ
ՅՈՀԱՆՆԻՍԻ ՈՐԴԻՈՅ ԵՂԻԱԶԱՐԻ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻՈՅ.
ՄՆԵԱԼ ՅԱՄԻ 1735 [ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 23], ՀԱՆԳԵԱԻ ԱՌ ՏՐ Ի
1801, ՀՈԴՏԵՄԲԵՐԻ 24:

77. ԱԱՏ Ի ԱՏՈՐԵՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐԻՒ ԿԱՅ ՄԱՐՄԻՆ ՍԻՐԵԼԻ
ՈՐԴԻՈՅ ԻՄՈՅ ԱՆՁՆԱՊԱՀ ԳՆԴԻ ՇՏԱՊՍ ՌՈՏՄԻՍԵՐ
ԱՐԵ ԶՈՐԱԿԱՆՆ ԵԻ ԶԱՆԱԶԱՆ ՆԵԱՆԱՑ ԱՍՊԵՏ ՅԱ-
ՐՈՒԹԻՆՆ ԵՂԱԶԱՐԵԱՆԻ, ՈՐ Ի 1813 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 4 Ի
ՅԱՐԻՒՆԱՀԵՂ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱԼԵՅՑՄԱՆ ԼԵՅՊՅԻՔ ՔՎԱ-
ՔԻ ԱՆԿԵԱԼ ԷԱԼ ԶՊՍԱԿ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԼԱՄԱՑ 22
Ի ՅԱԻՔ ՏՈՉՈՐՈՒՄՆ ԱՂԵԱՑ ԻՄՈՅ ԾՆՈՂԱՑ, ՍԻՐԱ-
ԿԱՆ ԵՂԲԱՐՑ, ՔԵՐՑ ԵՒ ԻՄՈՅ ԱՊԱԲԱԿՏ ԶՈՐՍ՝ ՅՈՎԱ-
ԿԻՄ ԵՂԱԶԱՐԵԱՆԻ:

78. ԱԱՏԵՆ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԿԱՅ ՄԱՐՄԻՆ ԱԼԱԶՆԵՐՈՐԴ ՄԱ-
ՅԵՐՈՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ՝ ՈՐԴԻՈՅ ԳԵՐԼԱՅ ՀՊՉԱԿ ՅՈՀԱԿ ՅՈՀԱՆ-
ՆԻՄ ԵՂԱԶԱՐԵԱՆԻ ԶՈՒՂԱՑԵՑԻՅ, ԾՆԵՑԵԼՈՑ ՅԱՄԻ
ՏՆ 1768 ՅՈՒՆԻՄ 24-ԻՆ Ի 1791 ՅՈՒՆՎԱՐԻ 12-ԻՆ Ի ՄՈՐ-
ՄՈՔՈՒՄՆ ՄՐՏԻՑ ԾՆՈՂԱՑ ԵԻ ՀԱՄԱՑ ԱՐԵՆԱԿՑԱՑ
ԱՆԴՐԱՓՈԽԵՑԵԼՈՅ Ի ՀԱՆԴԵՐՁԱԼ ԿԵԱՆՈ, ՈՐՈՅ ԱՐ-
ՁԱՆ ԹԼԻՇԱԼԱԿԻ ԴԵՄ ՅԱՆԴԻՄԱՆ ԵԴԵԱԼ ԿԱՅ:

79. ԹԻՇԱԼԱԿԻ ԵՏՈՒ ՊԼԱՏՈՒԼԱԿՆԴԱԼՆ
ՍԵՐԳԵՅ ԵՎԱՅԻՉ ԼՈՌՈՒ-ՄԵԼԻՔԵԼԱԼՆ
ՄԲ ԿԱԼԱՄԱՐԻՆԵ ԵԿԵԼՎԼԵՑՈՅՆ ՀԱՅՈՑ՝
ՅԱԴԱՎՈՒ ՀԱՆԴՈՒՑԵԼԱԼ ԶՈՒԳԱԿՑՈՅՆ
ԻՄՈՅ ՄԱՐԻԱՄԻՆ, ՈՐ Ե՛ ԴՈՒՏՏՐ
ՀԱԼՆԳՈՒՑԵԼԱԼ ՄՈՎՍԵՅ
ՄԱՐԼԱՖՈՎԵԱՆԻՆ Ի ՍՊԲ. ԱՄԻ 1806
ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 10:

80. ՈՐՊԵՍ ՓԱՓԱԳԻ ԵՂՁԵՐՈՒ ՅԱՂԲՈՒՐՍ ԶՈՒՐՑԻ,
ԱՅՆՊԵՅՍ ՓԱՓԱԳԻ ԱՆՁՆ ԻՄ ԱՌ ՔԵԶ ԱԾ. Ի 1812
ԱՄԻ, ԳՈԼՈՎ Ի ԶԱՆԱԶԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՆՈ ԸՆԴՀԱՅԵՄ
ԹՇԵԱՄԵԱՑՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ԽՈՑԵԱԼ
ԵՂԵՒ ԳՆՏԱԿԱՆ ԱՌ ԲՈՒՋԻՆԱՀԻ. ԵԻ ԱՅՆՈՒ ԻԿ
ԷԱՌ ԶՎԱՂՑԱՆ Ի 1820 ԱՄԻ Ի 12 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ ԵՒ

յՅ ԱՌ ՀԱՍԱԿԻ ԳՎԱՐԴԻՈՒ ՇՏԱՊՍ ԿԱՊԻՏԱՆ
ԶԱԿԱ ՖԻՐԱԼՈՎ:

81. ИМЬ ЖЕ ОБРАЗОМЪ ЖЕЛАЕТЬ ЕЛЕНЬ/НА
ИСТОЧНИКИ ВОДНЫЯ СИ ЦЕ ЖЕ ЖЕЛАЕТЬ/ ДУША
МОЯ КЪ ТЕБЪ БОЖЕ. ВЪ 1812-ОМЪ ГОДУ БЫТЬ
ВЪ РАЗНЫХЪ СТРАЖЕНИЯХЪ/ ПРОТИВЪ ВРАГОВЪ
ОТЕЧЕСТВА РАНЕНЪ ПУЛЕЮ ПОДЪ БОРОДИНЫМЪ
И ТОЮ СКОНЧАЛСЯ ВЪ 1820-МЪ ГОДУ
СЕНТЯБРЯ/ 12-ГО, ИМЕВШИ ОТЪ РОДУ 33 ГОДА
ГВАРДИИ/ ШТАБСЪ КАПИТАНЪ ЗААЛЪ ФИРАЛОВЪ.

82. ԵՂԵԱԼ ՄԱՐՄԻՆՔՆ Ի ՆԵՐՀՈՂՈՑՍ ՏԱՊԱՆԻ
ՅՈԹՆ ԹՈՌԱՄՐԲ ԸԱՏ ՓՐԿՉԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԻ.
ՊԱՆԴԻՏԵԼՈՎ ՍԱ ՅԱՇԽԱՇԵՆ ԻՆՐ ՆԱԽՆԻ
ԹԻՒՆ ՀԱԶԱՐ ՅՈԹՆ ՀԱՐԻՒՐ ԿՑԵՑԵԱԼ,
ՈՒԹՈՒՆ ԱՄՕՔ ԱՅՍ ԿԵՆՑԱՂՈՑՍ...
ԱՐԴ ՀԱՄԱՑՆԵՑՍ ԱՅՍ Ե ՏՈՒՆԸ ՄԵՐ ՆԱԽՆԻ,
ՈՎ ԵՂԲԱՐՑ ԻՄ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՍՈՑՆ ՇԵՐՄԻ.
ՊԱՊՆ ՍԱՀԱԿ ԼՈՌՈՒ ՄԵԼԻՔ ՔՎԱԶԱՉՆԻ,
ՈՐՔ ԿԱՆ ԶՈՒԵԱԼ ՅԱՆԱՆՑ ԿԵՆԱՑՆ ՀԱՅՐԵՆԻ.
ԵԿՆ ԵԻ ԵԿԱՑ Ի ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՍԱՀՄԱՆԻ
ՏԵՐ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՄԱՅՈՐ ՍԱՐԳԻՆ ՅԱՅՍ ԿԵՆԻ
ԸՆԴ ԻՆՍՍՆ ՄԱՐՏԻ ԸՆՆԻՆ ՎՃՈՒՑԵԱԼ,
ԲԱՐԻ ԱՆՈՒԱՄԲ ԱՍՏԵՆ ԱՌ ՏԵՐ ՓՈԽԵՑԵԱԼ.
ԱՐԱՍՑ ՏԵՐ ՎԵՐԻՆ ԿԵՆԱՑՆ ԱՐԺԱՆԻ
ՏԱԶԻՔ ՍԱՅԱ ՄԵԿ ՀԱՅՏ ՄԵՐԻՆ ՈՂՈՐՄԻ:
Ի ՍՊՐ

ՓԱԿԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

83. ՈՎ. ՈՐԿԱՐԴԱ ԻՄ ԱՏԵԱՆԸ ԹՈՂ ՄԻԾՔ ԲԵՐԵ ՄԵՐ ԽԵՂ ԱԶԳԸ, ԶՈՐ ՎԵՐՉ ՏՈՒԱՈՒ ԳԱԶԱՆ ԹՈՒՐՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՅ:	ԱՄԵՆԱՅՆ ՏԵՂ ՄԱՀԸ ՄԻ Ե. ՄԱՐԴ ՄԻ ԱՆԴԱՄ ԿԸ ՄԵՌՆԻ, ԲԱՅՑ ԵՐԱՆԻ ԱՆՈՐ ՀՈԳԻՈՅՆ՝ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ԶՈՀՈՒԻ:
---	--

ԹԱՐՈՒԹԻՒՆ Տ. ԶԱԽՈԵԱՆ | ԾՆ. 1883 ՄԱՐՏԻ 16 | ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԵՄԱՆ ՎԵՐԻ ԲԱԳԱՅԱՌՈՒՅՏԵ. ԿԱՆԱՆԴԵ ԻՒՐ ՄԱՀԸ | Ի ԿԱՄԱԿՈՐՈՒԹԵԱՆ. |
ԿԱՆԳՆԵ ԱՐՁԱՆՍ Ս.Կ. ԿԻՒԼԵԶԵԱՆ | Ի ՇԱՀԻԼ ԻՒՐ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ:

84. Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ Ի ՏՐ ՆՆՉԵՑԵԼԱՀ
ԲԼԱՋԵՊԼԱՋՏՈՒՀԻ ԱՌԱՔԻՆԱՓԱՅԼ ՏԻԿՆՈՉ ԵՂԻՄՅԱ-
ԲԵՐԻ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ ԺՐԱԳԼՈՒԻ ԱՄՈՒՍՆՈՅ ԲԱՐԵ-
ՊԱՇՏՈՆ ՑԱԿՈՎՐԱՅ ԵՍԱՅԱՆ ԹՆԳՈԼԵԱՆՑ ԳԼԱՋԼԱ-
ՆՈՒՆ ՊԱՐԳԵՒԱԿՐԻ, ՈՐ ԾՆԱՒ ՑԱՄԻ ՏՆ Ի 1788 Ի 20
ՄԱՐՏԻ, ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՔՄ Ի 1847, Ի 25 ԱՊՐԻԼ | Ի ՀԱՅՆԱ-
ԿԻ Ի ԲՐՈՒԿ 59 ԱՄԱՅ:

85. Դաւիթ (կազմող) Ավան
86. Վարդան (Սանահին)
87. Կարսպետ վարդապետ (Առինչ)
88. Գրիգոր Մաշկաբար (Հավուց բառ)
89. Դաւիթ (Քասախի բազիլիկա)
90. Արիստակես Գ կաթողիկոս (Առինչ)
91. Նաւայսարդ (Առինչ)
92. Նաւայսարդ (Հաղբատ)
93. Բարսեղ Եպիլուկոպոս. Թմանի որդի Նաւայսարդ
94. Թօմա վարդապետ (Դաղի վանք, ԼՂՀ)
95. Շամախեցի Յակօր ՌՃՀԱ (1722) Գայանեի վանք,
Էջմիածին
96. Քրիստոնի ծյա նման Յակօր Շամախեցի. թվ. ՌՃՀ (1721)
Գայանեի վանք, Էջմիածին

ՄԱՍԿԱԳՐԵՐ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

97. ԹՎԱԳԻՐ ԺԱԺԿԱՊՐԻ ՎԵՐԺԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխարհ անցիր Արարատի նման ներմակ գագար չկա,
Որպէս անհաս փառքի նամ փա,
Ես իմ Մասիս սարն եմ սիրում:

98. Եղբայրագիր ԺաժկաՊՐԻ ՎԵՐԺԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

99. Երջադիր ծածկագրի վերծանությունը

Լաւ է կոյր աշաւք քան կոյր մտաւք

100. Սյունակետագիր ծածկագիր

Հիցի առատ աշխարհս Հայոց, յորժամ բանքն սպառին, գործքն քագաւորեն:

- 1 Եգիպտական իիերոգլիֆներն առաջինը վերօնեց ֆրանսիացի ականավոր լեզվաբան Ֆրանսուա Շամպոլիոնը (տես Ի.Г. Франк— Каменский, Как научились читать египетские письмена, М., 1922)
- 2 Գերմանացի գիտնական Յոհ.Ֆրիդրիխը գրել է հնդկների լեզվի քերականությունը (տես История письма, М., 1979, տես նաև Ի.Е.Гельб, Опыт изучения письма, М., 1982)
- 3 Գիլլության հանար մեծ կարևորություն են ներկայացնում Եգիպտական փարավոնների և խեթական թագավորների արխիվները (տես Всемирная история в 24-х томах, т.2, Бронзовый век, Минск, 1998, с. 318, Г.Генрихи, Греческая эпиграфика, Одесса, 1892, Н.И.Новосадский, Греческая эпиграфика, ч. 1—2, М., 1915)
- 4 Е.В.Федорова, Латинская эпиграфика, М., 1969.
- 5 Г.М.Григорян, Армянские надписи Киевского собора Св.Софии. "Вестник общ. наук АН Арм.ССР", 1979, №4
- 6 Б.А.Рыбаков, Русская эпиграфика X—XIV вв. В книге: История, фольклор, искусство славянских народов, М., 1963. Он же: Русские датированные надписи XI—XIV вв., М., 1964.
7. С.А.Высоцкий, Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI—XIV вв. М., 1978. См. также: М.П.Сотникова, Русская эпиграфика в советское время. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины, т. III, Л., 1970.
8. А. А. Мединцева, Новгородские надписи—граффити. В.кн.: Памятники русского языка — Вопросы исследования и издания, М., 1974.
9. Ա.Գ.Արքահամյան, Հայոց գրի ու գրչության պատմություն, Երևան, 1959, էջ 169:
10. L.U.Բարսեղյան, Հայոց գիրը Մաշտոցից շատ առաջ, «Գիլլություն և տեխնիկա» ամսագիր, 1964, N 3, նույնի՝ Օբ սրատական հերոգլիֆական պատմությունների աշխարհությունը, «Վեստնիկ АН Арм. ССР» (общ. науки), 1967, N2.
11. R.D.Barnett, The hieroglyphic writing of Urartu Studies presented to H.G.Guterborck Anatolian, Istanbul, 1974.
12. Ր.Ա.Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը, Երևան, 1973, էջ 13—16:
13. Ա.Ե.Սովորյան, Կանի (Ծիամիլի, Ուրարտու, Արարատ) թագավորության մեհեմագրությունը, Երևան, 1998:
14. Նույն տեղում, էջ 44:
15. Նույն տեղում, էջ 60:
16. Նույն տեղում, էջ 23:
17. Նույն տեղում, էջ 35, 46, 51, 59-60:
18. Ա.Սովորյան, Հնագույն պետությունը Հայաստանում Արատտա, էջ 60-62:

19. Ա.Սովորյան, Կանի թագավորության մենագրությունը, էջ 54:
20. Նույն տեղում, էջ 57:
21. Երկեզու և եռալեզու վիմագրեր շատ կամ հատկապես հայ գաղթօջախներում: Օրինակ՝ Մսեր Մսերյանցի, Ստեփանոս Նազարյանցի և այլոց տպանաքարերին փորագրված են հայերեն և ռուսերեն, իսկ Բորովինյի ճակատամարտի մասնակից Զահար Փիրայանի (Փիրալով) հուշակրողին հայերեն, ռուսերեն և վրացերեն (տես Դ, VIII, 34–35, 36–37, 98):
22. Ա.Սովորյան, Կանի թագավորության մենագրությունը, էջ 22, 43, հնմտ. Լ. Բլումֆիլդ. Языки, перевод с английского, М., 1968. Проблемы двуязычия и многоязычия, Сборник статей, М., 1972.
23. Դ, 3, 177–178, Դ.Ալիշան, Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 164–165:
24. Մանրամասն տես Ա.Գ.Արքահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 201–224:
25. Ա.Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ.Ա., Վենետիկ, 1784, Երևան, 1985, էջ 153–164:
26. Գ.Արվանձոյան, Թորոս Աղբար, 1879, էջ 337–340:
27. Ի.Յարությունյան, Հայոց գրերը, Թիֆլիս, 1892, էջ 107:
28. Տ.Պալյան, Նշանագիրը Հայոց, Վիեննա, 1898:
29. Յ.Աճառյան, Հայոց գրերը, Վիեննա, 1927, էջ 56: Աճառյանը հրատարեկել է շուրջ 510 նշանագիր:
30. Ա.Գ.Արքահամյան, նշվ. աշխ., Երևան, 1973, էջ 201–224:
31. Դ, VII, 86, 88, 90, 96:
32. Դ, VII, 104–105:
33. Ե.Յ.Ֆեդորով, Լատինская эпиграфика.
34. Վիմագրությունը չպետք է շիփորել տպագրության հետ առնչվող լիտոգրիայի հետ, որ բառացի նույնպես նշանակում է քարագրություն (հուն. λιτόγραφων –քար, գրաֆիո–գրություն): Լիտոգրաֆիան կամ հրատարակական վիմագրությունը այնպիսի գործառույթ է, երբ տպածոները ստացվում են ճշշման միջոցով: Այն եղել է հարք տպագրության նախօրինակը և մեծ զարգացում է ունեցել Գերմանիայում (Ա.Զենեֆերի), ապա նաև Փարիզում, Լոնդոնում, Ա.Պետերբուրգում և այլուր: Տպարանային վիմագրությունը կիրառվել է դուրս և մղվել օվալեր տպագրության տարածմամբ: Ուստեղնում գործածվող լուցորդական համար կապակցությունը, թեև քարգմանարար նույնպես նշանակում է վիմագրություն, սակայն դա ևս առնչվում է տպագրության ոլորտին:
35. Վիմագրությունն, իրեն առանձին գիտանուղի, սկզբնավորվեց Եվրոպայում Վերածնության դարաշրջանում: Խոտակի անհոնջ գիտնական Կիլիակը Անկոնացին (Կիլիակը դի Պիցիկոլի 1391–1452) Շոռմի ակադեմիայի հիմնադիր Պուսպոնի Լետի աջակցությամբ առաջինը կազմեց հնագույն քաղաքակրթություն ունեցող ժողովուրդների՝ հիմնականում լատինատառ Corpus – ժողովածուն: 1551 Անտվերպենում Մարտին Սենեցին հրատարակեց 12 հազար արձանագրություններից քաղկացած ամնա-

- խարեա մի գործ: Inscriptions antiquae totius orbis Romani in corpus absoluissimum redactae cum indicibus XXV ingenio ae cura Jani Gruteri, auctoritate Josephi Scaligeri et M. Velseri, Heidelbergae, 1603 խորագրով:
16. Տ.Ռ.Մարտիրոսյանը Գեղամա Լեռների ժայռապատկերները թվագրում է 6-3-րդ հազարամյակներով: Տես նեղիք–նեղիքյան արվեստը և պաշտամունքը. Յայ ժողովորի պատմություն, ԳԱ հրատ., հ. 1-ին, Երևան, 1971, էջ 250–267:
7. Գ.Կարախանյան, Պ.Սաֆյան, Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970, Յ.Մարտիրոսյան, Յ.Խորայելյան, Գեղամա Լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1971, տես նաև Ա.Սարդարյան, Նախնադարյան հասարակությունը Յայաստանում, Երևան, 1967, էջ 113–122:
38. Ա.Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 52:
39. Կանի բարբառում թետք նշանակում է սեպ, մեխ:
40. Ա.Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 60:
41. Նույն տեղում, էջ 5, 11:
- Կանի թագավորության սեպագրերի համահավաք ժողովածուները կազմեցին Ֆ. Քյոնիգը F. W. Konig, Handbuch der Cappadocischen inschriften, I–II, Graz, 1955–1957. և Գ. Մելիքիշվիլին, տես Գ. Ա. Մելիքիշվիլի, Սարդարյան կամաց գրանցումը և ապահովությունը պատմություն, Երևան, 1971, N.3.
42. Ի. Մ. Դյակոնով, Սարդարյան կամաց գրանցումը և ապահովությունը պատմություն, Երևան, 1971, Տ. Ա. Նիկոլսկի, Կլինոобразные надписи ванских царей, открытые в переделах России, М., 1898.
43. Մ. Ա. Խորայելյան, Երերունի թերդ–քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971, էջ 7, 160:
44. Արարական արշավանքների շրջանում արամետերենն աստիճանաբար դուրս նղվեց շրջանառությունից և միայն ժամանակակից ասորիներն են, որ դեռևս խոսում են արամետերենի ենթարարապուներից մեկով (Յր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի. Ներածություն, Երևան, 1955, էջ 521–525):
45. Ա. Գ. Պերիխանյան, Արամեյская надпись из Зангезура, ИФЖ, 1965, N4, с. 107–128. Արամեйская надпись из Гарни, ИФЖ, 1964, N3.
46. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1999, էջ 54:
47. Նույն տեղում, էջ 186: Գառնիի հումարեն արձանագրության վերծանությամբ գրալվեցին Յ. Մանանյանը («Գառնիի հումարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը», Երևան, 1946, նույնի հումարեն արձանագրության վերծանությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը», Երևան, 1951, N4). Գառնիի հումարեն արձանագրությունը հետաքրքրել է նաև Գ. Խ. Սարգսյանին (տես նոր «Գառնիի հումարեն արձանագրության շուրջ», «Հայկ ԽՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.) 1956, N3):
48. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, էջ 200:

49. Սատենագրութիւնք նախնեաց. Ձենոր Գլակ Ասորի. Պատմութիւն Տարօնյ, զոր թարգմանեաց Ձենոր Ասորի, Երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1889, էջ 31:
50. Նույն տեղում:
51. Նույն տեղում էջ 34:
52. Նույն տեղում:
53. G. F. Lehmann Haupt, Armenien Einst und jetzt, Berlin, 1910, էջ 411–419:
54. M. Ростовцев, Апарамская греческая надпись царя Тиридата, СПб, 1911.
55. Յ. Սահանյան, Արմավիրի հունարեն արծանագրությունները նոր լուսաբուքյամբ, Երևան, 1946:
56. Բ. Ն. Առաքելյան, Լատինական արծանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղցից, ՊԲՀ, 1967, №4: A. A. Խաչատրյան, Կորպս արաբских надписей Армении VIII–XVI вв., вып. I, Ереван, 1987.
57. Եղիշեի Կասն Կարդանայ և Դայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 203:
58. Ս. Սմբատեանց, Նկարագիր Ս. Կարապետի վանից Երնջակայ, Տփղիս, 1904, էջ 424, տես նաև՝ Կալվածագրեր, Երևան, 1941, էջ 11:
59. Ողբ ի դիմաց կարողիկի, Կալկաթա, 1846, Թիֆլիս, 1885, ժամանակագրութիւն, Երևան, 1941 և այլն:
60. Դիվան, IV, 121–122:
61. Առ. Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 132–133:
62. Ղ. I, էջ XI:
63. Ղ. III, 233:
64. Ա. Աբեղյան, Դայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1946, էջ 455:
65. Սատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթապանակ 166, վավերագիր 378:
66. Մինաս Բժշկյան, ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830:
67. Դովիաննես Եպ. Շահսարթունեանց, Ստորագրութիւն Կարուղիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատյա, հ. 2, Էջմիածն, 1842:
68. Սարգիս Վարդ. Զալալեանց, ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Դայաստան, մասն Բ, Տփղիս, 1858:
69. Հ. Օ. Էմին, Արմանական համար Կարս, Անի և օքրենություններում, Մ., 1881.
70. Մակար Եպս. Բարիխուտարեանց, Աղուանից Երկիր Եւ դրացիք, Արցախ, Դայագիլական մատենադարան, «Գանձասար» իրաւություն, Երևան, 1999:
71. Մեսրոպ արք. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895, Նույնի նկարագիր Ս. Կարապետի վանից Երնջակայ Եւ շրջակայից նորա, Տփղիս, 1904:
72. «Արծանագր», «Արարատ» և այլ պարբերականներում իրապարակած «ճանապարհորդական նկատողութիւններ»—ը:
73. Описание монастырей Ахпатского и Сананинского архимандрита Иоанна Крымского, СПб, 1863.
74. Արիստակս Վարդ. Սեղրակեան, Դնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղարշապատ, 1872:
75. Երվանդ Լալայան, «Ազգագրական Դանդեսի» առանձին գրքերում:
76. Խ. Կոչուկ–Իոաննեսօն, Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах юго–западной Руси и в Крыму, М., 1892.
77. Լ. Մ. Մելիքսե–Բեկօն, Արմանական համար Տարին, 1911.
78. Կարապետ Բասմաջեան, Դայերեն արծանագրութիւնք Անույ, Բագնայրի Եւ Մարմաշինու (Փրանսերեն թարգմանությամբ հանդերձ), Պարիս, 1931:
79. Ղ. Ալիշան, Ծիրակ, Վենետիկ, 1881, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, Սիսական, Վենետիկ, 1893, Կամենից, Վենետիկ, 1896 և այլն:
80. Սիսական, էջ Ը:
81. Նույն տեղում:
82. Յ. Սահանյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 3, Երևան, 1952, էջ 161–162, 176, հ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 7:
83. Պ. Ա. Մոլայան, Ն. Մազը և հայ–վրացական բանասիրությունը. «Ն. Մազը և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968, էջ 66:
84. Յր. Աճառյանի կազմած «Դայարձանք» ծեռագիր վիճակում գտնվում է մեծ լեզվաբանի արխիվում: Դույսեր կան, որ այն առաջիկայում տպագրվելու է:
85. Կարապետ Կոստանեան, Վիմական տարեգիր. Տուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Դայոց, ՍՊբ, 1913:
86. Հ. Յ. Մարը, Անի–столица Армении. Տեսն Братская помощь–пострадавшим армянам Турции, М., 1898. с. 198.
87. Ս. Բարխուդարյան, Ն. Մազը և վիմագրությունը. «Ն. Մազը և հայագիտության հարցերը», էջ 41:
88. Հ. Յ. Մարը, Новые материалы по армянской эпиграфике. “Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества”, т. УШ, вып. I–II, СПб, 1893; Անի–столица Армении. “Братская помощь–пострадавшим армянам Турции, М., 1898, с. 198, Անի, Книжная история города и раскопки на месте городища, Л.–М.”, 1934; О ктиторской надписи Текорского храма. “Христианский Восток”, т. Ш, вып. I, с. 56–71.
89. Октябринա Баликян, Клавдия Пескарова, (Л.). Докладные записки Н. Я. Марра об армянской и грузинской эпиграфике (1903–1904 гг.), «Բանբեր Դայագուանի արխիվների», 1984, N. 3, էջ 39–50:
90. Օ. Բаликян, Կ. Պескарова, Աշկ. աշխ., էջ 39–40:
91. Նույն տեղում, էջ 40:
92. Նույն տեղում, էջ 40, 45:

93. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, կազմեց Յ.Ա. Օռբելի, Երևան, 1968, էջ V: Ընդգծումը մերն է 9. 9.:
94. Ղ, I, էջ VII:
95. Ղ, I, էջ XXIII:
96. տես Իстория древнего Рима, М., 1971, с. 457.
97. Նույն Երևուքը տեսնում ենք նաև Պայաստանի սահմաններից դրւրս:
98. Այդ որոշնամբ վերաբացվեց վիմագրության բաժինը:
99. Ղ, I, էջ XII–XIII:
100. Ս. Քալանթար, Երկու սեպագիր արձանագրություն, «Օրագիր» 1927 թ. N.3, Նորագյուտ խալերեն սեպագիր արձանագրություն՝ գտնված Զան-Փիդա գյուղում, «Օրագիր» 1928, N.4:
101. Պայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, Երևան, 1931, էջ 11:
102. Նույն տեղում:
103. Նույն տեղում, էջ 9:
104. «Revue...», էջ 43–45:
105. Պայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, էջ 13, 4–րդ կետ:
106. Ի.Ա.Օրբելի, Հեքրանի տրանք, Երևան, 1963, с.41.
107. Յ. Մելքոնյան, Գ. Սարգսյան, Աշխարհեկ Քալանթարը վիմագրագետ, «Գարուն» ամսագիր, 1998, N.1, էջ 81–84:
108. Բ. Ա. Առաքելյան, Աշխարհեկ Քալանթար, ՊԲԴ, 1984, N.3, էջ 3–6:
109. Ashkarbek Kalantar, The medieval inscriptions of Vanstan, Armenia, prepared for publication by Husik Melkonian and Gagik Sarkissian, Paris, 1999.
110. Ղ, I, էջ XXI:
111. Տես նաև Տեկորի տաճարի 5–րդ դարի արձանագրությունը և Մեսրոպյան այբուբենի առաջին տառաձևերը, ՊԲԴ, 1962, N.2:
112. Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների հնչյունաբանություն (10–14–րդ դդ.), Երևան, 1973, Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն, Երևան, 1978 և այլն:
113. Պ. Ա. Սուրառյան, Պայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. Աղբյուրագիտական քննություն, Երևան, 1977, Արմանական պատմություններ, Երևան, 1985. Տիգրան Մատենադարան, Երևան, 1988.
114. Պ. Մ. Մուրադյան, Արմանական պատմություններ, Երևան, 1988.
115. Gabriella Uluhogian, Silloge della epigrafi Armenie di S. Stefano di Giulfa, «Ricerche sull'architettura Armenia», 22, Milano, Gennaio, 1981.
116. Նույն տեղում, էջ 129–146:
117. Նույն տեղում, աղյուսակ IV, լուսանկ. 20, աղյուսակ VIII, լուսանկ. 45–50:
118. Ղ, VII, էջ 223:
119. Ղ, III, 23, 58, 91, 165, Ղ, IV, 52, 53, 58, 59, 76, 94, 105, 136, 146, 184, 185, Ղ, V, 19, 35, 119, 212 և այլն:

120. Ղ, I, տախտակ 6, 17, 22–25:
121. Ղ, III, 133:
122. Ա.Գ.Աբրահամյանը, ապա նաև Ս.Սաղումյանը տարբերակում են այսպիսի կոչված պարագիտային համառոտագրությունը, ընդ որում ծոցագիրը, կափարիչաձևը, կենգուրատիպը (Ս.Սաղումյան, Պայմառություններ..., էջ 74–75): Կարծում ենք, դրանք պարզապես գրչախանիք են և առանձին դասակարգման համար հիմք չեն կարող ծառայել:
123. Պայմառությունները կիրառվել ե բոլոր քաղաքակիրք ժողովուրդների գրավոր աղբյուրներում (տես Ե.Վ.Փեծօրօս, նշվ. աշխ., էջ 63–67):
124. Կ.Ղաֆաղարյան, Պայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939:
125. Ս.Սաղումյան, Պայմառությունները հայ վիմագրության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1978, N.4, էջ 66:
126. Կ.Ղաֆաղարյան, Պաղբատ, էջ 149:
127. Ս.Սաղումյան, Փակագրություններ հայ վիմագրության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1980, N.3 էջ 73:
128. Ղ, V, 49, 165, 231, 238:
129. Եվգ. Մուշեղյան, Պատկանշական ցուցակ քանգարանային ժողովածուների, պրակ I, Պայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, Երևան, 1964, էջ 60, 78:
130. Ղ, IV, 293:
131. Ղ, I, 1, Ղ, III, 96:
132. Ղ, II, 37:
133. Ղ, III, 93:
134. Ղ, I, 1:
135. Ղ, III, 96:
136. Ղ, III, 32, 100, Ղ, IV, 323:
137. Ղ, I, 22:
138. Ղ, I, 24, 30:
139. Ղ, III, 241:
140. Նույն տեղում:
141. Ղ, II, 56:
142. Ղ, II, 57, Ղ, IV, 179:
143. Ղ, II, 57:
144. Նույն տեղում:
145. Նույն տեղում:
146. Վարդապետ բառը հանդես է գալիս առավելապես ՎՐ կամ ՎՇ հայպատական պատմությունում (Ղ, III, 53, 54, 58, 60, 79, 93), սակայն ՎՐ երբեմն ընթերցվում է Վարդան (Ղ, III, 60):
147. Ղ, II, 57:
148. Ղ, V, 46:
149. Ղ, II, 58:

150. Դ, II, 59, Դ, V, 237:
 151. Դ, IV, 352, Դ, VI, 197:
 152. Դ, II, 65, Դ, VI, 197:
 153. Դ, VI, 197:
 154. Դ, II, 69:
 155. Դ, II, 70:
 156. Դ, II, 72:
 157. G.Uluhogian, Աշվ. աշխ., էջ 62:
 158. Նույն տեղում, էջ 69:
 159. Դ, II, 73:
 160. Դ, VI, 35–36:
 161. Դ, VI, 82:
 162. Դ, VI, 179:
 163. Դ, VI, 91:
 164. Դ, VI, 92:
 165. Դ, VI, 84, 180:
 166. Դ, II, 64:
 167. Դ, III, 88, 89, 114:
 168. Դ, VII, 157:
 169. Սամրամաս տես Ս.Ա.Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների հնյունաբանություն (10–14–րդ դդ.), Երևան, 1973, էջ 357–363:
 170. Դ, II, 61:
 171. Դ, I, 68:
 172. Դ, IV, 336, 337:
 173. Դ, II, 52:
 174. Դ, IV, 126:
 175. Դ, IV, 124:
 176. Դ, III, 68:
 177. Դ, II, 27:
 178. Դ, I, 35:
 179. Դ, II, 31:
 180. Դ, I, 62:
 181. Դ, I, 62:
 182. Դ, I, 33, 57, Դ, II, 25, Դ, IV, 14:
 183. Դ, II, 40, Դ, IV, 96, 339:
 184. Դ, II, 52:
 185. Դ, II, 91, Դ, III, 101, Դ, VI, 212:
 186. Դ, III, 25, 30, 59, 185, Դ, IV, 189, 334:
 187. G.Uluhogian, Աշվ. աշխ., էջ 145:
 188. Դ, II, 32:
 189. Դ, I, 3, Դ, 2, 63, Դ, VI, 33, 53, 78, 221:
 190. Դ, II, 34:
 191. Դ, II, 59, 80, 135, 142 և այլն:
 192. Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նույնիսկ դասական գրաքարին գրիչները երբեմն խառնում էին «խոսակցական կենդանի քարքառների բազմաթիվ տարրեր» (տես Ս.Ավագյան, Ի հանգող անձնանունների սեռական–տրական հոլովների կազմությունը Ժ–ԺԳ դարերի վիմական արձանագրություններում «Ս.Մաոր և հայագիտության հարցեր», էջ 132):
 193. Մարմով (Մարմնով) քարքառային ծևը հանդիպում է նաև Վանստանի վիմական արձանագրություններում (տես Ashkharbek Kalantar, Աշվ. աշխ., էջ 61):
 194. Դ, II, 64:
 195. Դ.Դ.Փափազյան, Մելիք Եզանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրությունը, «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1985, N.5, էջ 75–78; Յննտ. Սակար եպս. Բարիսուղարյան, Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ, Երևան, «Գանձասար» հրատ., 1999, էջ 199, տես նաև՝ Դ, V, էջ 180–181, 215, 237:
 196. Խոսքը երբեմնի հայարձնակ Յազլովեց քաղաքի մասին է: 1947 թ. կոչվում է Յարլունովկա (Ուկրաինայի Տեռնոպոլի մարզի Բուչաչի շրջանում):
 197. Ղարաբաղյան արձանագրություններում կողայգից (Դ, V, 157):
 198. Դ, VII, 157:
 199. Դ, VII, 34:
 200. Դ, III, 185:
 201. Դ, VII, 25:
 202. Դ, VII, 25:
 203. Դ, VIII, 115:
 204. Դ, VII, 110:
 205. Դ, IV, 156:
 206. Դ, IV, 245:
 207. G. Uluhogian, Աշվ. աշխ., էջ 120:
 208. Դ, III, 225:
 209. Դ, II, 123, Դ, IV, 29, 75:
 210. Դ, III, 232–233, 238, 244:
 211. Դ, IV, 19:
 212. Գր. Ս.Գրիգորյան, Կահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1970, N.10, էջ 90:
 213. Նույն տեղում:
 214. Նույն տեղում:
 215. Դ, I, 14, 16, 32, 33, 56:
 216. Դ, I, 28:
 217. Դ, I, 44–46, 48, 49:
 218. Դ, I, 24:
 219. Դ, I, 23:
 220. Դ, I, 65:

221. Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք, հ.1, էջ 158:
 222. Յր. Մճառյան, Հայոց անձնանումների բառարան, հ. 5, Երևան, 1962, էջ
 223:
 223. Նույն տեղում, էջ 352, տես նաև՝ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն տանն
 Ախական, էջ 297–298:
 224. Ղ, III, 86, 228, 230, 236:
 225. Ղ, III, 17:
 226. Ղ, III, 22:
 227. Ղ, III, 25:
 228. Ղ, III, 31:
 229. Ղ, IV, 52:
 230. Ղ, IV, 54:
 231. Ղ, VI, 17:
 232. Ղ, VIII, 180:
 233. Ղ, VIII, 115:
 234. Ղ, VIII, 21:
 235. Ղ, VIII, 185:
 236. Ղ, VII, 126:
 237. Ղ, VII, 126:
 238. Ղ, VIII, 33, 178, 179:
 239. Լ.Խաչիկյան, Հայերը Դին Մոսկվայում և Մոսկվա տաճող ճանապարհ-
 ների վրա, «Բանբեր Սատենադարանի», N 13, Երևան, 1980, էջ 71, 199:
 240. Ղ, VII, 180:
 241. Ղ, VII, 166–167:
 242. Ղ, VII, 13, 14:
 243. Ղ, VII, 167:
 244. Ղ, VII, 14:
 245. Ղ, VII, 228:
 246. Ղ, VII, 289:
 247. Ղ, VII, 308:
 248. Ղ, VII, 309:
 249. Ղ, VII, 144:
 250. Ղ, VII, 88:
 251. Ղ, VII, 225:
 252. Ղ, VII, 71:
 253. Ղ, VII, 92:
 254. Ղ, VII, 135:
 255. Ղ, VII, 128:
 256. Ղ, VII, 39:
 257. Ղ, VII, 42:
 258. Ղ, VII, 68:
 259. Ղ, VII, 45:
 260. Ղ, VII, 58:
 261. Ղ, VII, 39:
 262. Ղ, V, 88–89:
 263. Ղ, VII, 25:
 264. Ղ, VIII, 18, 20, 22, 31–32, 33, 34–35, 36–37, 38, 39–41, 47–49, 83–84,
 86–87, 91, 94:
 265. Ղ, VII, 139:
 266. Ղ, VIII, 36:
 267. Ղ, VII, 138: Տես նաև Ռ.Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ.1, Երևան,
 1963, էջ 213:
 268. Ղ, V, 65:
 269. Ղ, V, 89, 149, 150, 178, 227–228, 238:
 270. Այս տողը դուրս է մնացել վերժանության գրչագրից:
 271. Ղ, VI, 205:
 272. Ղ, II, 25:
 273. Նովել, Յազար ու մի վիմագիր բանաստեղծություններ, Երևան, 1999, էջ
 5:
 274. Ա.Գ.Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 59:
 275. Նույն տեղում, էջ 72:
 276. Նույն տեղում, էջ 77:
 277. Նույն տեղում:
 278. Կ.Ղաֆաղարյան, Հայկական գրերի սկզբնական տեսակները, Երևան,
 1939: Ա.Քոլանցյան, Նորահայու պատառիկներ Կյուրեղ Երուսաղեմացու
 թ դարի մի գրչագրից, «Բանբեր Սատենադարանի», 1960, N.5:
 279. Գ. Հովսեփյան, Հայոց գրի գլխավոր տեսակները, «Տարագ», 1912, N
 10, էջ 168–172:
 280. Կ.Ղաֆաղարյան, Ովին քաղաքը և նրա պեղումները, I, Երևան, 1952,
 էջ 247:
 281. Նույն տեղում, տես նաև Շ.Տաշյան, Ակնարկ մը հայ հնագրության վրայ,
 Վիեննա, 1887:
 282. Կ.Ղաֆաղարյան, Ովին քաղաքը..., էջ 247:
 283. Նույն տեղում, էջ 249:
 284. Ստ. S. Մելիք-Քախչյան, Հայկական հնագրություն, Երևան, 1987, էջ 36:
 285. Նույն տեղում, էջ 53, 61:
 286. Նույն տեղում, էջ 132:
 287. Ղ, II, 31:
 288. Ղ, III, 240:
 289. Ղ, VII, 103:
 290. Եվգ. Մուշեղյան, նշվ. աշխ., էջ 119-120:
 291. Ղ, III, 237:
 292. Ղ, III, 243:
 293. Ղ, III, 49:

294. Ղ, IV, 261:
 295. Ղ, II, 67, 68, 118, 190:
 296. Ղ, III, 144–145:
 297. Ղ, II, 25, 102, Ղ, IV, 303:
 298. Կ.Պաֆադարյան, Դվին քաղաքը..., էջ 244:
 299. Նույն տեղում, էջ 245:
 300. Նույն տեղում:
 301. Նույն տեղում:
 302. Կ.Պաֆադարյան, Յաղրատ, Երևան, 1963, էջ 182–187:
 303. Նույն տեղում, էջ 182:
 304. Կ. Պաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջեր 141, 142, 143, 172, 173:
 305. Ղ, VI, 59:
 306. Գր. Ս. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 207:
 307. Նույն տեղում:
 308. Զորանչ բարի առաջին հիշատակությունը վիմագրերում:
 309. Գր. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 207:
 310. Ղ, III, 236:
 311. Ղ, VIII, 17:
 312. Ղ, VII, 137:
 313. Ղ, VII, 289:
 314. Ղ, VII, 289:
 315. Ղ, VIII, 94:
 316. Ղ, VIII, 98:
 317. Ղ, VII, 133: Տես նաև էջ 146:
 318. Ղ, VII, 220–221:
 319. 1971 N.2, էջ 20–22:
 320. “Известия на народния музей—Варна”, 1976, “Известия на народния музей—Шумен, книга IV, 1967. Цимитър նույնպես տպագրված են բուղարերեն բարօնանությամբ”:
 321. Ղ, II, 23–24:
 322. Ղ, II, 125:
 323. Ղ, III, 58, 73, 85, 212, Ղ, IV, 88:
 324. Ա.Ա.Սամուչարյան, Քննություն Դայաստանի IV–XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, էջ 193–201:
 325. Գ.Ս.Գրիգորյան, Կահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները:
 326. Ղ, IV, 93: Բնագրում միալմանաբ գրված է 888, կարդալ 898:
 327. Ղ, IV, 299:
 328. Տես Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 185–187, Ղ, II, 78:
329. Ղ, II, 78:
 330. Ղ, VII, 103:
 331. Ղ, VII, 195:
 332. Ղ, VII, 23, 118, 280:
 333. Ղ, VII, 222, 316:
 334. Ղ, V, 26, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 102, 164, 198–199, 241, 268, Ղ, VI, 27, 37, 54, 61, 196, 210 և այլն:
 335. Ղ, III, 218:
 336. Ղ, III, 51:
 337. Ղ, IV, 124:
 338. Ղ, III, 80, 82, 86, 98, Ղ, V, 133, Ղ, VI, 34:
 339. Ղ, III, 78, 79, 81, 82, Ղ, VI, 40, 184:
 340. Ղ, III, 80, Ղ, V, 106:
 341. Ղ, V, 206:
 342. Ղ, III, 79, 81, 213:
 343. Ղ, III, 220, Ղ, VI, 68, Յաղրատ, 212:
 344. Ղ, III, 213, Յաղրատ, 196, 208, 209, 220, 231:
 345. Ղ, III, 79, 84, 158, 217, Ղ, V, 127, 133, 134, 196, 264, Ղ, VI, 29, 42, 58, 90–91, 126, 178, 179, 185, 186, 188, 192, Յաղրատ, 201, 229:
 346. Ղ, III, 213, Ղ, VI, 37, 180, Յաղրատ, 205, 220 և այլն:
 347. Կուղակ-խանութերը նաև արհեստանոցներ էին, ուր վաճառվում էին այդտեղ արտադրված ապրանքները, այսինքն՝ կուղակի տերը և արտադրող էր, և՝ վաճառող:
 348. Ղ, III, 52, 238, 239:
 349. Ղ, III, 56:
 350. Ղ, VI, 31–33, 35, 38, 39, 41, 43, 54, 161, 179, 180, 182–184, 191:
 351. Ղ, III, 234, արձ. 765:
 352. Նույն տեղում:
 353. Ղ, III, 216:
 354. Ղ, III, 55, 176, 214, 224, 234–235, Ղ, VI, 9, 34, 42, 70:
 355. Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 151–152:
 356. Նույն տեղում, էջ 157–158, 159:
 357. Գր. Ս. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, էջ 209–215:
 358. Նույն տեղում:
 359. Ղ, III, 88, 246:
 360. Ղ, IV, 126:
 361. Նույն տեղում:
 362. Ղ, I, էջ 1:
 363. Ղ, I, էջ 3:
 364. Ղ, I, 14, 16, 18, 22–24:
 365. Ղ, I, 27:
 366. Ղ, I, 28:

367. Նույն տեղում:
368. Դ, I, 30:
369. Դ, I, 37, տես նաև՝ Դ, IV, 267:
370. Դ, I, 39, Դ, II, 97, 109:
371. Դ, I, 48, Դ, II, 27:
372. Դ, III, 69, 76:
373. Դ, VII, 62:
374. Բ Թուրբ Պողոսի առ Կորնթացիս, ԺԱ, 15:
375. Դ, VII, 75:
376. Դ, III, 215–216:
377. Դ, VII, 75:
378. Դ, VII, 124:
379. Դ, VII, 125:
380. Դ, VIII, 18:
381. Դ, VIII, 93:
382. Դ, III, 107:
383. Դ, III, 108:
384. Դ, VIII, 39:
385. Դ, VII, 124:
386. Դ, VIII, 20, 38, 39, 45, 178, 181:
387. Դ, VIII, 30:
388. Գ. Յովսեփյան, Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ, էջ 5:
389. Ի. Ա. Օրբելի, Իзбранные труды, Ереван, 1963, с. 405–409.
390. Դ, IV, էջ 334:
391. Գ. Յովսեփյան, Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ, էջ 176:
392. Գր. Ս. Գրիգորյան, Կրեմլի Զինապալատի հայերեն արձանագրությունները, «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1982, N. 8, էջ 81, տես նաև՝ Դ, VIII, 51:
393. Գր. Ս. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 83, տես նաև՝ Դ, VIII, 51:
394. Դ, IV, 52:
395. Դ, III, 46:
396. Դ, VII, 223:
397. Ashkharbek Kalantar, նշվ. աշխ., էջ 61:
398. Դ, III, 152:
399. Եվգ. Սուշեղյան, նշվ. աշխ., էջ 64:
400. Նույն տեղում, էջ 55:
401. Նույն տեղում:
402. Դ, VII, 24:
403. Դ, III, 162, Դ, VII, 71:
404. Դ, III, 103:
405. Վրաց քրոնիկոնվ տրված թվականին ավելացնում ենք 780 (տես Ա. Գ. Արրահամյան, Յայոց գիր և գրչություն, էջ 129):
406. Դ, II, 28:
407. Նույն տեղում:
408. Եվգ. Սուշեղյան, նշվ. աշխ., էջ 97:
409. Կ. Ղաֆաղարյան, Տեկորի տաճարի 5-րդ դարի արձանագրությունը, ՊԲՀ, 1962, N.2, 15 43:
410. Դ, VII, 320, տես նաև՝ էջ 223:
411. Դ, VII, 103:
412. Դ, VII, 105:
413. Գր. Ս. Գրիգորյան, Կրեմլի Զինապալատի հայերեն արձանագրությունները, էջ 85:
414. Դ, VII, 121, 139:
415. Ի. Ա. Օրբելի, Надпись 631 года о построении Багаранской церкви, “Избранные труды”, с. 393.
416. Ի. Ա. Օրբելի, Багаванская надпись 639 года., “Избранные труды”, с. 372–390, 419–420:
417. Նույն տեղում:
418. Ա. Գ. Արրահամյան, Յայոց գիր և գրչություն, էջ 83:
419. Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 187:
420. Սատրեն Ուշիայեցի, ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 53–54:
421. Ե. Փ. Կարսկի, Славянская Кирилловская палеография, Л. 1928, с. 253.
422. Պ. Սուլրայյան, Եղվարդի ծածկագիր արձանագրությունը, «Երևանի համալսարան», 1974, N.1, էջ 36–39, նույնի Պալեոգրաֆիկ ուսումնահրաժարականը արդյունները. «Երևանի համալսարան» 1976, N.1, էջ 47–52:
423. Ա. Գ. Արրահամյան, Յայկական ծածկագրություն, Երևան, 1978:
424. Նույն տեղում, էջ 7: Տես նաև էջ 10:
425. Կ. Ղաֆաղարյան, Վվանի Երկեզմյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945, հննտ. Եվգ. Սուշեղյան, նշվ. աշխ., էջ 49:
426. Կ. Ղաֆաղարյան, Երևան. Միջնադարյան հուշարձաններ և վիմական արձանագրություններ, Երևան, 1975, էջ 190–191:
427. Ս. Սաղումյան, ծածկագրությունը և զարդագրությունը հայ վիմագրերում, «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1979, N.9, էջ 62:
428. Ա. Գ. Արրահամյան, Ա. Ս. Չափիկյան, Վրձվանիկի հայերեն նորահայտ ծածկագիրը և նրա վերջանությունը, ՊԲՀ, 1975, N.3, էջ 113–125:
429. Դ, VII, 108:
430. Դ, VII, 89: Տես նաև՝ Ս. Սաղումյան, Ծածկագրությունը..., էջ 65:
431. Դ, VII, Նույն տեղում:
432. Դ, VIII, 79:
433. Կ. Ղաֆաղարյան, Յաղբատ, Երևան, 1963, էջ 218, արձ. 106:
434. Ս. Ս. Սաղումյան, ծածկագրությունը..., էջ 61:
435. Ա. Եպ. Սյուրբնեան, Մայր ցուցակ հայերեն ծեռագրաց Երուսաղեմի Արքոց Յակոբեանց վանքի, Երուսաղեմ, 1948, էջ 334:
436. Ա. Գ. Արրահամյան, Յայկական ծածկագրություն, էջ 9:

437. Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետութեր և քարոզործ վարպետներ, Երևան, 1963:
438. Ստ. Մնացականյան, միջնադարյան Դայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի քանի հարցեր և քարոզործ վարպետների նշանագրերը, ՊԲՀ, 1958, Ա.3:
439. Ա. Մովսիսյան, Վանի բազավորության մեհենագրությունը, էջ 19:
440. Նույն տեղում, էջ 21, նկ. 10:
441. Կ. Ղաֆարարյան, Ղվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, էջ 101:
442. Կ. Օգանեսյան, Յօնի Տրդատ, Երևան, 1951.
443. Թովմա Արծրունի և անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1985, էջ 461–464:
444. Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարոզործ վարպետներ, էջ 34:
445. Նույն տեղում, էջ 46–51:
446. Նույն տեղում, էջ 62–75:
447. Նույն տեղում, էջ 78–86:
448. Դ. IV, 32, 37, 47, 237:
449. Դ. III, 18:
450. Դ. VII, 94:
451. Դ. VII, 36:
452. Դ. VII, 46:
453. Դ. IV, 41:
454. Դ. IV, 38:
455. Դ. IV, 16:
456. Դ. III, 31, Դ. IV, 236:
457. Դ. III, 180:
458. Դ. VII, 83:
459. Դ. VII, 23:
460. Դ. VII, 280:
461. Դ. VII, 116:
462. Դ. II, 86, 92, 94, Դ. IV, 282, Դ. VII, 44 և այլն:
463. A. Sadurska, Archeologia i epigrafica, «Meander», Warszawa, 1957, N.7–8:
464. Պատմական արժեք ներկայացնող հնագույն և միջնադարյան արձանագրությունները, որոնք տեղահանված են կամ դրանց նախկին տեղն ամփայտ է, պահպում են քարեղարաններում և բանգարաններում: Ամենահարուստ քարեղարանը գտնվում է Վատիկանում (Galleria lapidaria), որն ունի ավելի քան 5000 վիմագրված ցուցանմուշներ:
465. Դ. VII, 14:
466. Դ. VII, 47: Տես նաև՝ էջ 76–77, 81–82:
467. Դ. VII, 165–221:
468. Դ. VIII 135–155:

469. Նույն տեղում:

470. Դրիմից տեղափոխված մի շարք խաչքարեր այժմ պահպանվում են Դայաստանի պատմության պետական թանգարանում:
Դայ գաղթավայրերի, մասնավորապես Ռուսաստանի՝ ընդ որում Թաթարստանի, Ուկրաինայի (Օնքառյալ Ղոկմը), Սոլյովայի և այլ տարածքների հայկական վիմագրութիւն նասին ուշագրավ աշխատություններ ու հողվածներ են գրվել ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերեն, լեհերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով:

ՀԱՆՉԱՐԱՐՎՈՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Աբրահամյան Ա. Գ., Դայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973
Ավագյան Ս. Ա., Վիմական արձանագրությունների հնյունաբանություն, (X–XIV դդ.), Երևան, 1973
Բժշկյան Մ., ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830
Գևորգյան Ս., Դայ վիմագիր բանաստեղծությունը, Երևան, 1989
Գրիգորյան Գր. Մ., Կրեմլի Զինապալատի հայերեն արձանագրությունները, ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1982, N.8
Գրիգորյան Գր., Արցախի և Սյունիքի վիմական արձանագրությունների պատմագիտական նշանակությունը, ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1990, N.1 (ռուս.)
Ղիվան հայ վիմագրության, I–VIII պուակներ, Երևան, 1960–1999
Կոստանյան Կ., Վիմական տարեգիր. Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, Սանկտ–Պետերբուրգ, 1913
Ղաֆարարյան Կ. Գ., Դայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939
Մելիք–Բախչյան Ստ. Տ., Դայկական հնագրություն, Երևան, 1987
Մուլայյան Պ. Մ., Դայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. Աղբյուրագիտական քննություն, Երևան, 1977
Սաղումյան Ս. Տ., Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1980, N.3

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Արենյան Ա., Դայոց հիմն գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան 1946
- Արքահամյան Ա. Գ., Դայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973
- Արքահամյան Ա. Գ., Ծահինյան Ա. Ն., Արծվանիկի հայերեն նորահայտ ժամկադիրը և նրա վերծանությունը, «Պատմա-քանասիրական հանդես» 1975, N.3
- Ալիշան Դ., Շիրակ, Վենետիկ, 1881
- Ալիշան Դ., Միսոււան, Վենետիկ, 1885
- Ալիշան Դ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890
- Ալիշան Դ., Միսական, Վենետիկ, 1893
- Ալիշան Դ., Կամենից, Վենետիկ, 1896
- Աճառյան Հր., Դայոց գրերը, Վիեննա, 1927
- Աճառյան Հր., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի. Ներածություն, Երևան, 1955
- Աճառյան Հր., Դայոց անձնանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 1962
- Առաքելյան Բ. Ն., Լատինական արծանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղցից, ՊԲՀ, 1967, N.4
- Առաքելյան Բ. Ն., Աշխարհեկ Քալանքար, ՊԲԴ, 1984, N.3
- Ավագյան Ս. Ա., Ի հանգող անձնանունների սեռական-տրական հոլովների կազմությունը Ժ-ԺԳ դարերի վիմական արծանագրություններում. «Ե. Սառը և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968
- Ավագյան Ս. Ա., Վիմական արծանագրությունների հնչյունաբանություն (10-14-րդ դդ.), Երևան, 1973
- Ավագյան Ս. Ա., Վիմական արծանագրությունների բառաքննություն, Երևան, 1978
- Բասմաջեան Կ. Յ., Մեր հնութիւնները. Դոդվածաշար, պրակ 4, Փարիզ, 1900
- Բասմաջեան Կ. Յ., Դայերէն արծանագրութիւնը Անտոյ, Բագմայոի և Մարմաշինու, Պարիս, 1931
- Բարխուտարյան Մ., Ալվանից Երկիր և դրացիք, Արցախ, Երևան, 1999
- Բարխուտարյան Ս. Գ., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963
- Բժշկյան Մ., ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830
- Գրիգորյան Գր. Ս., Կահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1970, N.10
- Գրիգորյան Գր. Ս., Սյունիք Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981

- Գրիգորյան Գր. Ս., Կրեմլի Զինապալատի հայերեն արծանագրությունները, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1982, N.8
- Գևորգյան Ս., Դայ վիմագիր բանաստեղծությունը, Երևան, 1989
- «Դիվան հայ վիմագրության» նատեմաշար՝
- Պրակ I, կազմեց Յ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966
- Պրակ II, կազմեց Ս. Գ. Բարխուտարյան, Երևան, 1960
- Պրակ III, կազմեց Ս. Գ. Բարխուտարյան, Երևան, 1967
- Պրակ IV, կազմեց Ս. Գ. Բարխուտարյան, Երևան, 1973
- Պրակ V, կազմեց Ս. Գ. Բարխուտարյան, Երևան, 1982
- Պրակ VI, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան և Հո. Մ. Զանփոլառյան, Երևան, 1977
- Պրակ VII, կազմեց Գր. Ս., Գրիգորյան, Երևան, 1996
- Պրակ VIII, կազմեց Գր. Ս. Գրիգորյան, Երևան, 1999
- Եղիշեի Կասն Վարդանյա և Դայոց պատերազմին, Երևան, 1957
- Թորամանյան Ա. Խ., Սոլովյահի հայկական պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1986
- Խորյշյան Ս. Ա., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971
- Խաչիկյան Լ. Ս., Դայերը հիմ Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, «Բանքեր Մատենադարանի, N.13, Երևան, 1980
- Կարախանյան Գ. Յ., Սաֆյան Պ. Գ., Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970
- Կոստանյան Կ., Վիմական տարեգիր, Ցուցակ ժողովածոյ արծանագրութեանց հայոց, Սամկո-Պետերբուրգ, 1913
- Դարրությունյան Խ., Դայոց գրերը, Թիֆլիս, 1892
- Դովիան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Երևան, 1989, տես նաև Պատմութիւն Տարօնոյ, զոր թարգմանեաց Զենոք Գլակ Ասորի, Բ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1889
- Դովսեփյան Գ., Դայոց գրի գլխավոր տեսակները, «Տարագ», 1912, N.10
- Դովսեփյան Գ., Ջարտեզ հայ հնագրութեան, «Ծողակաթ», Կաղարշապատ, 1913 և առանձին գրքով
- Դովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմության մեջ, մասն Ա, Կաղարշապատ, 1928, մասն Բ, Երուսաղեմ, 1942, մասն Գ, Նյու-Յորք, 1942/43
- Ղաֆարարյան Կ. Գ., Դայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939
- Ղաֆարարյան Կ. Գ., Ավանի Երկլեզմյան ծածկագիր արծանագրությունը, Երևան, 1945
- Ղաֆարարյան Կ. Գ., Դովիաննավանքը և նրա արծանագրությունները, Երևան, 1948
- Ղաֆարարյան Կ. Գ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, Երևան, 1952

- Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Սանահնի վաճքը և նրա արձանագրությունները Երևան, 1957
- Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Տեկորի տաճարի 5-րդ դարի արձանագրությունը, «Պատմա-բանահիրական հանդես» 1962, N.2
- Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Հաղբատ, Երևան, 1963
- Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Երևան. Միջնադարյան հուշարձանները և վիճական արձանագրությունները, Երևան, 1975
- Մանանյան Դ., Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946
- Մանանյան Դ., Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946
- Մանանյան Դ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 3, Երևան, 1952, հ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960
- Մանուչարյան Ա., Քննություն IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977
- Մարտիրոսյան Յ. Ա., Խորայեսան Յ. Ռ., Գեղամա լեռների ժայռապատճերը, Երևան, 1971
- Մարտիրոսյան Յ. Ա., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը, Երևան, 1973
- Մելիք-Բաշխյան Ստ. Տ., Հայկական հնագրություն, Երևան, 1987
- Մնացականյան Ստ., Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի քանի հարցեր ու քարգործ վարպետների նշանագրերը, «Պատմա-բանահիրական հանդես», 1958, N.3
- Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1999
- Մովսիսյան Ա. Ե., Հնագույն պետությունը Հայաստանում՝ Արատսա, Երևան, 1992
- Մովսիսյան Ա. Ե., Վանի (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) թագավորության մեհենագրությունը, Երևան, 1998
- Մուշեղյան Եվգ., Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների. պրակ 1-ին, Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, Երևան, 1964
- Մուրադյան Պ. Ա., Ն. Մաօք և հայ-վրացական բանահիրությունը. «Ն. Մաօք և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968
- Մուրադյան Պ. Ա., Եղվարդի ծածկագիր արձանագրությունը, «Երևանի համալսարան» 1974, N.1
- Մուրադյան Պ. Ա., Պալեոգրաֆիկ ուսումնասիրության արդյունքները, «Երևանի համալսարան», 1976, N.1
- Մուրադյան Պ. Ա., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. Աղբյուրագիտական քննություն, Երևան, 1977

- Նովել (որդի Հովհակիմի Լևոն Սողոմոնյան), Հազար ու մի վիմագիր բանաստեղծություններ, Երևան, 1999
- Շահագիզ Երվ., Նոր Նախիջևանը և Նոր Նախիջևանցիք, «Ազգագրական Հանդես» գիրք 6 և 7, Թիֆլիս, 1901, 1903
- Շահիսարունեանց Յ., Ստորագրութիւն Կարուղիկէ Եջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատա, հ. 2, Էջմիածին, 1842
- Չանչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. 1, Երևան, 1985
- Պատկանյան Ռափ., Երկերի ժողովածու, հ. 1-ին, Երևան, 1963
- Չալայսյան Ա., ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփղիս, 1842, մասն Բ, Տփղիս, 1858
- Չանփոլայյան Յօ. Ա., Կոլգայի ափերին հայտնաբերված հայկական արձանագրությունները, «Բանբեր Մատենադարանի», 1973, N.11
- Սաղումյան Ս. Տ., Համառոտագրությունը հայ վիմագրերում, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1978, N.4
- Սաղումյան Ս. Տ., Ծածկագրությունը և զարդագրությունը հայ վիմագրերում, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1979, N.9
- Սաղումյան Ս. Տ., Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1980, N.3
- Սարգսյան Գ. Խ., Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջ, ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1956, N.3
- Սարդարյան Ա., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967
- Սեղրակեան Ար., Յնութիւնք հայրեննեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղարշապատ, 1872
- Սնբատեանց Ս., Տեղագիր Գեղարքունիք ծովազարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895
- Սնբատեանց Ս., Նկարագիր Ս. Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջակայից նորա, Տփղիս, 1904
- Սուտփիանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Մ., 1861
- Սուտփիանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, Շերածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986
- Տաշյան Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրության վրայ, Վիեննա, 1887
- Փափազյան Յ. Դ., Մելիք-Եզանի ընուլնարանի մուտքի վիմագիր արձանագրությունը, ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1985, N.5
- Քալանթար Ա., Երկու սեպագիր արձանագրություն, «Օրագիր», 1927, N.3
- Քալանթար Ա., Նորագուտ խալդերեն սեպագիր արձանագրություն՝ գտնված Զանֆիդյա գյուղում, «Օրագիր», 1928, N.3

НА РУССКОМ И ДРУГИХ ЯЗЫКАХ

- Абдуллин И., Армяно-кипчакская эпиграфика, Казань, 1972
- Айвазовский Г., Армянские надписи, находящиеся на юге России. "Записки Одесского общества истории и древностей", т. VI, Одесса, 1867
- Бабков И. И., Водоснабжение армянского монастыря ХУ века в Двуякорной бухте (К истории древних водопроводов в Крыму). "Известия гос. географического общества", 1939, №VII
- Бабков И. И., Древнеармянская надпись феодосийского музея (в выше-названном журнале №VII)
- Броссе М., Об армянских надписях в Болгарах. "Известия императорского археологического общества", т. II, СПб, 1861
- Блумфилд Л., Язык. Перевод с английского, М., 1968
- Гельб И. В., Опыт изучения письма, М., 1982
- Генрихи Г., Греческая эпиграфика, Одесса, 1892
- Высоцкий С. А., Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIУ вв., вып. I, Киев, 1966, вып. II, Киев, 1976
- Григорян Г. М., Новонайденные надписи Ваанаванка. "Историко-филологический журнал АН Арм. ССР", 1972, №1
- Григорян Г. М., Армянские надписи св. Софии. "Вестник общественных наук АН Арм. ССР", 1979, №4
- Григорян Г. М., Историографическое значение армянских лапидарных надписей Арцаха и Сюника "Вестник общ. наук АН Арм. ССР", 1990, №1
- История Древнего Рима, М., 1971
- История, фольклор, искусство славянских народов, М., 1963
- Каковкин А. Я., Новый памятник армянской эпиграфики, "Историко-филологический журнал АН Арм. ССР", 1983, №1
- Карский Е. Ф., Славянская кирилловская палеография, Л., 1978
- Крикун Е., Архитектурные памятники Крыма, Симферополь, 1977
- Кучук-Иоаннесов Х., Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах юго-западной Руси и в Крыму, М., 1892
- Латишев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб, 1880
- Латишев В. В., Древние греческие и латинские надписи северного побережья Понта Эвксинского т. I-II, СПб, 1885, 1916, т. IV, 1901
- Манандян Я., Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни. "Известия АН Арм. ССР", (общ. науки) 1951, №4
- Марр Н. Я., Новые материалы по армянской эпиграфике. "Записки Восточного отделения императорского русского археологического обще-
- ства", т. УШ, вып. I-II, СПб, 1893
- Марр Н. Я., О ктиторской надписи Текорского храма. "Христианский Восток", т. III, вып. I, 1914
- Марр Н. Я., Ани—столица Армении. В кн.: "Братская помощь пострадавшим армянам Турции", М., 1898
- Марр. Н. Я., Ани. Книжная история города и раскопки на месте города, М.—Л., 1934
- Мединцева А. А., Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI—XIV вв., М., 1978
- Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960
- Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, II, "Вестник древней истории", 1971, №3
- Меликсет-Беков Л. М., Армянские древности в Аккермане (Бессарабии) Тифлис, 1911
- Меликсет-Беков Л. М., Старинные армянские надписи в музее Общества истории и древностей в Одессе, Тифлис, 1912
- Миллер Б. М., Об армянских надписях в Болгарах и Казани. "Известия Российской академии истории и материальной культуры", т. IV, Л., 1925
- Мурадян П. М., Армянская надпись храма Джвари. "Известия АН Арм. ССР", (общ. науки), 1968, №2
- Мурадян П. М., Армянская эпиграфика Грузии: Картли и Кахети, Ереван, 1985
- Никольский В. М., Клинообразные надписи ванских царей, открытые в переделах России, М., 1898
- Новгородские надписи—граффити. В кн.: Памятники русского языка. Вопросы исследования и издания, М., 1974
- Новосадский Н. И., Греческая эпиграфика, ч. I и II. М., 19
- Октябринова Баликян, Клавдия Пескарева (Л.), Докладные записки Н. Я. Марра об армянской и грузинской эпиграфике (1903—1904 гг.), "Вестник архивов Армении", 1984, №3
- Описание монастырей Ахпатского и Сананинского архимандрита Иоанна Крымского, СПб, 1863
- Орбели И. А., Избранные труды, Ереван, 1963
- Периканян А. Г., Арамейская надпись из Гарни. "Историко-филологический журнал АН Арм. ССР", 1964, №3
- Периканян А. Г., Арамейская надпись из Занげзура. "Историко-филологический журнал АН Арм. ССР", 1965, №4
- Петровский Ф. А., Латинские эпиграфические стихотворения, М., 1962
- Проблемы двуязычия и многоязычия. Сборник статей. М., 1972

ՊԱՄԱՐՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Ростовцев М., Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб, 1911
Рыбаков Б. А., Русская эпиграфика X—XIV вв. В кн.: История, фольклор, искусство славянских народов, М., 1963
Рыбаков Б. А., Русские датированные надписи XI—XIV вв. М., 1964
Смирнов А. П., Армянская колония города Болгара. “Материалы и исследования по археологии СССР”, №61 М., 1958
Сотникова М. П., Русская эпиграфика в советское время. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины, т. III, Л., 1970
Тревер К. В., Надпись о построении армянской крепости Гарни, Л., изд. Гос. Эрмитажа, 1949
Тораманян А. Х., Из истории строительной деятельности армян в Молдавии, М., 1991
Федорова Е. В., Латинская эпиграфика, М., 1969
Френк—Каменский, Как научились читать египетские письмена, М., 1922
Хачатрян А. А., Корпус арабских надписей Армении УШ—ХVI вв., вып. I, Ереван, 1987
Шпилевский С. М., Древние города и другие булгаро—татарские памятники в Казанской губернии, Казань, 1877
Эмин Н. О., Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, М., 1881
Ashkharbek Kalantar, The Mediaeval inscriptions of Vanstan. Armenia, Prepared for publication by Husik Melkonian and Gagik Sarkissian, Paris, 1999
Barnett R. D., The hieroglyphic writing of Urartu. Anatolian Studies presented to H. G. Guterborck, Istanbul, 1974
Gabriella Uluhogian, Silloge della epigrafi Armenie Di S. Stefano di Giulfa. Ricerca sull' architettura Armenia, 22, Milano, Gennaio, 1981
Inscriptiones antiquae totius orbis Romani in corpus absolutissimum redactae cum indicibus XXV ingenio ac cura Iani Gruteri, auspiciis Iosephi Scaligeri et M. Velseri. Heidelbergae, 1603.
Kajetanowicz, X. D. Katedra ormianska i jej otoczenie, Lwow, 1926
Konig F. W., Handbuch der chaldischen inschriften I—II, Graz, 1957
Lehmann Haupt G. F., Armenien einst und jetzt, Berlin, 1910
Sadok Baracz, Ziwoty slawnych ormian w Polzce, Lwow, 1856,
Sain—Martin M., Notes Bulgarie journal Asiatique, VII, Paris, 1831
Skrjinskaja, Inscriptions latines des colonies Genoises en Grimaë. “Atti de la societa ligure di storia Patria, vol. LVI, Genova, 1928.

Դ - Դիվան հայ վիմագրության
դբ՝ ՀՀ Գիտությունների ակադեմիայի «Պատմա-քանասիրական
իանդես»
ИФЖ - “Историко-филологический журнал” АН Армении

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ղեղինակի կողմից	5
Ներածություն	6
Վիմագրության առարկան և ուսումնամիջության նպատակը	9
Հայատառ վիմագրության սկզբնավորումը	16
Վիմագրագիտ պատմիչներ	17
1. Ստեփանոս Օրբելյան	17
2. Զաքարիա Քանաքեռցի	20
Հավաքական աշխատանքները XIX–XX դարերում	21
Հայկական գիտական վիմագրագիտության սկզբնավորումը և զարգացումը	23
1. Սիկողայոս Սառ	23
2. Հովսեփ Օրբելի	25
3. Գարեգին Հովսեփիան	28
4. Աշխարհեկ Քալանթար	29
5. Մերժակ Բարխուդարյան	31
6. Կարո Ղաֆադարյան	32
Վիմագրերի հավաքական աշխատանքները Խորհրդային Հայաստանում	35
Վիմագրերի վերծանության պայմանական նշանները	39
Վերծանության անհրաժեշտ պահանջները	43
Համառոտագրություն (հապավմանբ գրվող բառերը)	44
Կցագրություն	45
Փակագիր	51
Վիմական արձանագրությունների լեզուն	53
Բարբառախառն վիմագրեր	53
«Ա» երկարորդակի արտասանությունը	56
Անձնանուններն ու ազգանունները (տոհմանունները)	
Վիմական բնագրերում	56
Դայ վիմագիր բանաստեղծությունը	58
Վիմագրերի գրչությունը (գրչագրական տարրերությունները)	61
Արձանագրությունների տեսակներն ըստ բովանդակության	67
1. Դիշատակագրային արձանագրությունները և տոհմանշանները	67
2. Ծինարարական արձանագրություններ	72
3. Նվիրատվական արձանագրություններ	74
4. Իրավա-կամոնական արձանագրություններ	75
5. Կրոնա-բարոյախոսական արձանագրություններ	77
Արձանագրությունների թվագրումը	79

Անթվակիր արձանագրություններ	82
Վիմագիր ծածկագրություն	84
1. Եղբայրագիր ծածկագրի	85
2. Սյունակետագիր ծածկագրի	85
3. Թվագիր ծածկագրի	85
4. Գումարգիր ծածկագրի	86
5. Շրջագիր ծածկագրի	86
6. Փոխարինագիր ծածկագրի	87
7. Արհեստագործական ծածկագրի	87
Քարգործ Վարպետները և նրանց պայմանական նշանները	88
Վերծանության տեխնիկական միջոցները	89
Դայ գաղթավայրերի վիմական արձանագրությունները	91
Բնագրերի լուսանկարներ	95
Գրչագրեր	115
Փակագրեր	147
Ծածկագրեր	149
Վերծանություններ	151
Ծանոթագրություններ	181
Հանձնարարվող գրականության ցանկ	197
Օգտագործված գրականության ցանկ	198

**Գրիգոր Մեսրոպյան
Դայլկական վիմագրություն**

**Григор Месропович Григорян
Армянская эпиграфика**

Դրատարակչության գլխ. տնօրեն՝	ՍՊԿՐԱՏ ՍԿՐՏՉՅԱՆ
Դրատարակչության խմբագիր՝	ՄԱՅԱ ՄԱՅԹԱԿԱՆՅԱՆ
Նկարիչ՝	ԱՐԱ ԲԱԴՈՎԱՆՅԱՆ
Արագորիչ՝	ՆԱՍՐԻ ՓՈՐՄԱԿԱՆՅԱՆ
Դամակարգչային ծևավորող՝	ՆՈՒՆԵ ՍԱԿԱՐՅԱՆ
Կազմի ծևավորող՝	ՆՈՒՆԵ ԱՐՄՅԱՆ

Տպագրությունը՝ Օֆսեթ
Թուլպը՝ օֆսեթ
Չափսը՝ 60x84/16
Ծավալը՝ 13 տպ. մանուկ
Տպաքանակը՝ 1000
Գինը՝ պայմանագրային

«ԶԱՆԳԱԿ-97» հրատարակչություն,
Եղևան, Վարդանանց փակուտի 8: Հեռ. 54-89-32
«Զանգակ-97» հրատարակչության տպարան,
E-mail: zangak@arminco.com